

Tatar Bilmecelerinin Sesbilgisi Açısından İncelenmesi

Gülcan GÜVERCİN

Lisansüstü Eğitim, Öğretim ve Araştırma Enstitüsü'ne Türk Dili ve
Edebiyatı dalında Yüksek Lisans Tezi olarak sunulmuştur

Doğu Akdeniz Üniversitesi
Eylül 2009
Gazimağusa, KKTC

Lisansüstü Eğitim, Öğretim ve Araştırma Enstitüsü onayı,

Prof. Dr. Elvan YILMAZ
L.E.Ö.A. Enstitüsü Müdürü

Bu tezin Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Yüksek Lisans gerekleri doğrultusunda hazırlandığını onaylarım.

Yard. Doç. Dr. Cemal BAYAK
Türk Dili ve Edebiyatı Bölüm Başkanı

Bu tezi okuyup değerlendirdiğimizi, tezin nitelik bakımından Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Yüksek Lisans gerekleri doğrultusunda hazırlandığını onaylarız.

Yard. Doç. Dr. Birsal Oruç ASLAN
Tez Danışmanı

Değerlendirme Komitesi

1. Prof. Dr. Ömer Faruk HUYUGÜZEL

2. Yard. Doç. Dr. Gülseren TOR

3. Yard. Doç. Dr. Birsal Oruç ARSLAN

ÖZET

Bu çalışmamızda Tatar Halk Edebiyatı araştırmacısı ve şairi Nekiy İsenbet'in derleyip 1970 yılında Kazan'da yayınladığı “Tatar Halık Tabışmakları Tatar Halk Bilmeceleri” adlı eser sınırlandırılarak birinci kısmında yer alan halk ağzından derlenmiş bilmeceler Kiril harflerinden transkripsiyonlu olarak Latin harflerine aktarılmış, ardından Türkiye Türkçesine çevirisi yapıldıktan sonra ses bilgisi açısından ele alınmış ve özellikleri belirtilmiştir. Tezimizin amacı Tatar bilmecelerini ses bilgisi açısından Türkiye Türkçesiyle karşılaştırarak farklı yönleri ortaya koymak ve zaman zaman eskiye giderek bazı eski ses özelliklerinin bilmeceler vasıtasıyla Tatarlarda yaşatılıp yaşatılmadığını incelemektir. Bugüne kadar bu tür çalışmalara yeni yeni başlanmış olması çalışmamızın önemini bir kat daha artırmaktadır.

Çalışmamız 6 ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm Girişten sonra ikinci bölümde bilmeceler, Tatar bilmeceleri ve Tatarlar hakkında genel bir bilgi verilmiştir. Üçüncü bölümde Tatar diyalektleri ve ağzları hakkında bilgiler verilmiş, dördüncü bölümde Tatarca ve Türkiye Türkçesinin ses özelliklerinin bilmecelere göre karşılaştırılması yapılmış, beşinci bölümde ise çalışmamızın sonunda elde edilen bulgular sonuç kısmında verilmiş, altıncı bölümde ise çalışmamıza malzeme teşkil eden *Tatar Halık Tabışmakları* adlı eserin birinci kısmında yer alan 1450 bilmecenin Kiril harflerinden Latin harflerine aktarılmış şekli ile Türkiye Türkçesine tercüme edilmiş hali yer almış, arkasından yararlandığımız kaynaklar, kaynakça başlığı altında sıralanmıştır.

ABSTRACT

TO CONCLUDE EXAMINE PHONETICS

TATAR RIDDLE

In our study; Nekiy Isenbet who is a researcher of Tatar public literature and a poet who has gathered Tatar public riddles and has published in the year 1970 at Kazan, "Public riddles of Tatar". In the first section the found riddles that has been told by public. Have been limited after riddles were transcribed from Kiril to Latin; they were than with compared Turkish language. Within the research of phonetic, it should be pointed out that the specialities of the riddles, have either been or not been used by the Tatars. Until today these works have started to move one more level up to our work of importance.

Our subject has been constituted of six main chapters. The first chapter is the entrance; within the second chapter are about the riddles, the Tatars and they're riddles, the third chapter is Tatar dialects which has been given fonetic features of Tatar dialects. The fourth chapter is of the Tatar's and a comparison of the Turkish language phonetics. Within the fifth section as a conclusion of our studies findings have come about and we have made use of recources and these have been ordered accordingly. The sixth chapter involves an organization of work as a transcription in the name of Public Riddles of Tatar, wich was found in the first section of the 1450 riddles and that which has been interpreted into the Turkish language.

ÖN SÖZ

Sözlü halk edebiyatının bir ürünü olan bilmeceler, tabiat unsurları ile bu unsurlara bağlı hadiseleri; insan, hayvan ve bitki gibi canlıları; eşyayı, aklı, zeka veya güzellik nev'inden mücerred kavramları, dini konu ve motifleri vb. kapalı bir şekilde yakın–uzak münasebetler ve çağrışımlarla düşünce, muhakeme ve dikkatimize aksettirerek bulmayı hedef tutan kalıplaşmış sözlerdir, denilebilir.

Sözlü halk kültürünün en güzel bilmece örneklerini vermiş olan Türkler dünyada çok geniş bir coğrafi alana yayılmıştır. Göçler, savaşlar ve siyasi olaylar sonucunda birbirinden uzaklaşmak zorunda kalan ve coğrafya değiştiren Türkler, yerleştikleri bölgelerde kendi ağız özelliklerine dayanarak zaman içinde lehçeleri oluşturmuş; bugün bu lehçeler yazı dili durumuna gelmiştir. Ancak XIX. ve XX. yy.a kadar kendi tabii çizgisinde gelişmekte olan üç temel yazı dili mevcutken, Ruslar Türk bölgelerinde açtıkları Rus okulları vasıtasıyla çocukları Ruslaştırmak ve Hristiyanlaştırmak için çalışmışlar, bunda da kısmen başarılı olmuşlardır. Yaşadıkları bölgelerde karşılaştıkları baskılar sonucunda dinlerini, dillerini ve milli varlıklarını yitiren topluluklar olmuştur. Bunun yanı sıra yaşadığı her türlü zorluğa rağmen dinini, dilini ve kültürünü koruyarak tarihte kalmayı başaran topluluklar da vardır. İşte bunlardan biri de çalışmamıza yön veren Tatarlardır. Tatarca'yı esas alarak hazırlamış olduğumuz bu çalışmamızın konusu “Tatar Bilmecelerinin Sesbilgisi Açısından İncelenmesi” dir.

Bu çalışmamızda Tatar Halk Edebiyatı araştırmacısı ve şairi Nekiy İsenbet'in derleyip 1970 yılında Kazan'da yayınladığı “Tatar Halık Tabışmakları Tatar Halk Bilmeceleri” adlı eserinde birinci bölümünde yer alan Tatar bilmecelerini ses bilgisi açısından Türkiye Türkçesiyle karşılaştırdık. Tatarca yazılmış onca eser arasından

“Tatar Halık Tabışmakları (Tatar Halk Bilmeceleri)” adlı eseri seçmemizdeki neden, aynı zamanda halk edebiyatına olan ilgimden kaynaklanmış olup, danışmanımla birlikte bu konuda çalışmaya karar verdik.

İki dönemi kapsayan tez çalışmamın her safhasında karşılaştığım her türlü zorlukların üstesinden gelmemi sağlayan, benden hiçbir zaman desteğini esirgemeyen tez danışmanım Birsal Oruç Aslan’a; annesinin ona ayıracağı zamanı benimle paylaşan tez danışmanımın küçük oğlu Kutluhan’a, üniversitede akademisyen olmayı hedeflememi sağlayan ve her zaman bana güvenen, desteğini esirgemeyen Türkçe Öğretmenliği Bölüm Başkanı Süha Kocakuşak’a; yönetici asistanımız benim için annem kadar değerli olan Figen Gürgöze’ye; bu programa başladığımda yaşadığım bazı sıkıntılardan dolayı kaydımı sildirmeyi düşündüğüm anda kendime güvenimi tekrardan kazanmamı sağlayan ve her zaman aldığım kararlara saygı duyarak benden desteğini esirgemeyen (özellikle) anneme, babama, ablama ve eşine, tez çalışmam sırasında bana yardımcı olan küçük kuzenlerim Ayşe ve Hacı’ya; bu çalışmamda bana destek olan hocalarıma ve arkadaşlarıma sonsuz teşekkürlerimi sunuyorum.

KISALTMALAR

| | |
|-------------|------------------|
| T.T | Türkiye Türkçesi |
| Tat. | Tatarca |
| E.T | Eski Türkçe |
| bkz. | Bakınız |
| vb. | ve benzeri |
| Far. | Farsça |

İÇİNDEKİLER

| | |
|---|------|
| ÖZET..... | iii |
| ABSTRACT..... | iv |
| ÖN SÖZ | v |
| KISALTMALAR | vii |
| TABLO LİSTESİ..... | xxvi |
| BÖLÜM 1 | 1 |
| GİRİŞ | 1 |
| 1.1 Konu | 1 |
| 1.2 Çalışmanın Amacı ve Önemi | 1 |
| 1.3 Yöntem | 1 |
| 1.4 Çalışmanın Bölümleri..... | 2 |
| 1.5 Araştırma Soruları | 2 |
| BÖLÜM 2 | 4 |
| BİLMECELER, TATAR BİLMECELERİ VE TATARLAR | 4 |
| 2.1 Bilmeceleler | 4 |
| 2.2 Tatar Bilmeceleleri | 8 |
| 2.3 Tatar Halık Bilmeceleleri | 8 |
| 2.4 Tatarlar ve Tatar Kimliğinin Oluşumu, Tatar Adı | 11 |

| | |
|---|-----------|
| 2.5 Tatarların Genel Tarihi | 13 |
| 2.6 Kazan–Tatar Türkçesinin Tarihi Gelişimi..... | 14 |
| 2.7 Tatar Türkçesi ve Türk Dilleri İçindeki Yeri: | 15 |
| BÖLÜM 3 | 17 |
| TATAR DİYALEKTLERİ VE AĞIZLARI | 17 |
| 3.1 Orta Diyalekti | 18 |
| a) y — c:..... | 18 |
| b) a — â:..... | 18 |
| c) x(ĥ) — k̂ | 18 |
| d) e — i — é:..... | 18 |
| e) ç — ş — ts: | 18 |
| f) h — x(ĥ):..... | 18 |
| 3.1.1 Kazan Artı Ağzı | 20 |
| 3.1.1.1 y — c:..... | 20 |
| 3.1.1.2 a — â: | 20 |
| 3.1.1.3 x — k̂ : | 20 |
| 3.1.1.4 nl — ll: | 21 |
| 3.1.1.5 ñ — n:..... | 21 |
| 3.1.1.6 ç, ş — t: | 21 |

| | |
|------------------------------------|----|
| 3.1.1.7 ñ — ñg:..... | 21 |
| 3.1.1.8 Ø — l:..... | 21 |
| 3.1.1.9 Ø — t:..... | 21 |
| 3.1.1.10 d — Ø:..... | 21 |
| 3.1.1.11 y — Ø:..... | 22 |
| 3.1.1.12 n — Ø:..... | 22 |
| 3.1.1.13 h — Ø:..... | 22 |
| 3.1.2 Minzele Ağzı: | 22 |
| 3.1.2.1 z — □:..... | 22 |
| 3.1.2.2 y — c:..... | 22 |
| 3.1.2.3 öy — ü:..... | 22 |
| 3.1.2.4 d — z:..... | 22 |
| 3.1.2.5 x — k̆: | 22 |
| 3.1.2.6 p — f: | 23 |
| 3.1.2.7 iy, i — ay, ey:..... | 23 |
| 3.1.2.8 e — i:..... | 23 |
| 3.1.2.9 ç — ş — s:..... | 23 |
| 3.1.3 Kreşen Tatarları Ağzı: | 23 |
| 3.1.3.1 a — a: | 23 |

| | |
|-------------------------------|----|
| 3.1.3.2 o—ö — ı—é: | 23 |
| 3.1.3.3 f — p: | 24 |
| 3.1.3.4 x — k : | 24 |
| 3.1.3.5 y — c: | 24 |
| 3.1.3.6 h — Ø; h — x: | 24 |
| 3.1.3.7 z—d — s: | 24 |
| 3.1.3.8 ç — ş: | 24 |
| 3.2 Mişer Diyalekti | 24 |
| 3.2.1 ts'leştirici Ağzlar: | 25 |
| 3.2.1.1 Çistay Ağzı: | 25 |
| 3.2.1.1.1 a ünlüsü: | 25 |
| 3.2.1.1.2 o—ö — ı—é (ê): | 25 |
| 3.2.1.1.3 y — Ø: | 26 |
| 3.2.1.1.4 ç — ts: | 26 |
| 3.2.1.1.5 c — y: | 26 |
| 3.2.1.1.6 k , ğ — k, g: | 26 |
| 3.2.1.1.7 Ses ve hece düşümü: | 26 |
| 3.2.1.1.8 b- — m- // -n — -m: | 26 |
| 3.2.2 ç'leştirici Ağzlar: | 26 |

| | |
|------------------------------|----|
| 3.2.2.1 Böri buyı Ağzı:..... | 27 |
| 3.2.2.1.1 c — dc, y: | 27 |
| 3.2.2.1.2 ç — tç: | 27 |
| 3.2.2.1.3 y — Ø: | 27 |
| 3.2.2.1.4 u, o — ı:..... | 27 |
| 3.2.2.1.5 i — e: | 27 |
| 3.2.2.1.6 u,ü — o, ö: | 28 |
| 3.2.2.1.7 b — p:..... | 28 |
| 3.2.2.1.8 f — p:..... | 28 |
| 3.2.2.1.9 k — g: | 28 |
| 3.2.2.1.10 m — n:..... | 28 |
| 3.2.2.1.11 t — k:..... | 28 |
| 3.2.3 Karma Ağızlar: | 28 |
| 3.2.3.1 c — y:..... | 29 |
| 3.2.3.2 k — x:..... | 29 |
| 3.2.3.3 b — m: | 29 |
| 3.2.3.4 metatez: | 29 |
| 3.2.3.5 b — p:..... | 29 |
| 3.2.3.6 ü — ö, u — o:..... | 29 |

| | |
|---|----|
| 3.3 Batı Sibir Tatarları Diyalekti | 29 |
| 3.3.1 â:..... | 30 |
| 3.3.2 e —i —ê(é) ünlülerinin denkliği:..... | 30 |
| 3.3.3 o (ö) — u(ü), ı(é): | 30 |
| 3.3.4 i — ü: | 30 |
| 3.3.5 o — i: | 30 |
| 3.3.6 u — a:..... | 30 |
| 3.3.7 ı — a: | 30 |
| 3.3.8 Ünlü seslerin düşmesi: | 30 |
| 3.3.9 Ünlülerde yuvarlaklaşma: | 31 |
| 3.3.10 b, d, j, c, z — p, t, ş, ç, s:..... | 31 |
| 3.3.11 f — p, m:..... | 31 |
| 3.3.12 b — m: | 31 |
| 3.3.13 ç — ts:..... | 31 |
| 3.3.14 k — ğ: | 31 |
| 3.3.15 k — g: | 31 |
| 3.3.16 y, r, g, h, x, n, ş — Ø:..... | 32 |
| 3.3.17 Hece düşümü: | 32 |
| 3.3.18 İkizleşme:..... | 32 |

| | |
|---|----|
| 3.4 Güney Ural Ardı Diyalekti | 32 |
| 3.4.1 Nagaybek Ağzının Ses Özellikleri..... | 32 |
| 3.4.1.1 a sesi:..... | 32 |
| 3.4.1.2 Nagaybek Ağzında e Ünlüsünün Varyantları: | 32 |
| 3.4.1.3 a, e—ı, é: | 33 |
| 3.4.1.4 o — u:..... | 33 |
| 3.4.1.5 u — ı : | 33 |
| 3.4.1.6 Benzeşme: | 33 |
| 3.4.1.7 Diftonglaşma:..... | 34 |
| 3.4.1.8 y — c :..... | 34 |
| 3.4.1.9 x (ĥ) — k̂ :..... | 34 |
| 3.4.1.10 b — m : | 34 |
| 3.4.1.11 w — b :..... | 34 |
| 3.4.1.12 f — p : | 35 |
| 3.4.1.13 ç — s : | 35 |
| 3.4.1.14 t — d : | 35 |
| 3.4.1.15 k — g :..... | 35 |
| 3.4.1.16 m — n : | 35 |
| 3.4.1.17 ñ — n :..... | 35 |

| | |
|--|----|
| 3.4.1.18 l — m,n : | 36 |
| 3.4.1.19 nb — mb — nm — mm : | 36 |
| 3.4.1.20 k, g, g — ñ: | 36 |
| 3.4.1.21 ç, s — ş Ötümsüzleşme: | 36 |
| 3.4.1.22 h — Ø: | 36 |
| 3.4.1.23 g — Ø: | 37 |
| 3.4.1.24 n — Ø: | 37 |
| 3.4.1.25 l — Ø: | 37 |
| 3.4.1.26 y — Ø: | 37 |
| 3.4.1.27 r, t, ñ, g Sesleri Türetilmesi: | 37 |
| 3.4.2 Éçkin Ağzının Ses Özellikleri..... | 37 |
| 3.4.2.1 a sesi:..... | 37 |
| 3.4.2.2 a, e — ı, é : | 38 |
| 3.4.2.3 a, e — é, u: | 38 |
| 3.4.2.4 i — e :..... | 38 |
| 3.4.2.5 o — u:..... | 38 |
| 3.4.2.6 u — o :..... | 39 |
| 3.4.2.7 u — ı : | 39 |
| 3.4.2.8 ü — é :..... | 39 |

| | |
|--|----|
| 3.4.2.9 a, ı, u, o — e, i, ü, ö : | 39 |
| 3.4.2.10 –ıu, –iü, –ou, –öü diftongları: | 40 |
| 3.4.2.11 —éy diftongu : | 40 |
| 3.4.2.12 ıy –iy—ay–ey diftongları: | 40 |
| 3.4.2.13 öy diftongu : | 41 |
| 3.4.2.14 ç — ts: | 41 |
| 3.4.2.15 c — y: | 42 |
| 3.4.2.16 c — j : | 42 |
| 3.4.2.17 c, y — d: | 42 |
| 3.4.2.18 c — z : | 43 |
| 3.4.2.19 b — m : | 43 |
| 3.4.2.20 p — b : | 43 |
| 3.4.2.21 b — w : | 43 |
| 3.4.2.22 f — p : | 44 |
| 3.4.2.23 t — d: | 44 |
| 3.4.2.24 r — z : | 44 |
| 3.4.2.25 s — ş : | 44 |
| 3.4.2.26 n —m : | 44 |
| 3.4.2.27 ñ — n: | 45 |

| | |
|--|----|
| 3.4.2.28 l — n : | 45 |
| 3.4.2.29 k — g // k̄ — ğ : | 45 |
| 3.4.2.30 x — k : | 45 |
| 3.4.2.31 t — k : | 46 |
| 3.4.2.32 l — n: | 46 |
| 3.4.2.33 s, ç, y — ts, ş : | 46 |
| 3.4.2.34 n — m: | 46 |
| 3.4.2.35 t, ç, s — ts, ş : | 47 |
| 3.4.2.36 l, n — ñ : | 47 |
| 3.4.2.37 l — m, n ñ: | 47 |
| 3.4.2.38 -nan — -dan (çıkma hali ekinin değişimi): | 48 |
| 3.4.2.41 r — l: | 48 |
| 3.4.2.42 h — ø (ses düşmesi): | 48 |
| 3.4.2.43 g — ø (ses düşmesi): | 48 |
| 3.4.2.44 -nan — -an (çıkma hali ekindeki n sesinin düşmesi): | 49 |
| 3.4.2.45 r — Ø: | 49 |
| 3.4.2.46 y — Ø: | 49 |
| 3.4.3 Safakül Ağzının Ses Özellikleri..... | 49 |
| 3.4.3.1 a — ı : | 49 |

| | |
|---|----|
| 3.4.3.2 e, i — ê:..... | 50 |
| 3.4.3.3 o, ö — u,ü :..... | 51 |
| 3.4.3.4 u — ı : | 51 |
| 3.4.3.5 e , ê , é , ö , ü ,i — a ,ı , o ,u: | 51 |
| 3.4.3.6 a, ı, o, u — e, ê, é, ö, ü, i: | 51 |
| 3.4.3.7 u – ü — -ıu / -iü:..... | 52 |
| 3.4.3.8 -ıy / -iy — -ay / -ey: | 52 |
| 3.4.3.9 öü — ü:..... | 52 |
| 3.4.3.10 h — Ø :..... | 52 |
| 3.4.3.11 d — z :..... | 52 |
| 3.4.3.12 r — d :..... | 53 |
| 3.4.3.13 c — s : | 53 |
| 3.4.3.14 c — ø:..... | 53 |
| 3.4.3.15 k , k — g , ğ : | 54 |
| 3.4.3.16 g — x :..... | 54 |
| 3.4.3.17 k — x : | 54 |
| 3.4.3.18 p — b :..... | 54 |
| 3.4.3.19 b — p :..... | 55 |
| 3.4.3.20 w — b :..... | 55 |

| | |
|--|----|
| 3.4.3.21 b — m: | 55 |
| 3.4.3.22 n — m: | 55 |
| 3.4.3.23 r — y : | 56 |
| 3.4.3.24 s — ş: | 56 |
| 3.4.3.25 n — m : | 56 |
| 3.4.3.26 n — ñ:..... | 56 |
| 3.4.3.27 ç — ş : | 56 |
| 3.4.3.28 ñ — ñğ:..... | 56 |
| 3.4.3.29 İyelik ekinin artarak söylenmesi: | 57 |
| 3.4.3.30 l — ø: | 57 |
| 3.4.3.31 y — ø:..... | 57 |
| 3.4.3.32 -nan — an: | 57 |
| 3.4.3.33 -n — ø: | 57 |
| 3.4.3.34 d — ø:..... | 57 |
| 3.4.3.35 t — ø: | 58 |
| 3.4.3.36 -d- — n,r,l,m : | 58 |
| 3.4.3.37 -d — -l:..... | 58 |
| 3.4.3.38 l — t : | 58 |
| 3.4.3.38 n — t: | 58 |

| | |
|--|----|
| 3.4.3.39 -l — -d:..... | 59 |
| 3.4.3.40 l, n — t :..... | 59 |
| 3.4.3.41 l, n — d : | 59 |
| BÖLÜM 4 | 60 |
| BİLMECELERDEKİ SES ÖZELLİKLERİNİN TÜRKİYE TÜRKÇESİ VE TATARCA AÇISINDAN İNCELENMESİ | 60 |
| 4.1 Ünlüler Arasındaki Ses Olayları:..... | 60 |
| 4.1.1 e — i daralma :..... | 60 |
| 4.1.2 -e- — -é- :..... | 61 |
| 4.1.3 i — é genişleme : | 61 |
| 4.1.4 o — u daralma: | 61 |
| 4.1.5 ö — o : | 62 |
| 4.1.6 ö — ü daralma: | 63 |
| 4.1.7 e — ö :..... | 63 |
| 4.1.8 u — o genişleme : | 63 |
| 4.1.9 ü — ö genişleme: | 64 |
| 4.1.10 u — ı düzleşme: | 64 |
| 4.1.11 ü — é düzleşme : | 65 |
| 4.1.12 e — ü yuvarlaklaşma ve daralma :..... | 65 |

| | |
|--|----|
| 4.1.13 ı — u yuvarlaklaşma : | 65 |
| 4.1.14 i — e genişleme : | 66 |
| 4.1.15 i — ö genişleme ve yuvarlaklaşma: | 66 |
| 4.1.16 e — a : | 66 |
| 4.1.17 a — e İncelme : | 66 |
| 4.1.18 a — ı daralma: | 67 |
| 4.1.19 i — a genişleme : | 67 |
| 4.1.20 a — u daralma ve yuvarlaklaşma: | 67 |
| 4.2 Ünsüzler Arasındaki Ses Olayları: | 67 |
| 4.2.1 b — p : | 67 |
| 4.2.2 p — b : | 68 |
| 4.2.3 p — m : | 68 |
| 4.2.4 b — m : | 68 |
| 4.2.5 v — b : | 68 |
| 4.2.6 d — t : | 68 |
| 4.2.7 k — g: | 69 |
| 4.2.8 ğ — k : | 69 |
| 4.2.9 h — k : | 69 |
| 4.2.10 ğ — y : | 69 |

| | |
|--------------------------------|----|
| 4.2.11 ğ — w : | 69 |
| 4.2.12 ğ — v: | 69 |
| 4.2.13 c — g : | 69 |
| 4.2.14 c — ç : | 70 |
| 4.2.15 ç — c : | 70 |
| 4.2.16 s — ç : | 70 |
| 4.2.17 y — c : | 70 |
| 4.2.18 ğ — y : | 70 |
| 4.2.19 t — ç : | 70 |
| 4.2.20 p — f: | 70 |
| 4.2.21 ml — lm (metatez): | 70 |
| 4.2.22 v — y : | 71 |
| 4.2.23 ml — mn benzeşme : | 71 |
| 4.2.24 m — ñ(ng) : | 71 |
| 4.3 Diğer Ses Olayları | 71 |
| 4.3.1 Tatarcada Ünlü Düşmesi : | 71 |
| 4.3.1.1 -a- — ø : | 71 |
| 4.3.1.2 -u- — ø : | 71 |
| 4.3.1.3 u- — ø | 71 |

| | |
|---|----|
| 4.3.1.4 -ü — ø : | 72 |
| 4.3.1.5 -ı- — ø : | 72 |
| 4.3.2 Tatarcada Ünsüz Düşmesi: | 72 |
| 4.3.2.1 -ğ- — ø : | 72 |
| 4.3.2.2 h- — ø : | 72 |
| 4.3.2.3 -r- — ø : | 72 |
| 4.3.2.4 -s- — ø : | 72 |
| 4.3.2.4 -t — ø : | 72 |
| 4.3.2.5 y- — ø : | 72 |
| 4.3.3 Tatarcada ünlü türemesi: | 72 |
| 4.3.3.1 ø — -ı- : | 73 |
| 4.3.3.2 ø — -é- : | 73 |
| 4.3.4 Tatarcada Ünsüz Türemesi: | 73 |
| 4.3.4.1 ø — g- : | 73 |
| 4.3.4.2 ø — -g-: | 73 |
| 4.3.4.3 ø — k : | 73 |
| 4.3.4.4 ø — y : | 73 |
| 4.3.4.5 ø — -y- : | 73 |
| 4.4 Tatarcada Korunan Sesler ve Şekiller: | 74 |

| | |
|---|-----|
| 4.4.1 n — ñ (ng) :..... | 74 |
| 4.4.2 p — b: | 74 |
| 4.4.3 v — b : | 74 |
| 4.4.4 d — t : | 74 |
| 4.4.5 t — d tonlulaşma:..... | 75 |
| 4.4.6 g — k tonsuzlaşma :..... | 75 |
| BÖLÜM 5 | 76 |
| SONUÇ | 76 |
| BÖLÜM 6 | 79 |
| TATAR BİLMECELERİ VE ÇEVİRİSİ..... | 79 |
| 6.1 Béréncé Bülék (<i>Birinci Bölüm</i>) | 79 |
| 6.2 İkénçé Bülék (<i>İkinci Bölüm</i>)..... | 113 |
| 6.3 Üçénçé Bülék (<i>Üçüncü Bölüm</i>)..... | 120 |
| 6.4 Dürtinçé Bülék (<i>Dördüncü Bölüm</i>) | 178 |
| 6.5 Biřénçé Bülék (<i>Beşinci Bölüm</i>) | 202 |
| 6.6 Altınç1 Bülék (<i>Altıncı Bölüm</i>)..... | 247 |
| 6.7 Cidénçé Bülék (<i>Yedinci Bölüm</i>) | 301 |
| 6.8 Sigézénçé Bülék (<i>Sekizinci Bölüm</i>)..... | 332 |
| 6.9 Tuğızınç1 Bülék (<i>Dokuzuncu Bölüm</i>)..... | 381 |

| | |
|--|-----|
| 6.10 Unıncı Bülék (<i>Onuncu Bölüm</i>)..... | 396 |
| 6.11 Unbéréncé Bülék (<i>Onbirinci Bölüm</i>)..... | 450 |
| 6.12 Unikéncé Bülék (<i>Onikinci Bölüm</i>) | 470 |
| KAYNAKÇA..... | 509 |

TABLO LİSTESİ

| | |
|---|----|
| Tablo 1: TATARCA TRANSKRİPSİYON ALFABESİ..... | 10 |
|---|----|

BÖLÜM 1

GİRİŞ

1.1 Konu

Çalışmamızın konusu Tatar *Halık Tabışmakları (Tatar Halk Bilmeceleri)* adlı kitabın birinci kısmında yer alan halk ağzından derlenmiş bilmecelerin sesbilgisi açısından ele alınarak, özelliklerinin belirtilmesidir.

1.2 Çalışmanın Amacı ve Önemi

Tatar bilmecelerini sesbilgisi açısından inceleyerek bu özelliklerin Türkiye Türkçesiyle ve günümüz Tatarcasıyla örtüşen ve örtüşmeyen özelliklerini ortaya koymaktır. Bugüne kadar bu tür çalışmalara yeni yeni başlanmış olmasından dolayı bu çalışmamızın önemi bir kat daha artmaktadır. Böyle bir çalışma Türkçenin ses tarihi açısından karanlık kalan yanlarını aydınlatmada ipuçları sağlayacaktır. Bilmeceler bir tür kalıplaşmış sözler olduğu için eskicil biçimlerin belirlenmesine yardımcı olabilecektir.

1.3 Yöntem

Veri taraması yöntemi kullanılarak araştırma konusu belirlenmiş, konuya malzeme teşkil edecek eser temin edilmiştir. Bu çalışmamızda Tatar Halk Edebiyatı araştırmacısı ve şairi Neki İsenbet'in derleyip 1970 yılında Kazan'da yayınladığı "*Tatar Halık Tabışmakları (Tatar Halk Bilmeceleri)*" adlı eserin birinci bölümündeki bilmeceleri malzeme olarak seçtik. Sırasıyla Kiril harflerinden transkripsiyonlu olarak Latin harflerine aktarılmış olan bilmecelerin Türkiye

Türkçesine çevirisi yapıldıktan sonra; bu bilmeceler ses bilgisi açısından Türkiye Türkçesiyle karşılaştırılarak incelenmiştir.

Veri değerlendirmesi yapılmadan önce bu alanla doğrudan veya dolaylı olarak ilgili olan kaynaklar taranmış, kaynak tespiti yapılmıştır. Ses bilgisi için fişleme yöntemi kullanılarak bilmecelerden veri toplanmıştır. Elde edilen veriler çözümleme yöntemiyle değerlendirilmiştir. Sonuç kısmında konuyla ilgili bulguların ışığında genel değerlendirme yapılmıştır.

1.4 Çalışmanın Bölümleri

Çalışmamız 6 ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm Giriş, ikinci bölümde bilmeceler, Tatar Bilmeceleri ve Tatarlar hakkında kısaca bilgi verilmiş, üçüncü bölümde Tatar diyalektleri ve ağızları hakkında bilgiler verilmiş, dördüncü bölümde Tatarca ve Türkiye Türkçesinin ses özelliklerinin karşılaştırması yapılmış, beşinci bölümü ise sonuç bölümü oluşturmaktadır. Sonuçtan hemen sonra yararlandığımız kaynaklar kaynakça başlığı altında sıralanmıştır. Altıncı bölümde ise çalışmamıza malzeme teşkil eden *Tatar Halık Tabışmakları* adlı eserin birinci kısmında yer alan 1450 bilmecenin Kiril harflerinden Latin harflerine aktarılmış şekli ile Türkiye Türkçesine tercüme edilmiş hali yer almıştır.

1.5 Araştırma Soruları

Çalışmamız sırasında cevaplarını aradığımız sorular şunlardır:

- Sözlü halk kültürü ürünü olan bilmecelerin özellikleri nelerdir?
- Tatarlar kimlerdir nerelerde yaşamaktadırlar?

- Tatarların edebi dil özellikleri ile ağız özellikleri arasında ne gibi farklar vardır?
- “*Tatar Halık Tabışmaları (Tatar Halk Bilmeceleri)*” adlı eserin birinci bölümündeki bilmecelerden yola çıkarak ses bilgisi açısından Tatarca ve Türkiye Türkçesi arasındaki ses farklılıkları nelerdir

BÖLÜM 2

BİLMECELER, TATAR BİLMECELERİ VE TATARLAR

2.1 Bilmeceler

Bilmeceler, tabiat unsurları ile bu unsurlara bağlı hadiseleri; insan hayvan ve bitki gibi canlıları; eşyayı akıl, zekâ veya güzellik nev'inden mücerred kavramlarla dinî konu ve motifleri vb. kapalı bir şekilde yakın–uzak münasebetler ve çağrışımlarla düşünce, muhakeme ve dikkatimize aksettirerek bulmayı hedef tutan kalıplaşmış sözlerdir. Bu sözler birtakım eğlence, lügaz muamma ve bulmacalarda da görülen ve dinleyiciye sorulunca ondan halli istenen “bil bakalım” veya “ol nedir ki” ifadelerinin bir bakıma geniş tarifidir. Bu tarifi kendinde toplayan söz, Batı Türkçesinde “bilmek” fiilinden doğmuş bir isimdir (Elçin 2000: 607).

Divanü Lugati't— Türk” ve “Codex Cumanicus” gibi bilmece hakkında bilgi veren kaynaklardan öğrendiğimiz bilgiye göre, Türkler bilmece türüne geçmişte «tabuzgu», «tabuzgun neñ», «tabuzguk», «tabzug», «tabzuguk», «tamızıg», bilmece sormaya da «tabız—» ya da «tabuz—» demişlerdir. Doğu ve Kuzey Türkleri ile Azeri sahası ve Kerküklüler aynı manaya gelen «tabmak—tapmak» fiilini ve bu kökten türeyen «tabmaca», «tappaca»yı, Kaşkarlılar «tabzuğ», Altay Türkleri (Tobollar) «tapkır»ı «tavısak»ı, Kırgızlar (Hakasça) «tapcang—nımah»ı kullanmaktadırlar. Türkiye’de bazı köy ve kasabalarda «bilmece» umumi ismi yanında, mesela Bilecik’in Gölpazarı kasabasında ve köylerinde, «masal, mesel, hikâye, metel, bulmaca, söz, dele, fıcık, gazelleme» gibi mahallî deyimler yaşamaktadır (bkz. Elçin 2000: 607).

Bilmece türünün kelime kökü mitolojik düşünceye kadar dayandırılmaktadır. Geçmişte yaşayan toplumlar, korku ve korkularıyla karışık saygı duydukları varlıkların adlarını doğrudan telaffuz etmekten kaçınmışlar, bunun yerine o sözcüklerin en belirgin özelliklerini kullanarak onlardan bahsetmişlerdir. Örneğin ormanda avlanan avcı, kendisi için tehlike arz edecek canlıların adlarını doğrudan telaffuz etmekten kaçınmış, telaffuz ettiği taktirde bu canlıların kendisine zarar vereceğine inanmıştır. Bu tabu ve canlılara yönelik betimlemeler, bilmecelerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bazı mitolojik metinlerde bilmecelerin sınama unsuru olarak kullanıldığı da görülmektedir. Kahraman, kendisine sorulan bilmeceyi çözdüğü taktirde ülkenin başına getirilecek ya da ölümden kurtulacaktır. Pek çok bilmece bireylerin birbirlerini sınama ve uzun kış gecelerinde eğlenebilme arzuları sonucunda ortaya çıktığı gerçeğini de göz ardı etmemek gerekmektedir.

Türk bilmecelerinin belli başlı özellikleri hakkında şunları söylemek mümkündür:

- a) Bilmeceler, genellikle anonim olmakla birlikte âşıklar tarafından söylenen manzum bilmecelerimiz de vardır ki, bunlara “muamma” ya da “askı” adı verilmektedir. “Muammalar” sadece âşıklar tarafından söylenmemiş, divan şairlerinin de yazdığı muammam örneklerine rastlanmıştır. Bireysel yaratmalar olan “lugaz”lar ise çoğunlukla divan şairleri tarafından yazılan manzum bilmecelerdir.
- b) Bilmeceler, hem manzum hem de mensur biçimde söylenmiş ya da yazılmışlardır. Anonim karakterli bilmeceler, nazım ve nesir olarak iki grupta toplanırken, âşıklar tarafından söylenen ya da yazılan muamma ve lugazlar bütünüyle manzumdur. Mensur bilmeceler, düz cümle halinde konuştuğumuz şekilde olan ve çoğu zaman

“seci” karakteri gösteren metinlerdir (Elçin 1993:603—604).

Manzum bilmeceler ise vezin, kafiye ve nazım özellikleriyle oluşturulmuş metinlerdir. Anonim olanlar ve âşıklar tarafından söylenenler hece ölçüsüyle oluşturulmuştur. Kimi manzum bilmeceler dörtlük ve beyit nazım biçimleri ve mani nazım şekilleriyle sorulurken önemli sayıda pek çok bilmece 2, 3,4,5,6 ve daha fazla (20—25) dizenin alt alta getirilmesiyle oluşturulmuştur.

- c) Bilmecelerin dili, diğer halk edebiyatı türlerinde olduğu gibi anlaşılır, sade bir dildir.
- d) Hemen her konu hakkında bilmece sorulabilir.
- e) Pek çok bilmece doğrudan soruya geçirilmez, kalıplaşmış doldurma kelimelerden sonra soru cümlelerine geçilir.
- f) Tek sorulu ve tek cevaplı bilmecelerin yanı sıra çok sorulu ve çok cevaplı bilmecelere de rastlamak mümkündür.

Şükrü Elçin bilmeceleri bir çalışmada;

A) Anonim mahsuller (1. Manzum bilmeceler 2. Mensur bilmeceler)

B) Ferdi Eserler (1. Muamma 2. Lügaz) diye başlıklar halinde toplarken bir diğer çalışmada ise bilmeceleri konularına göre sınıflamıştır. Bunlar:

1. Tabiat ve tabiat hadiseleri ile ilgili bilmeceler,
2. Bitkiler ve onların mahsulleriyle ilgili bilmeceler,
3. Hayvanlar ve onların mahsulleriyle ilgili bilmeceler,

4. İnsanlar ve insan uzuvlarıyla ilgili bilmeceler,
5. Eşya ile ilgili bilmeceler,
6. Manevî—dinî unsurlarla ve diğer kavramlarla ilgili bilmeceler.

İlhan Başgöz ile Andres Tietze tarafından önce Amerika'da daha sonra da Türkiye'de iki kez yayımlanan bilmece konulu en geniş çalışmada bilmeceler,

1. Tek karşılığı olan bilmeceler,
2. Karşılıkları birden fazla olan bilmeceler,
3. Bilgi ölçen bilmeceler,
4. Sözcüğün parçası üzerine kurulan bilmeceler,
5. Şaka, alay bilmeceleri başlıkları altında sıralanmıştır (Oğuz 2004: 279—280).

Bilmecelerin Kaynakları

Halk bilmecelerinin sözlü ve yazılı iki kaynağı vardır. Bu kaynaklardan birincisi halkın ruhu ve muhayyilesidir. Bilmeceler geleneğe, zamana, mekâna ve yaşama şekillerine bağlı olarak bu kaynaktan feyz almaktadır. Milletimizin dilini, tarihini, inançlarını, tabiata, insana ve eşyaya bakışını bir zevk ve fantazi menşurundan geçirerek bugüne kadar getiren bu halk edebiyatı mahsullerinin ikinci kaynağı ise eski lügatler, halk şairlerinin divanları, masallar hikâyeler, cönkler, mecmualar, bilmece kitapları, tarihler ve seyahatnameler gibi yazılı eserlerdir.

Türk dilinde bilmeceler üzerine şimdilik ilk kaydı Kaşgarlı Mahmud'un Divanü Lügat—it Türk'ünde buluyoruz. Kıpçak Türklerinin dil ve halk edebiyatı örneklerini

içine alan Codex Cumanicus'taki bilmeceler de eski devri tanımak isteyenler için dikkate değer eserlerdir.

Lügaz ve muammalar için ise yukarıda adı geçen bazı eserlerle birlikte “elgaz” kitaplarına, bâtinî tarikatlerin şatıhlarına, birtakım risalelerle ve klasik edebiyatımızın divanlarına bakmak lazımdır (Elçin 2000: 620—621).

2.2 Tatar Bilmeceleri

İncelediğimiz eserde Tatar bilmeceleri yapısına göre aşağıdaki türlere ayrılmaktadır:

- a) Nesir türünde kurulmuş olanlar,
- b) Şiir besteli bilmeceler,
- c) Çözümü güç olan dilbazlık ile soru ve ona hazır cevaplı bilmeceler,
- d) Atışma bilmeceleri (karşılıklı söz onunlarıyla atışma),
- e) Karmaşık meseleli (sayılı, hesaplı) bilmeceler,
- f) Tuyug (dört mısralı manzume) söz oyunları, hece bilmeceleri,
- g) Masalcı bilmeceler,
- h) Fıkra mizah bilmeceleri.

2.3 Tatar Halık Bilmeceleri

İncelediğimiz eserde Tatar bilmeceleri konusuna göre şu şekilde sınıflandırılmıştır:

- a) Gök dünyası, güneş, ay ve yıldızlar,

- b) Yıl bölümleri; aylar, haftalar, geceler gündüzler,
- c) Yer—su, yel—boran, kar—yağmur, ateş—duman ve onlarla ilgili afetler,
- d) Ot, bitkiler, biçim, harman işi,
- e) Kültürlü bitkiler, ekincilik,
- f) Bahçecilik; çilek, meyve ve yeşillikler,
- g) Ağaç, funda, çalılar ve orman işleri,
- h) Sülük—böcekler, balçık,
- i) Yabani kuşlar, ev kuşları, kuşçuluk,
- j) Geyik,vahşi—hayvanla avcılık,
- k) Ev hayvanları; mal, davar ve hayvancılık.

Tablo 1: TATARCA TRANSKRİPSİYON ALFABESİ

| TATARCA BÜYÜK HARFLER | TÜRKÇE BÜYÜK HARFLER | TATARCA KÜÇÜK HARFLER | TÜRKÇE KÜÇÜK HARFLER |
|-----------------------|----------------------|-----------------------|----------------------|
| A | A | A | a |
| Б | B | б | b |
| В | V | В | v |
| Г | G | Г | g |
| Д | D | Д | d |
| Е | Ė, YĖ | Е | ê, yê |
| Ж | J | Ж | j |
| З | Z | З | z |
| И | İ, (İY) | И | i, (iy) |
| Й | Y | Й | y |
| К | K | К | k |
| Л | L | Л | l |
| М | M | М | m |
| Н | N | Н | n |
| О | O | О | o |
| П | P | П | p |
| Р | R | Р | r |
| С | S | С | s |
| Т | T | Т | t |
| У | U, UV | У | u, uv |
| Ф | F | Ф | f |
| Х | X | Х | x |
| Ц | TS | Ц | ts |
| Ч | Ç | Ч | ç |
| Ш | Ş | Ш | ş |
| Щ | ŞÇ | Ж | şç |
| Ъ | | Ъ | |
| Ы | I | Ы | ı |
| Ь | | Ь | |
| Э | Ė | Э | ë |
| Ю | YU | Ю | yu |
| Я | YA | Я | ya |
| Ә | E | Ә | e |
| Ө | Ö | Ө | ö |
| Ү | Ü | Ү | ü |
| Җ | C | Җ | c |
| Ҙ | Ҙ | Ҙ | ñ |
| Һ | H | Һ | h |

2.4 Tatarlar ve Tatar Kimliğinin Oluşumu, Tatar Adı

Karadeniz'in Kuzey sahillerinden başlayıp İdil nehri ile Urallar arasında devam eden geniş düzlüklerin oluşturduğu alanda; İskitler, Samatlar, Hunlar, Avarlar, Hazarlar Peçenekler, Uzlar, Kumanlar ve Bulgarlar gibi Türk topluluklarının yaşadığı ve egemen olduğu (M.Ö VI –IV.yy'dan başlayan) uzun bir tarih ardından, özellikle XIII. yy'ın ilk çeyreğinde oluşan Altın Ordu devleti zamanında Tatar adıyla ünlenen Türk Kavimi meydana gelmiştir (Ercilasun, 2007: 681).

Altın Ordu devletinde idareci durumunda olan Moğollar vasıtasıyla ve onların eskiden beri komşuları tarafından Tatar diye adlandırılması dolayısıyla söz konusu devlet de “Tatar devleti” diye meşhur olmuştur (Ercilasun, 2007: 681). Tatar adını, tarihte asıl meşhur eden Altın Ordu devleti olmasına rağmen, bu ad, komşuları (bilhassa Ruslar) tarafından ve eski batılı yazarlar tarafından, bazen Asya'daki bütün Türkleri adlandırmak üzere kullanılmıştır. İşte bu devletin yıkılmasıyla ortaya çıkan hanlıklar da (Kazan, Kırım, Kasım, Astırhan, Nogay, Sibir Hanlıkları) Avrupalılar ve Ruslar tarafından, genellikle Tatar hanlıkları olarak bilinse de, bu bölgedeki Türkler, bu adı ancak XIX. asır sonunda kullanmaya başlamışlardır (Öner, 1998: XXVIII).

Günümüzde Tatar ismi, coğrafi olarak Kazan ve Kırım merkez olmak üzere İdil—Ural bölgesinde, Orta Asya Türk cumhuriyetlerinde ve Rusya'nın St. Petersburg ve Moskova şehirleri başta olmak üzere muhtelif şehirlerinde yaşayan bir Türk boyu için kullanılmaktadır.

Türkçe kaynaklarda bu isimden ilk defa, Kül Tigin Abidesi'nin güney ve doğu yüzünde *Otuz—Tatarlar* şeklinde; Bilge Kağan Abidesi'nin doğu yüzünde ise hem *Otuz—Tatarlar* hem de *Tokuz Tatarlar* şeklinde söz edilir ve abidelerde toplam beş kez *Tatar* ismi geçer (Ergin, 1994: 2—8—12—34—48). Buna göre dokuz

veya otuz kabileden oluşmuş bu halk, Radloff ile Thomsen'in ifadelerince "Moğol", Barthold'un fikrinde 'muhtemelen gayri Türki' idi (Arat, 1996: 278). Avrupalılar, bilhassa Ruslar Cengiz devrinden itibaren Türk–Moğol Devleti'ne Tatar imparatorluğu (Türk ve Moğolları ayırmadan), Tatar Devleti demislerdir. Sonraları Ruslar zapt ettikleri Kazan, Astrahan, Kırım, Sibir, Türkistan ve Kafkasya gibi ülkelerde karşılaştıkları Türk boylarını da genellikle "Tatar" diye isimlendirmişlerdir. Fakat bu sözü hiçbir zaman "Moğol" anlamında kullanmamışlardır (Temir, 1971: 41).

Kaşgarlı Mahmud da Divânü Lügâti't—Türk adlı eserinde, Türkçe konuşan bir halk olarak Tatarlardan bahseder, ancak *Tatar* adının kökeni hakkında bilgi vermez (Erdi, 2005: 540).

Çin kaynaklarında *Tatar* adına değişik tarihlerde *Ta—Ta* veya *Da—Da* şeklinde rastlanır (Caferoğlu, 1988: 73). M. Z. Zekiyev de *Tatar* kelimesine ilk olarak tarihî Çin kaynaklarında rastlandığını ve kimi âlimlerin onun Çince *ta—ta* (*da—da*) sözünden ortaya çıktığını düşündüğünü belirtir. Çince, *da—da* sözü *pis*, *pasaklı*, *vahşi* anlamlarında da kullanılır. M. Z. Zekiyev, bu kelimenin başlangıçtan beri bir etnonim olarak kullanıldığını belirtir ve Türkçe kökenli olduğu tezini ileri sürerek bu savını da kelimenin sonundaki *—ar/—er* ekinden hareketle *tat—ar*, *haz—ar*, *bolg—ar*, *balk—ar*, *su—ar* vb. gibi örneklerle destekler (Zekiyev, 1998: 308).

İdil boyu Türkleri, önceleri *Tatar* ismi ile ilgili olumsuz düşünceler sebebiyle kendilerini sadece *Müslüman* olarak tanıtip millet adı belirtmiyorlardı. *Tatar* ismini İdil boyu Türkleri için ilk defa ciddi şekilde edebiyata sokan kişiler Kazanlı meşhur tarihçi ve fikir adamı Şehabettin Mercani ile yazar ve tercümeçi Kayyum Nasiri'dir (Taymas, 1996: 168—169). Şehabettin Mercani, Rusların *Tatar* ismine bakış

açılarının kötü olması sebebi ile kendilerini sadece *Müslüman* olarak tanıtmalarının Tatarlar için yeterli olmadığını, onların da bir millet olduklarını adlarının da, dinen *Müslüman* olmanın yanında millî olarak *Tatar* olduğunu belirtip bu görüşü ile dikkat çekici bir çıkış yapmıştır (Mercani, 1989: 43—44). Şehabettin Mercani ve Kayyum Nasırı'den sonra, XIX. asrın sonlarında ve XX. asrın başlarında kalem oynatan Kazanlı muharrirlerin hemen hepsi Kazan Türkleri için *Tatar* ismini kullanmışlardır (Taymas, 1996: 169). Eskiden çok geniş kapsamlı kullanılmış olan Tatar kavimi adı, en azından asrımızın başından itibaren, Kazanlı ve Kırım Türklerine ait olmak üzere daralmış haldedir; ancak, sayıca kalabalık olan Kazanlılar, kendilerine sadece Tatar derken Kırımlılar için Kırım Tatarı demektedirler. Bunda, Kırım'ın facialı sürgünler ve göçlerle bozulan tarihi de tesirli olmuştur (Öner, 1998: XXXI).

2.5 Tatarların Genel Tarihi

Uzun bir tarihî geçmişe sahip olan Tatarların ataları VI. yüzyılın başında İdil—Ural boyuna göç eden Bulgar Türkleridir. Dolayısıyla şimdiki İdil—Ural Tatarları Suvar, Sibir, kısmen Hunlar ve İdil Bulgarları ile XII. yüzyılda Türkistan'dan bu bölgeye gelen Kıpçak Türklerinin torunlarıdır. Bulgar Türkleri VI. yüzyılda İdil—Ural bölgesine yerleşmeye başlamış ve VII. yüzyılda bu bölge tamamen bir Türk yurdu hâline gelmiştir (Buran—Alkaya, 2006 : 162—163).

1220'lerde Moğolların bu bölgeyi de istilâ etmesiyle Bulgar Devleti yıkılmış ve daha sonra kurulan Altın Ordu Devletinin himayesine girmiştir. Cengiz Han'ın torunu Batu Han tarafından kurulan Altın Ordu Devleti, Batu Han'dan sonra tahta çıkan Berkay döneminde Türkleşmeye başlamıştır. Altın Ordu Devleti XIV. yüzyılın sonunda Timur'un ordularına yenilip dağılmış ve bölgede Kazan, Kırım,

Astrahan, Kasım, Sibir ve Nogay Hanlıkları kurulmuştur (Fexretidinov, 1996: 27 ve sonrası).

1437'de kurulan Kazan Hanlığı, 2 Ekim 1552'de Ruslar tarafından işgal edilmiştir (Fexretidinov, 1996: 253). Çarlık Rusya'sının ardından 29 Kasım 1917'de "İdil—Ural Devleti" kurulur, Bolşevik ihtilâlinden sonra verilen bağımsızlık vaadleri boş çıkar ve bu devlet Bolşevikler tarafından dağıtılır ve 27 Mayıs 1920'de bugünkü sınırları içinde Rusya Federasyonu'na bağlı bir Tataristan Özerk Cumhuriyeti kurulmuş olur (Buran—Alkaya, 2006: 163). Çok zengin bir bölge olan Tataristan'a yönelik göçler ve Ruslaştırma politikaları Sovyet döneminde de devam etmiştir (Fexretidinov, 1996: 27).

2.6 Kazan—Tatar Türkçesinin Tarihi Gelişimi

Başkurt Türkçesi ile birlikte Kıpçak grubu Türk lehçelerinin İdil—Ural Bölgesi kolunu oluşturan bugünkü Kazan—Tatar Türkçesi, XI—XII. yüzyıllar arasında Bulgar, XIV. yüzyılın ortalarından XV. yüzyılın ilk yarısına kadar Kıpçak, XV. yüzyılın ikinci yarısından XVIII. yüzyılın sonlarına kadar İdil—Ural Bölgesi Türkîsi veya Çağatay Türkçesi ve XIX. yüzyıldan günümüze kadar mahallî Tatar ağızlarından gelişen Tatar Türkçesi yazı dili olmak üzere dört farklı ana dönemden geçerek günümüze gelmiştir (Özkan, 2002: 211).

Tatar Türkçesinin, XV. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar süren bütün Türkistan Türklüğünün dili olan ortak Türkçeden uzaklaşması, XIX. yüzyılın ikinci yarısı ile XX. yüzyılın başındaki romantizm akımından da etkilenmesi ve pek çok Tatar aydınının da gördükleri eğitim gereği *uram (sokak) dili* diye adlandırılan Tatarca ile yazmayı vatanseverlik saymasına bağlanabilir (Özkan 1996: 1044—1056).

Ayrıca Bolşevizmin etkisiyle millileşme milli dili ile yazma endişesinde bunda etkili olmuştur.

Tatar yazı dilinin yaygınlık kazanması, XIX. yüzyılın ikinci yarısında Tatar kentsoylu sınıfının oluşumu yıllarına denk gelir. Bu dönemde kimi Tatar aydınlar tarafından konuşma dilini yazı diline yaklaştırmanın yolları aranmıştır. Halk dilinin, Kıpçak dili özellikleri ile işlenip zenginleştirilmesi yoluyla eski edebiyat dili olan Çağatayca canlandırılmış, bunun neticesinde yeni bir edebiyat dili olan Kazan Tatarcası ortaya çıkmış ve her dalda önemli ürünler verilmiştir (Ganiyev, 1997: 516).

2.7 Tatar Türkçesi ve Türk Dilleri İçindeki Yeri:

Tatar Türkçesi, Türk dilinin üç büyük kolundan (Karluk, Kıpçak, Oğuz) biri olan Kıpçak grubu içinde yer alır. Yönlere göre yapılan lehçe tasnifleri bakımından ise Kuzey Türkçesi içerisinde değerlendirilmektedir (Buran—Alkaya, 2006:163). Wilhelm Radloff, dört gruba ayırdığı Türk dilleri içinde Tatarca'yı Kırgız, İrtiş, Başkurt lehçeleriyle birlikte Volga veya Kuzey lehçeleri içinde saymıştır. Ramstedt'in tasnifinde ise Kırgız, Kazak, Karakalpak, Nogay, Kumuk, Karaçay, Karaim ve Başkurt lehçeleri ile birlikte Tatar Türkçesi, Batı Grubu içinde gösterilmiştir. Samoyloviç ise tasnifinde altı gruba ayırdığı Türk lehçeleri içinde Tatar Türkçesini III. Grup, Taw grubu (Kıpçak, Kuzey—batı) içinde göstermiştir. Talat Tekin de on iki gruba böldüğü lehçeler içinde Tatar Türkçesini X. Grup, tawlı grubu içinde saymaktadır (Akar, 2006: 42—46).

Bugünkü Kıpçak Türkçesi şu alanlarda konuşma ve yazı dili olarak kullanılmaktadır (Öner, 1998: XXI—XLVI).

I. Karadeniz—Hazar Bölgesi:

1. Karaim (Karay)
2. Kırım—Tatar
3. Karaçay—Balkar
4. Kumuk

II. İdil— Ural Bölgesi:

1. Kazan—Tatar
2. Başkurt

III. Aral –Hazar Bölgesi :

1. Kazak
2. Karakalpak
3. Nogay
4. Kırgız

BÖLÜM 3

TATAR DİYALEKTLERİ VE AĞIZLARI

Tatar dili N.A. Baskakov'un sınıflandırmasında Başkurt diliyle birlikte, Türk dilinin Batı Hun kolunun Kıpçak grubunun Kıpçak—Bulgar bölümüne girer. Bugün bütün Tatar dili üç büyük diyalekte ayrılır. Bunlar: Orta diyalekt, Mişer diyalekti ve Batı—Sibir Tatarları diyalekti. Orta diyalekte Tataristan, Başkurdistan, Mari, Çuvaş, Udmurt Özerk Cumhuriyetleri ile Kirov, Riyaza, Perm, Sverdlovsk, Çilebi şehirlerinde yaşayan Tatarlar girer. Gorkiy Uryanovsk, Penza, Saratov, Kuybişev, Volgograd, Orenburg şehirlerinde, yine Tataristan ve Başkurdistan'ın bazı bölgelerinde yaşayan Tatarlar Mişer diyalektine girer. Batı Sibir bölgelerinde yaşayan Tatarlar Batı Sibir Tatarları adıyla anılır. Bu diyalektler kendi içlerinde çeşitli ağızlara ayrılır. Orta diyalekt; Kazan artı, Minzele, Tav Yagı, Berengi, Dürtöyli, Tuymazı, Kıygi, Barda, Nukrat, Kamışlı, Kasıym, Kreşin Tatarları ağızlarından oluşur.

Mişer diyalekti ts—laştırmacı, ç'leştirmacı ve Karma gibi gruplara bölünüp; ts'laştırmacılara Sirgaç, Çüpreli, Çistay, Melekes ağızları, ç'leştirmacilere Temnikov, Lembre Böri boyu ağızları girer. Karışık gruba ise Kuznetsk, Hvalın ağızları girer.

Batı Sibir diyalektini de Tümen, Tobol, Saz Yagı (yanı), Tevriz, İşim, Tara ağızları oluşturur.

Orta diyalektin Tav Yagı ağızı; Kama Tamagı, Nurlat—Kaybıç, Buğa—Tarhan merkezlerinden, Minzele ağızı; Egirçi, Aktanış, Bağlı, İliş, Puçı, Sarman—Müslim merkezlerinden oluşur (Ehetov, 1984:29—30).

3.1 Orta Diyalekti

Aşağıda verilmiş olan bilgiler G.E. Exetov'un Tatar Diyalektleri adlı Tatarca eserinden çevrilerek ve kısaltılarak alınmıştır:

Orta diyalekt Tatarcanın temelini teşkil eder. Bu diyalektin en belirgin özelliklerine gelince:

a) **y — c:** Orta diyalekt *c*'leştirici diyalekt olarak bilinir, çünkü bu diyalekte *y*'ler *c*'leşir.

cal < *yal*, *cuk* < *yuk*, *dönca* < *dönya* vb.

b) **a — â:** Sözcüğün ilk hecesinde *a* ünlüsü dudaksıllaştırılır:

âvil < *avil*, *bâkça* < *bakça*, *âlma* < *alma*.

c) **x(ĥ) — k̂:** *x(ĥ)* ünsüzü yerine daha çok katı *k̂* ünsüzü kullanılır.

k̂atın < *xatın*, *ca k̂şı* < *yaxşı*, *k̂olo k̂* < *xolı k̂*, *k̂ormet* < *xörmət* vb.

d) **e — i — é:** Ünlüleri birbirlerinin yerine kullanılabilir:

şeker — *şiker*, *epi* — *ipi*, *meleş* — *mileş*, *elbette* — *elbitte*, *çilik* — *çilek*,
bélisén — *béleséñ*, *dilbége* — *dilbige* vb.

e) **ç — ş — ts:** Tonsuz ünsüzleri birbiriyle yer değiştirebilir:

çişme — *şişme* — *tışme*, *şuşı* — *tuşı*, *şırpı* — *çırpı*, *eteç* — *etes*, *söyleüw* — *çöyleüw* vb.

f) **h — x(ĥ):** *h* ünsüzü yerine *x(ĥ)* kullanılır ya da tamamen düşürülür:

aman — *xaman* < *haman*, *şexer* < *şehər*, *xerbér* — *erbér* < *herbér*, *xava* — *ava* < *hava*, *xöner* — *öner* < *höner* vb. (Ehetov, 1984: 31)

Orta diyalekt 12 ağızdan oluşur:

- **Kazan artı ağızı:** Bu gruba Tataristan'ın Elmet, Arça, Baltaç, Biyiktaw, Alabuğa, Zelenodolsk, Kukmara, Layış, Mamadış, Pitreç, Balık Bistesesi ve Saba bölgelerinde yaşayan Tatarlar girer.
- **Mizele ağızı:** Tataristan'ın Egirci, Aznakay, Aktanış, Bavlı, Bögilme, Minzele, Möslim, Sarman ve Tukay bölgeleriyle Başkurdistanın İliş Kaltası ve Krasnokama bölgelerinde yaşayan Tatarlar girer.
- **Taw Yağı ağızı :** Apas, Buva, Yogarı Oslan, Tetiş bölgelerinde yaşayan Tatarların konuştuğu ağızdır.
- **Berengi ağızı:** Temelde Mari ülkesinin Berengi ve Mari—Turik bölgelerinde yaşayan Tatarlarca konuşulur.
- **Dürtöyli ağızı:** Başkurdistan'ın Askın, Baltaç, Böri, Boray, Dürtöyli, Kuşnarenko, Mişke, Tetişli, Çakmagış, Yanavıl bölgelerinde yaşayan Tatarların konuştuğu ağızdır.
- **Tuymazı Ağızı:** Başkurdistan'ın Elşey, Avırgazı, Belebey, Blagovar, Bişbülek, Büzdek, Dewleken, Yarmekey, Kırmıskalı, Miyeke, İglin, Sterlebaş, Tuymazı, Şaran, Çişme ve Ufa Bölgelerinde konuşulan Tatarcadır.
- **Kıyğı (Küçme) Ağızı:** Başkurdistan'ın Karaydil, Kıyğı, Meçitli, Salavat ve Uçalı bölgelerinde yaşayan Tatarların konuştuğu ağızdır.
- **Barda ağızı:** Perm ülkesinin Barda ve Svertlovsk ülkesinin bazı bölgelerinde yaşayan Tatarlarca konuşulur.
- **Nukrat Ağızı:** Kirov ülkesinin Sloboda bölgesi ile Udmurt Özerk Cumhuriyetinin Glazov, Balezin, Yokamen bölgelerinde yaşayan Tatarlarca konuşulur.

- **Kamışlı Ağızı:** Kuybişev ülkesinin Pohvistnevo bölgesindeki Tatar köylerinde konuşulur.
- **Kasıym Ağızı:** Ryazan ülkesinin Kasıym bölgesinde yaşayan Tatarlarca konuşulan ağızdır.
- **Kreşin Tatarları Ağızı:** Tataristan'ın Elmet, Alabuga, Minzele, Tukay, Aktanış ve başka bölgeleriyle Başkurdistan'ın Bakalı, İliş bölgelerinde yaşayan Hristiyan Tatarlarca konuşulan ağızdır (Ehetov, 1984: 35).

Orta Diyalekt Ağızlarının Ses Özellikleri:

Burada bütün ağızlardan bahsetmek yerine genellikle Tataristan sınırları içindeki ağızlardan örnekler vermeyi uygun bulduk.

3.1.1 Kazan Artı Ağızı: Bu ağız Orta diyalektin konuşur sayısı en fazla olan ağızdır.

Bu ağzın ses özelliklerine gelince:

3.1.1.1 y — c: Edebi dilde söz başında ve hece başlarında y sesleri bu ağızda *c* 'leşir: *cörek* < *yörek*, *cıl* < *yıl*, *comış* < *yomış*, *dönca* < *dönya*, *cok* < *yok*.

Bunun dışında Döbyaz ağzında bazı sözcüklerde *c* yerine *z* sesinin kullanıldığı görülür: *zidé* < *cidé*, *keze* < *kece* vb.

3.1.1.2 a — â: Sözcüklerin ilk hecesindeki *a* sesleri dudaksıllaştırılır: *kâr* < *kar*, *kârama* < *karama* vb.

3.1.1.3 x — ḳ: Edebi dildeki *x* sesleri yerine *ḳ* kullanılır: *ḳatın* < *xatın*, *caḱşı* < *yaxşı*, *Kadiçe* < *Xadiçe*, *ḳokumet* < *xökümet*.

3.1.1.4 nl — ll: *l* sesinden önceki *n* sesleri tam benzeşmeye uğrayarak *l*'leşir. *Bargallar* < *Bargannar*, *kilgeller* < *kilgenner*, *urmallar* < *urmannar*, *kuyallar* < *kuyannar* vb.

3.1.1.5 ñ — n: Söz sonundaki *ñ* sesinin *n*'leştiği görülür. *mén* < *méñ*, *béznén avıl* < *béznéñ avıl*, *sun* < *soñ* vb.

3.1.1.6 ç, ş — t: Bazı sözcüklerde söz başındaki *ç*, *ş* sesleri yerine *t* sesinin kullanılması bu ağzın en belirgin özelliklerinden sayılmakta: *tuşı* < *şuşı*, *tişme* < *çişme*, *tişénü* < *çişénü*.

Söz sonunda *ç*, *ş* seslerinin *s*'ye dönüştüğü görülür: *kos* < *koş*, *bargas* < *bargaç*, *ös* < *öç*, *kilges* < *kilgeç* vb.

3.1.1.7 ñ — ñg: *ñ* ile biten hecelerden sonraki hecenin başında *g* sesi türer: *küñgél* < *küñél*, *ciñgél* < *ciñél*, *yañga* < *yaña*.

3.1.1.8 Ø — l: Bazı sözlerde *l* sesi türer: *bilçirak* < *pıçrak*, *ulturu* < *uturu*, *kiltériü* < *kitériü*.

3.1.1.9 Ø — t: Bazı sözcüklerde söz ortasında veya hece sonunda *t* sesi türer. *çıbırtkı* < *çıbırkı*, *comırtka* < *yomırka*, *astka* < *aska*, *östke* < *öske*.

3.1.1.10 d — Ø: Bazı sözcüklerde *d* sesi düşürülür: *indé* < *iné*.

3.1.1.11 y — Ø: *ebet < eybet*

3.1.1.12 n — Ø: *asat < ansat, béle < bélen, kosiñ kanatı < koşniñ kanatı.*

3.1.1.13 h — Ø: *er vaxıt < her vaxıt, emmesé < hemmesé.*

3.1.2 Minzele Ağzı: Minzele ağzı da geniş bir bölgede konuşulur. Bu ağzın belli başlı ses özellikleri şöyledir:

3.1.2.1 z — □: Bazı sözcüklerde z sesi Başkurtçadaki gibi □'leşir: *kı□ < kız, kö□ < köz, □ur < zur, tö□ü < tözü, ya□u < yazı.*

3.1.2.2 y — c: *coldo□ < yıldız, cul < yul, cafrak < yafrak, co□ak < yozak, con < yon, cörek < yörek.*

3.1.2.3 öy — ü: öy'lü hecelerde ses erimesi sonucunda ü'leşme görülür: *süleü < söyleü, ürenü < öyrenü, küreü < köyreü.*

Bazı sözcüklerde öy sesler korunur: *öy, töyme, köy, köyleü, söykelé, töy, çöy, cöy* vb.

3.1.2.4 d — z: Bazı sözcüklerde edebi dildeki d sesleri z'leşir: *izen < iden, bozay < boday, cozrık < yodrık, zefter < defter, kazak < kadak* vb.

3.1.2.5 x — k: Edebi dildeki x sesleri bu ağızda da k'laşır: *caķşı < yaxşı, ķatın < xatın.* Bazı sözcüklerde ise k sesleri x'laşır: *xeder < ķader, traxtor < traktor.*

3.1.2.6 p — f: Söz başında bazı *p* sesleri *f*'leşir: *perde* < *ferde*, *palto* < *felte*, *parta* < *farta*, *pomidor* < *fomidur*. Bazı sözcüklerde ise *f* sesleri *p*'leşir: *pilte* < *filtr*, *pront* < *front*, *Patima* < *Fatima*, *Patix* < *Fatix*.

3.1.2.7 iy, i — ay, ey: Söz sonunda *iy*, *iy* yerine *ay*, *ey* kullanılır: *anday* < *andıy*, *monday* < *mondıy*, *kar körey* < *kar köri*, *epey* < *ipi*, *tütey* < *tüti*, *cırlay* < *cırlıy*, *süley* < *söyliy*, *köyley* < *köyli*.

3.1.2.8 e — i: Bazı sözcüklerde *e* ve *é* sesleri *i*'ye dönüşür: *tireze* < *tereze*, *şişe* < *şéşe*, *ine* < *éne*, *siké* < *seké*, *piremeç* < *peremeç*, *iré* < *eré*.

3.1.2.9 ç — ş — s: Bazı sözcüklerde *ç*, *ş* ve *s* sesleri birbirlerinin yerine geçebilir: *şişme* < *çişme*, *çöşle* < *şöşlé*, *çéşe* < *şişe*, *saç* < *çeç*, *etes* < *eteç*, *baçkıç* < *baskıç*, *şitlevék* < *çiklevék*.

3.1.3 Kreşén Tatarları Ağzı: Kreşén Tatarlarının çoğu Tataristan sınırları içinde yaşar. Hıristiyanlırlar. Ses özelliklerine gelince:

3.1.3.1 a — a: Sadece Nagaybeklerde dudaksıllaşma görülür. Diğer bölgelerde *a* sesi kendini korur: *ak*, *bala*, *arba*, *karga*, *bakça*.

3.1.3.2 o—ö — ı—é: *o—ö* sesleri düzleştirilerek *ı—é*'ye dönüşür: *tiş bagıtı* < *töş vakıtı*, *éstel* < *östel*, *mémkin* < *mömkin*, *kél* < *köl*, *kış* < *koş*, *bısau* < *bozau*, *kım* < *kom*.

3.1.3.3 f — p: Diğer ağızlarda olduğu gibi bu ağızda da *f* yerine *p* sesinin kullanımı çokça grlr: *caprak* < *yafrak*, *payda* < *fayda*, *capa* < *cefa*, *cpek* < *yifek*.

3.1.3.4 x — k: *karp* < *xerf*, *kalık* < *xalık*, *k atın* < *xatın*, *kaber* < *xeber*.

3.1.3.5 y — c: *crek* < *yrek*, *cas* < *yaz*, *cıkı* < *yokı*, *cgt* < *yigt*, *castık* < *yastık*, *cımrı* < *yomrı*.

3.1.3.6 h — Ø; h — x: Normal *h* sesi ya dşrlr ya da *x*'laştırlır: *ykm* < *hikm*, *cexet* < *cehet*, *xıman* < *haman*.

3.1.3.7 z—d — s: Edebi dildeki *z* ve *d* sesleri bu ağızda *s*'leştirlir: *bs* < *bz*, *bıs* < *boz*, *sirek* < *zirek*, *sarar* < *zarar*, *cısrık* < *yodrık*, *ysen* < *iden*, *kasrl* < *kadrl*, *nasan* < *nadan*, *bısay* < *boday*.

3.1.3.8  — ş: Sz baştında  yerine ş kullanılır: *şışme* < *iştme*, *şırşı* < *ırşı*, *şsl* < *sl*, *şarşaw* < *arşaw*, *şımıldık* < *ııldık*.

3.2 Mişer Diyalekti

Mişer diyalekti Tatarcanın Batı diyalektini oluşturur. Mişerler 15. asırda Rus devleti hizmetinde alıştımlar; Kazan hanlığının Rusların hâkimiyetine girmesinde nemli rol oynamıştırlardır. Bunun sonucunda arlık Rusyası tarafından Mordva Cumhuriyetine, Ryazan, Tambov, Penza, Ulyanovsk, Kuybişev şehirlerine, Kama ve İdil boylarına yerleştirlmiştlerdir. Bugn Tataristanın

Güneybatı, Çuvaş Cumhuriyetinin güney, Ulyanovsk ülkesinin kuzey bölgelerindeki Mişerlerde 17. yy. ortalarında Gorki bölgesinden gelip yerleşmiş olan Tatarlardır. Mişerlere “Yomışlı Tatarlar” da denilir.

Mişer (Batı) Diyalekti Ağızlarının Ses Özellikleri:

Mişer diyalekti kendi için üç ağza ayrılmakta:

- **ts’leştirci ağzlar:** Bu ağza Çıştay, Sérgaç, Çüprelé, Melekes girer.
- **ç’leştirci ağzlar:** Bu gruba Téminkow, Lembre, Böré boyu ağzları girer.
- **Karma ağzlar:** Bu gruba Küznetsk, Xvalın ağzları girer.

3.2.1 ts’leştirci Ağzlar: Bunlar Çıstay, Sérgaç, Çüprelé, Melekes ağzlarıdır.

3.2.1.1 Çıstay Ağzı: Çıstay ağzına Tataristan’ın Aksubay, Alekséyewsk, Elki, Kuybişew, Oktyabr, Çirméşen, Çıstay bölgelerinde ve Kuybişew ülkesinin bazı köylerinde yaşayan Mişerler girer.

Ağız, Orta diyalektin Minzele, Kazan artı, Taw yağı ağzlarından değiştirilerek alınmış. Ses özelliklerine gelince:

3.2.1.1.1 a ünlüsü: Kelimenin birinci hecesinde açık *a* sesi dudaksıllaştırılmadan söylenir: *bala, kala, tal, yal vb.*

3.2.1.1.2 o—ö — ı—é (ê): *o—ö* sesleri düz ve dar *ı—i* ünlülerine, *u. ü* ünlüleri de genişleyerek *o, ö* ünlülerine dönüşür: *könél, kénéł < künél, tétén < tötén, bétén < bötén, bégén, bögén < bügén.*

3.2.1.1.3 y — Ø: İç seste kalan y ünsüzleri genellikle düşürülür: *kimak* < *koymak*, *kima* < *koyma*, *küli* < *köyli*, *süli* < *söyli*, *örete* < *öyrete*, *kurik* < *koyrik*.

3.2.1.1.4 ç — ts: Edebi dildeki ç sesi yerine *ts* sesi kullanılır: *katsı* < *kayçı*, *tsay* < *çey*, *tsilek* < *çilek*.

3.2.1.1.5 c — y: Çiştay ağzının bilinen özelliklerinden biri de *c* sesinin *y*'leşmesi: *yır* < *cır*, *yan* < *can*, *éméş* < *çiméş*, *yir* < *cir*.

Çirméşen Aksubay bölgelerinde *y* ile birlikte *c* sesinin de kullanımı görülmektedir. Bazı sözlerde *c* yerine *dc*, *dz*, *d*, *z* seslerinin kullanıldığı da görülür: *dcir*, *dzir*, *dir*, *zir* < *cir*, *dcır*, *dzır*, *dır*, *zır* < *cır*.

3.2.1.1.6 k, ğ — k, g: Art damak ünsüzleri *ķ*, *ğ* ünsüzleri ön damak *k*, *g* ünsüzlerine dönüşür: *karta* < *ķarta*, *gazeta* < *ğazeta*, *karga* < *ķarğa*, *bagana* < *bağana*.

3.2.1.1.7 Ses ve hece düşümü: Bazı sözcüklerde ses ve hece düşümü görülür: *tirmen* < *tégérmén*, *ü* < *öy*, *itü* < *iltü*, *ileşü* < *iyeleşü*, *etü* < *eytü*, *elenü* < *eylenü*, *marta* < *umarta*, *lan* < *olan*.

3.2.1.1.8 b- — m- // -n — -m: Söz başında *b* sesi ile söz sonundaki *n* sesi *m* olur: *malan* < *balan*, *ülem* < *ülen*.

3.2.2 ç'leştirici Ağızlar: Bu gruba Böré buyı, Lembre ve Temnikov ağızları girer.

3.2.2.1 Böri buyı Ağzı: Böri buyı ağzı, Başkurdistan'ın Böri nehri boyunda, Karaydél bölgesinde yaşayan Mişerler tarafından konuşulan ağızdır.

3.2.2.1.1 c — dc, y: Edebi dildeki *c* sesi yerine *dc* ve *y* sesleri paralel kullanılır: *dcilek, yilek* < *cilek, dcil, yil* < *cil, dcidé, yidé* < *cidé, dciñ, yiñ* < *ciñ*.

3.2.2.1.2 ç — tç: Ağızın ikinci önemli özelliklerinden biri de *ç* sesinin *tç*'leşmesidir: *tçana* < *çana, tçırşı* < *çırşı, tçañ* < *çañ, tçıya* < *çıya, tçirleü* < *çirleü, tçik* < *çik, tçiklevék* < *çiklevék*.

3.2.2.1.3 y — Ø: *y* sesi bu ağızda genellikle düşürülür: *söleü* < *söyleü, süek* < *söyek, örenü* < *öyrenü, tüme* < *töyme, tçü* < *çöy, süreü* < *söyreü, küente* < *köyente, üre* < *öyre, kü* < *köy, küe* < *köye*. Bazı sözcüklerde bu olayın tam tersi de görülür: *mıyntça* < *munça, kıyna* < *kino, kıytap* < *kitap*.

3.2.2.1.4 u, o — ı: “bu”, “şu” zamirlerinden oluşan sözlerdeki *u, o* ünlüleri düzleşmektedir: *şılay* < *şulay, şında* < *şunda, şılay şıl* < *şulay şul, bılay* < *bolay, mında* < *monda*.

3.2.2.1.5 i — e: Bazı sözcüklerde ünlü genişlemesi görülür: *kem* < *kim, keben* < *kiben, kerte* < *kirte, keşte* < *kişte, meleş* < *mileş*. Bu sözler Başkurt dilinde de *e* ile söylenmektedir.

3.2.2.1.6 u,ü — o, ö: Edebi dilde dudaksıl *u,ü* ünlüleri yerine geniş şekilleri olan *o,ö* ünlüleri kullanılmaktadır: *ocak < ucak, orlau < urlau, bögin < bugün, köñél < küñél, tögél < tügil*. “*botka*” sözcüğünde ise *o* ünlüsü yerine *u* sesi kullanılmakta “*butka*”.

3.2.2.1.7 b — p: Tonlu *b* sesi yerine tonsuz *p* ünsüzü kullanılmaktadır: *pötön < bötén, potak < botak, pétü < bétü, pit < bit, pot < bot, pötörke < bétérgeç*.

e sesi bazı sözlerde tam tersi olarak *p*'yi *b*'ye dönüştürür: *birtçetke < pérçatka, bitçak < pıçak, bétçen < péçen*.

3.2.2.1.8 f — p: *kérpék < kérfék, tuprak < tufrak, yaprak < yafrak*. Bu özellik Mişer diyalektinden başka ağızlarda da görülmektedir. Salar dilinde *f, p, x* sesleri paralel kullanılmaktadır: *Fatima, Patima, Xatima*.

3.2.2.1.9 k — g: Edebi dilden farklı olarak kelime içinde geçen iç sesteki *k* ünsüzü *g*'ye dönüşmektedir: *pütege < büteke, tıgıldau < tıkıldau, tçigértke < çikértke, kügért < kükért, timér gürek < timér körek*.

3.2.2.1.10 m — n: *tündek < tümgek, tınau < tomau*.

3.2.2.1.11 t — k: *kéli < téli, kélénçé < télençi*.

3.2.3 Karma Ağızlar:

Mişer diyalektinin bu grubuna Küznétsk ve Xvalın ağızları girer. Bu ağızlarda *ts* ve *ç* sesleri paralel kullanılmaktadır. Bu nedenle Karma ağız olarak adlandırılmaktadır. Bu ağızlar Pénza ülkesinin güneydoğu, Ulyanovsk ülkesinin güney bölgelerine dağılmıştır. Ses özelliklerine gelince:

3.2.3.1 c — y: Edebi dildeki *c* sesi yerine *y* kullanımı bu ağza has bir özelliktir: *yır* < *cır*, *yılı* < *cılı*, *yéberü* < *ciberü*, *yemgiyat* < *cemgiyat*, *yavap* < *cavap*.

3.2.3.2 k — x: Kelimenin her hangi yerinde *k* ünsüzü yerine *x* sesi kullanılmakta: *xadar* < *kader*, *xıwat* < *kuet*, *xadır* < *kadér*, *waxıt* < *wakıt*, *xaza* < *kaza*, *exiyat* < *ekiyet*, *maxtanu* < *maktanu*, *traxtır* < *traktor*.

3.2.3.3 b — m: Bazı sözcükler hem *b*'li hem *m*'li şekilde kullanılmaktadır: *mun*, *bun* < *muén*, *mérlégen*, *mörlögen* < *börlégen*, *méré*, *mörö*, *nörö*, *nére* < *böré*, *xırban*, *xırman* < *korban*, *beké*, *meké* < *beké*.

3.2.3.4 metatez: Bazı sözcüklerde metateze de rastlanır: *kabak* < *kapka*, *yañgılış* < *yalgış*, *kimrıtska* < *kırmıska*, *eryan* < *eyren*, *üçleü* < *ülçeü*, *kügele* < *külege*, *urnı* < *urın*, *küréş* < *kürşé*.

3.2.3.5 b — p: *pot* < *bot*, *pétté* < *bétté*, *pıtpıldık* < *bitbildık*.

3.2.3.6 ü — ö, u — o: *ocak* < *ucak*, *könöl* < *küñél*, *ördek* < *ürdek*, *orman* < *urman*.

3.3 Batı Sibir Tatarları Diyalekti

Batı Sibir Diyalektinin Ses Özellikleri

3.3.1 â: Batı Sibir Tatarları diyalektinde, Kazak dilindeki gibi sözün birinci hecesindeki *a* ünlüsü açık olarak telaffuz edilmektedir: Örneğin; *Pallar, mektepke paratı (balalar mektepke vara)*

3.3.2 e —i —ê(é) ünlülerinin denkliği: Bazı söcüklerde edebi dildeki *i* sesleri *e*, *e* sesleri *i* olarak sesletilmektedir: *keben < kiben, kebek < kibek, kerte < kirte, keñeş < kiñeş, kerek < kirek, şeker < şiker, seksen < siksen, teren < tiren, irlen < erlen, pibek < bebek.*

3.3.3 o (ö) — u(ü), ı(é): *mus < boz, suñ < soñ, surau < sorau, urtsık < orçık, uklau < oklau, nukta < nokta, pusu < bozu, nemés < namus, teré < daru, minı < monı, munta < monda, bögön < bögén.*

3.3.4 i — ü: *kügewén < kigewén, tülgen < tilgen, mütske < miçke, sükmen < çikmen.*

3.3.5 o — i: *pitay < boday, pirés < borıç.*

3.3.6 u — a: *şalay < şulay, şal < şul, şanda < şunda, şanı < şunı.*

3.3.7 ı — a: *tula < tulı, tura < turı, parma < barmı, kotagay < kodagıy.*

3.3.8 Ünlü seslerin düşmesi: *pagan < bagana, yomır < yomırı, püren < bürene, yogar < yogarı, arak < arakı, tires < tereze, pavlar < balalar, kartta < kart ata, kart ne < kart ana.*

3.3.9 Ünlülerde yuvarlaklaşma: *polon < bolın, tormoş < tormuş, pötön < bötén, poron < borın, pötöröü < bétéri, tögö < tégé.*

3.3.10 b, d, j, c, z — p, t, ş, ç, s: Edebi dildeki tonlu ünsüzler bu ağzda tonsuzlaştırılır: *paş < baş, pés < béz, palık < balık, türt < dürt, toşman < doşman, törös < dörös, şurnal < jurnal, şiraf < jiraf, çan < can, çianşa < cihanşa, sat < zat, sal < zal, süs < süz, pasar < bazar, kös < köz.*

3.3.11 f — p, m: Söz başında *f* sesi *p*'leşir *i* ünlüsü önünde *m* olur: *milte < filte, filter, mil < fil, patima < fatima, patir < fatir (Rusça kvartira), panar < fonar.*

3.3.12 b — m: Bazı sözcüklerde *b* yerine *m* kullanılır: *möyet < böyet, muz < boz, tümen < tüben, mökré < bökré.*

3.3.13 ç — ts: *ts*'leştirme diyalektin en belirgin özelliklerinden biri olarak kabul edilir: *tsay < çey, tsnayak < çınayak, êtském < êçésim, kitseü < kiç, tsana < çana.*

3.3.14 k — ğ: Art damak ünsüzü *k* iki ünlü arasında *ğ* olur: *sağal < sağ al, yağa < yağ a, suğır < suğ ır, tulğın < dulğ ın, arğalık < arğ alık, şalğam < şalğ an, talğam < talğ an.*

3.3.15 k — g: İç seste yine ince *k* ünsüzü *g* olur: *tögörü < tökériü, sérge < sérke, ellegém < ellekém, yılığön < cılıkön, pérgéşé < bérkéşé.*

3.3.16 y, r, g, h, x, n, ŝ — Ø: *katsan* < *kayçan*, *yasatogan* < *yaza torgan*, *umér* < *gomér*, *kiñrau* < *kiñgırau*, *aman* < *haman*, *asér* < *xezér*, *töré* < *törlé*, *tagı* < *tagın*, *atsmets* < *aş çümégé*.

3.3.17 Hece düşümü: *parım* < *barırmin*, *torım* < *torırmin*, *nes* < *nezék*, *könsay* < *kön sayın*, *péşü* < *péşéri*.

3.3.18 İkizleşme: *ollo* < *olı*, *osson* < *ozın*, *kattı* < *katı*, *ikké* < *iké*, *işşék* < *işék*.

Bu sınıflandırmanın dışında kalan bazı sınıflamalar da vardır. Buraya dahil edemediğimiz bir başka grup olarak Güney Ural Ardı ağızlarını da dördüncü bir grup gibi kabul edebiliriz. Aşağıdaki bilgiler F.Yusupov'un "Könyak Ural Artı Söyleşleri" adlı kitabından alınmıştır.

3.4 Güney Ural Ardı Diyalekti

3.4.1 Nagaybek Ağzının Ses Özellikleri

3.4.1.1 a sesi: Bu ses Orta diyalekte dudaksıllaştırılarak (*a/o arası*), Mişer diyalektinde açık *a* olarak söylenir dense de Orta diyalektin bazı ağızlarında dudaksıl, bazılarında açık *a* olarak söylenir. Nagaybek ağzı bu bakımdan Orta diyalektin açık *a* şeklinde seslendiren grubuna daha yakınlık gösterir: *aş*, *altı*, *arba*, *baş*, *sal*, *kar*, *karğa*, *talda*, *baralar* gibi. Fakat bazı sözcüklerde *a* sesi dudaksıllaştırılarak söylenir: *borâu*, *bozâu*, *bodây*, *mondâğı*, *torâlar* vb.

3.4.1.2 Nagaybek Ağzında e Ünlüsünün Varyantları:

- a) Tatar edebi dilindeki ince ve geniş e sesi: *ene, erkén, ebi, beké, beléş, teke, tereze, kügerçén* v.b.
- b) Nokrat—Kistém ve Mordva—Karatay ağızlarında olduğu gibi edebi dile göre daha dar *é* sesi. Bu ses daha çok *i, é* seslerini barındıran hecelerden sonraki hecelerde kullanıldığında daralır.

3.4.1.3 a, e—ı, é: *—gınçı, —génçé* zarf—fiil eklerinde görülür: *catkınçı < yatkançı, bulğınçı < bulgançı, torğınçı < torgançı, cıylğınçı < cıylgançı, bétkénçé < bétkençé, citkénçé < citkençé, kürgénçé < kürgençé.*

3.4.1.4 o — u: Edebi dildeki kısa yuvarlak *o* sesi uzun yuvarlak *u* sesine dönüşmekte:

suñ < soñ, suraşu < soraşu, butka < botka.

3.4.1.5 u — ı : Bazı sözcüklerde dudak ünsüzü *u* düz ve kısa *ı* ünlüsüne dönüşmekte:

bıyau < buyau, bıluşu < buluşu, bilu < bulu, camansılau < yamansulau, garıs < garus.

Bu özellik daha ziyade Mişer diyalektinde görülür.

3.4.1.6 Benzeşme: Örneğin düz *a* sesi dudaksıllaşır:

bolay — bolây. Düz ve ince *e* sesi dudaksıllaşır: Bazı sözcüklerde kalın ünlüler incelendiği gibi bazılarında ince ünlüler kalınlaşır: *makrum < ed. mexrum, mına < méne, erçü < arçu, cebeşü < yabışu* gibi.

3.4.1.7 Diftonglaşma: Özellikle *i—éy*, *ı—ıı*, *u—ü—éü* diftonglarına sıkça rastlanmakta:

3.4.1.8 y — c : Orta diyalektin pek çok ağzında olduğu gibi *y* sesini *c*'leştirme görülmekte:

a) Türkçe sözcüklerde:

cemné < yemli, *caz < yaz*, *cuğ < yuk*, *cakın < yağın*, *cıl < yıl*, *catқан < yatkan*,
cöz < yöz, *cöréy < yöri vb.*

b) Alınma sözcüklerde: *dönca < dünya*, *piraulinca < pravleniye*, *liçince < leçeniye*,
piçince < peçen'ye, *pamilce < familiya*, *barınca < varen'ye*, *İlce < İl'ya*, *Natalca*
Natal'ya gibi.

3.4.1.9 x (h) — қ : *x (h)* ünsüzü yerine *қ* sesi kullanılmakta:

қalık < xalık, *қат < xat*, *қeber < xeber*, *merқum < mexrum*, *caқşı < yaxşı*, *қur bulu <*
xur bulu, *röқset < röxset*, *қezmet < xezmet.*

3.4.1.10 b — m : Rusçadan ve diğer dillerden alınma sözcüklerde dudak ünsüzü *b* ve dış dudak ünsüzü *v* genellikle bu ağızda *m*'ye dönüşmekte:

mende < bende, *Moқar < Boxara*, *cey muyı < cey buyı*, *қorman < korban*, *nirmi < nérbi*,
minawat < vinovat, *mitamin < vitamin.*

3.4.1.11 w — b : *wakit — bağıt*, *wegde — beğde*. Nagaybek ağzında bu ses olayının tam tersi de görülür, yani *b* sesi *w*'ye dönüşmekte:

tawıp < tabıp, *kawıp < kabıp*, *çawıp < çabıp*, *yawıp < yabıp.*

3.4.1.12 f — p : Nagaybek ağzında diş—dudak ünsüzü *f*, çift dudak ünsüzü *p*'ye dönüşmekte:

payda < *fayda*, *pany dönca* < *fani dönya*, *Upa* < *Ufa* , *nepés* < *nefés* , *cépek* < *yifek* , *tuprak* < *tufрак*, *sıpat* < *sıyfат*, *zaip* < *zegiyf*, *pelen* < *felen*, *Marpa* < *Marfa*.

3.4.1.13 ç — s : Bazı sözcüklerde edebi dildeki *c* ünsüzü yerine *s* sesi kullanılmakta:

sit kéşé < *çit kéşé*, *etes* < *eteç* .

3.4.1.14 t — d : Bazı sözcüklerde ötümsüz *t* sesi ötümlü *d* sesine dönüşmekte:

den < *ten*, *digenek* < *tigenek*, *darı* < *tarı*, *dörkém* < *törkém*.

3.4.1.15 k — g : *igénçé* < *ikénçé*, *tıgırık* < *tıkırık*, *gerez* < *kerez*.

3.4.1.16 m — n : Bazı sözcüklerde çift dudak ünsüzü *m* yerine dil ucu ünsüzü *n* kullanılmakta.

cawın < *yavım*, *ağın su* < *agım su*, *kawın* < *kavım*. Bazı sözcüklerde tam tersi görülür: *çormau* < *çornau*, *tirmau* < *tirnau*, *cilém* < *cilén* gibi.

3.4.1.17 ñ — n : Çiberkül bölgesindeki Nagaybeklerin ağzında dil ardı *ñ* ünsüzü dil ucu *n*'ye dönüşmekte:

mén < *méñ*, *tan ata* < *tañ ata*, *anılaşu* < *añlaşu*, *sun* < *soñ*, *una* < *uña*, *tuna* < *tuña* , *künéllé* < *küñéllé*, *séznén* < *séznéñ*, *bélesénné* < *béleséñné*, *küresénné* < *küreséñné* gibi.

3.4.1.18 l — m,n : Bazı sözcüklerde özellikle dil ucu *l* sesinin *m*, *n* seslerinden sonra yarı veya tam *cemné* < *yem'lé* gibi.

3.4.1.19 nb — mb — nm — mm :

kilgemmén < *kilgenmén*, *bélgemmén* < *bélgenmén*, *bargambız* < *barganbız*,
kilgembéz < *kilgenbéz*, *kürémmi* < *kürénmi*, *alımmıy* < *alınmıy*.

3.4.1.20 k, ğ, ğ — ñ: *k*, *ğ* veya *ğ* gibi kalın ünlülerden sonraki *n*, *l* sesleri nazallaşır, *ñ* olur: *urmañga* < *urmanga*, *suñga sulğa*, *koloñkay* < *kolınkay*, *yañğış* < *yalğış*.

3.4.1.21 ç, s — ş Ötümsüzleşme: Ötümsüz *ş* ünsüzü kendinden önce gelen *ç*, *s* gibi sesleri kendisine benzetilmekte:

şişme < *çişme*, *şarşau* < *çarşau*, *şerşembé* < *çerşembé*, *şuğışu* < *sugışu*.

3.4.1.22 h — Ø: Arap ve Fars dillerinden geçen kayıcı *h* ünsüzü bu ağızda hiç kullanılmaz, düşürülür:

a) Söz başında:

uş kitéu < *huş kitü*, *ewes* < *heves*, *üner* < *höner*, *er* < *her*, *iç* < *hiç*, *awa* < *hava*,
elek < *helak*.

b) Söz ortasında:

cenem < *cehennem*, *şeer* < *şehar*.

3.4.1.23 ğ — Ø: Arap, Fars dillerinden giren sözcüklerdeki *ayın* (') edebi dilde (*ğ*) sesi düşürülmekte:

ayıp < *ğayıp*, *umér* < *ğomer*, *zaip* < *zeğıyf'*, *sette géne* < *seğatte géne*, *azap* < *gazap*.

3.4.1.24 n — Ø: Dil ucu *n* ünsüzü de bazı sözcüklerde düşürülmekte:

kurkaç < *kurkınıç*, *muça* < *munça*, *sıwıu* < *suınu*, *asat* < *ansat* gibi.

3.4.1.25 l — Ø: *bil-*, *kil-*, *tul-*, *ilt-* gibi *l* ile biten sözcüklerde *l* sesi bazı durumlarda düşürülmekte: *buğan* < *bulğan*, *tuğan* < *tulğan*, *kigen* < *kilgen*, *itken* < *iltken*, *bulsa* < *busa*, *tulsa* < *tusa*, *kise* < *kilse*, *itse* < *iltse* , *bumıy* < *bulmıy*, *itméy* < *iltméy*.

3.4.1.26 y — Ø: Bazı sözcüklerde *y* sesi düşürülmekte:

kaçak < *kayçak*, *sıpat* < *sıyfat*.

3.4.1.27 r, t, ñ, ğ Sesleri Türetilmesi:

şart künéllé < *şat künéllé*, *yomortka* < *yomırka*, *şuñar* < *şuña*, *moñar* < *moña*, *añar* < *aña* gibi.

3.4.2 Éçkin Ağzının Ses Özellikleri

Ünlü sesler ve ünlülerin söylenişi yönünden Éçkin ağzı Tatar edebi dilinden ayrılmaz.

3.4.2.1 a sesi: Éçkin Tatarlarında ard sıra *a* sesi, Tatar edebi dili ve Orta diyalektinin birçok ağzında olduğu gibi, dudak (*o sesi*) tonu ile söylenmekte. Ağızda *a* sesinin dudak sesi haline gelmesi edebi dil kurallarının dışına çıkmıyor. Yani ikinci, üçüncü

ve sonraki hecelerde *açık a* şeklinde söylenmekte: *sâz , bâla , mâza , bâlalar , kâlalar vb.*

3.4.2.2 a, e — ı, é : Geniş ünlülerin daralması iki şekilde görülmekte:

- a) Bu görünüş çokça —*gantsı* şeklinde olan zarf fiil eki ve —*gala / —gele* eklerinde görülmekte.

yétkéntsé < çitkençé , kölgéntsé < kölgençé , kaytkıntsı < kaytkançı , bulgılau < bulgalau , yıygılau < cıygalau , bulışkılau < bulışkalau vb.

- b) Alınma sözcüklerde:

ajdagı < ajdaha , yañı < yaña , kagız < kegaz , mektép < mektep , Fervéz < Fervez vb.

3.4.2.3 a, e — é, u: Geniş *a, e* sesleri, dar *u, i* ünlülerine dönüşür. —*gala / —gele* eklerindeki *a* ünlüsünün darlaştırılıp kullanılması yönüyle Köncığış diyalekti, Pérm, Safakül Tatarları, Öleşçe, Mordva—Karatay ağızları ile büyük ortaklık göstermekte.

3.4.2.4 i — e : Birtakım sözlerde ön sıra dar *ı* sesi, geniş *e* sesi ile değişmektedir.

keşte < kişte , kerek < kirek , şeker < şiker , bek < bik , kebek < kibek , kem < kim , keméü < kimü , kerı < kiré , keben < kiben vb.

Edebi dilden farklı olan bu özellik Tatar dilinin üç diyalektinde de var. Fakat Éçkin ağzı Minzele, Pérm Tatarları ağızlarına ve Doğu diyalektine daha yakındır.

3.4.2.5 o — u: Bazı sözcüklerden *o* ünlüsü *u* sesi ile değiştirilmekte:

sura < sora , suñ < soñ , butka < botka vb.

3.4.2.6 u — o : Çift dudak uzun *u* sesi kısa *o* sesi ile değişmekte. Bu özellik daha çok Tsélinny ilçesi ve Öçkül köylerinde kullanılmakta:

montsa < munça, şonday < şundi, şolay < şulay vb.

3.4.2.7 u — ı : Ağızda bazı sözcüklerde çift dudak *u* sesi dudaksıllaşarak kısa *ı* sesine dönüşmekte:

a) Söz başında :

iñgau < uñgau, ıklau < uklau, bıyau < buyau, mıntsa < munça, tsıpirtau < çıpırdau, Isman < Usman.

b) Gösterilen değişikliklerde:

bı < bu, şı < şul, şını < şuni, şında < şunda, şınnan < şundan, şılay < şulay

3.4.2.8 ü — é : Çift dudak *ü* ünlüsünün dudaksız *é* sesi ile değişimi görülmekte.

tséprek < çüprek

u — o, u — ı, u — é, ü — ö değişiklikleri bazı sözlerde Orta diyalektlerinin Kazan Artı, Taw Yagının Bua—Tarhan, Nukrat—Kisté, Minzele ağızlarında da oldukça sık görülmekte.

3.4.2.9 a, ı, u, o — e, i, ü, ö : Edebi dilden farklı olarak arka sıra ünlülerinin ön sıra ünlülerine dönüşme özelliği görülmekte. *yen < can, yenékeyém < canikaém, zet < zat, erzen < arzan, yebéşü < yabışu, derü < daru, selewet < salawat, börtse < borça, beşmek < başmak, yön < yon, ermiye < armiya, êsmine < sténa, şedrin < şadrinsk.*

Bazı sözcüklerde yukarıdaki ses değişiminin tersi de görülmekte (ön sıra ünlülerinin arka sıra ünlülerine):

bılan < bilen, tsay < çey, masķara < méskéré

3.4.2.10 –u, –ü, –ou, –öü diftongları: Edebi dilde söz bitiminde çokça söylenmekte olan çift dudak *u—ü* sesleri yerine ağızda —*u* / —*éü* diftongları kullanılmakta.

Bu diftonglar aşağıdaki olaylarda görülmekte :

a) Kelimenin tümünde:

siu < su, miugan < tugan, kiu < ku , méügel < tügel, séüne < süne vb.

b) İsim Fiilerde :

kaymiu < kaytu, kaynamiu < kaynatu, taşu < taşu, kiléü < kilü, kitéü < kitü vb.

Kelimenin ilk hecesinde bulunan *o – ö* ünlülerinden sonra gelen *u – ü* sesleri —*ou* /—*öü* diftonglarına dönüşür.

totou < totu, torou < toru, kötöü < kötü, kölöü < kölü vb.

—*u*, —*éü* // —*ou*,— *öü* diftonglarının kullanımı yönünden Éçkin Ağızı; Pérm, Kasıym Tatarları, Uçalı Tipterleré ağızlarına yakınlık göstermekte.

3.4.2.11 —éy diftongu : Edebi dildeki dar olan *i* ünlüsü yerine, açık hecelerde ve kelime sonunda —*éy* diftongu söylenmekte:

néy < ni, kéy < ki, téyme < time , téyéş < tiéş , péséy < pési vb.

3.4.2.12 iy –iy—ay–ey diftongları: Zamirlerde, dilek ve şimdiki zaman çekimlerinde bazı akrabalık bildiren isimlerde edebi dildeki —*iy* –*iy* diftongları yerine Éçken ağızında —*ay* –*ey* diftongları kullanılmakta:

barmay < *barmıy*, *aşay* < *aşıy*, *bélmey* < *bélmi*, *süley* < *söyli*, *ķaytayık* < *ķaytıyk*, *tsıgayık* < *çıgıyk*, *kiteyék* < *kitik*, *kéreyék* < *kérik*, *inéy* < *eni*, *atay* < *eti*, *aķķay* < *abıy* vb.

Bu özellik Kasıym, Minzele, Nukrat – Kistém, Başkürdistanda yaşayan Tatar ve Tipter ağızlarında da görülmekte.

3.4.2.13 öy diftongu : Ağızda —öy diftongu *ü* ünlüsüne dönüşmekte:

ürenéy < *öyrenü*, *süleü* < *söyleü*, *küreü* < *köyreü*, *süreü* < *söyreü*

—öy diftongunun *ü* sesine dönüşmesi Orta diyalektinin çoğu ağızlarında da görülmekte.

3.4.2.14 ç — ts: Éçkin Tatarlarının en belirgin özelliklerinden biri dil—ucu tonsuz *ç* sesinin, dil—ucu tonsuz *ts* sesine dönüşmesidir.

Edebi dildeki *ç* ünsüzü geleneksel ağızda kesinlikle kullanılmamaktadır.

tsıyirtısık < *siérçık*, *tsümele* < *çümele*, *tsébén* < *çébéń*, *tsérkey* < *çérki*, *tsabıu* < *çabu*, *tsgıu* < *çıgu*, *tsıķ* < *çık*, *bargats* < *bargaç*, *ķaytķats* < *kaytkaç*, *algıntsı* < *algançı* vb.

Rus dilinden giren sözlerde de *ç* sesi *ts*'leştirilerek söylenmekte. *tsısny* < *çéstny*, *tsıtawam* < *çéstny*, *tstawam* < *sçétowod*, *tsinawnik* < *çinownik*

ç sesinin *ts* sesi ile değiştirilerek telaffuz edilmesi Kõnçığış diyalektinin esas özelliklerinden sayılmakta. *ç — ts* olması olayı Mişer diyalektinin Sérgaç, Çıstay, Çüprelé, Baykıbaş ağızları, Mordva, ASSR ve Pénza ülkesinin bazı Mişer köyleri ağızlarına da has bir özellik.

3.4.2.15 c — y: Éçkin Tatarları bu özelliğiyle Tatar dilinin y'leştirme ağızları grubuna girmekte. Söz başında tonlu *c* sesi dil-ortası tonlu *y* sesine dönüşmekte: *yey* < *cey*, *yıruu* < *cır*, *yılı* < *cılı*, *yeleü* < *ceyeü*, *yennék* < *cenlék*, *yélék* < *célék*, *yébéü* < *cebü*, *yén* < *cén* vb.

Edebi dilde *c* sesinden sonra gelen *i* sesi kısa *é* ünlüsüne dönüşmekte.

yéne < *ciñe*, *yélek* < *cilek*, *yédé* < *cidé*, *yélke* < *cilke*, *yézne* < *cizni*, *yél* < *cil*, *yéberéü* < *ciberü*, *yéméş* < *ciméş* vb.

Arap—Fars dillerinden giren sözlerde de söz başında *c* ünsüzü ağızda *y* sesi ile değiştirilmekte:

yen < *can*, *yennet* < *cennet*, *yehennem* < *cehennem*, *Yemile* < *Cemile*, *Yamal* < *Camal*, *yıhan* < *cihan* vb.

3.4.2.16 c — j : Arap—Fars sözlerinden giren kişi isimlerinde *c* sesi dil—ucu *j* sesine dönüştürülerek telaffuz edilmekte.

Hösnijamal < *Hüsnicamal*, *Jemile* < *Cemile*, *Mejit* < *Mecit*, *Nejméttin* < *Nejmétdin*, *Jappar* < *Cappar* vb.

Tagıl ve Tursuk köylerinde sözcük başındaki *c* ve *y* seslerinin Eski Tatar Türkçesi sözlerinde de *j* ile değiştirilmekte.

jilke < *cilke*, *jite* < *cite*, *jiberéü* < *ciberü*, *jeyeü* < *ceyeü*, *jurgan* < *yorgan*, *jeşél* < *yeşél*, *jılan* < *élan*, *juk* < *yok* vb.

c — j dönüşme özelliği Orta diyalektinin Kazan Artı Dübyaz ağızlarında da görülmekte. Aynı zamanda bu ses olayı Başkurt diline de ait.

3.4.2.17 c, y — d: Ust—Bagaryak köylerinde *c*—*y* sesleri yumuşayarak *d* sesiyle telaffuz edilmekte: *bımdaulık* < *bıtyaulık*, *dey* < *cey*, *dil* < *cil*, *dir* < *cır*

3.4.2.18 c — z : Tagıl, Tursuk ve Éçkin köylerinde yaşayan ağızlarda *c* sesi dil—ucu tonlu *z* ünsüzü ile değiştirilmekte:

keze < kece, mörze < morca, ezet < ecet, merzen < mercen, ezel < ecel, êrenzü < rencü, baza < baca, xezet < xacet, marza < marca vb.

Bu ses değişimi Arap—Fars dillerinden giren kelimelerde de görülmekte:

Zemile < Cemile, Gıylaz < Gıylac, Gülzihan < Gülcihan vb.

3.4.2.19 b — m : Çift dudak tonlu *b* ünsüzü *m* sesi ile değişmekte:

kumuz < kubız, korman < korban, tsımlıdırık < çıbıldırık sözcüklerinde bu özellik görülmektedir.

3.4.2.20 p — b : Bazı sözlerde çift dudak tonsuz *p* ünsüzü, tonlu *b* sesiyle değiştirilmektedir:

beké < peké, bügerep < pogréb, béşéü < péşü, kebets < kepeç

Bu özelliğe Tagın Orta diyalektinin Nukrat, Pérm Tatarları, Mişer diyalektinin Mordwa ASSR topraklarında dağılmış ağızlarında da görülmektedir.

Başkurt dilinin edebi normlarında *p* ünsüzü sözcüğün ilk hecesinde kesinlikle kullanılmamaktadır.

3.4.2.21 b — w : Çift dudak *w* sesi çift dudak patlamalı *b* sesiyle değiştirilmekte:

yobatu < yoatu, bagıt < vakıt, tsobar < çuar vb.

—ıp /—ip zarf—fiil eklerindeki patlamalı *p* sesi tonlu *b* sesine dönüşmüyor.

Bazen *w* sesine dönüşmekte:

tâwıp < tabıp, Ƙâwıp < kabıp, tsâwıp < çabıp, yâwıp < yabıp vb.

3.4.2.22 f — p : Bazı alıntı sözlerdeki diş dudak *f* sesleri çift dudak tonsuz *p* ünsüzü ile değiştirilmekte:

tuprak < *tufrak*, *Ɔalpak* < *kalfak*, *kérpék* < *kérfék*, *yépek* < *éfek*, *yapraƆ* < *yafrak*,
Perit < *Ferit* vb.

3.4.2.23 t — d: Dil—ucu tonsuz *t* ünsüzü söz ve hece başında *d* sesiyle değiştirilerek söylenmekte:

dugarıu < *tugarıu*, *degenek* < *tigenek*, *dümgek* < *tümgek*, *köyende* < *köyente*,
şaldırau < *şaltırau*, *Ɔaraldı* < *karaltı*.

Ağızda yukarıdaki ses olayının tersi de görülmekte. Edebî dilde *d* ile söylenmekte olan aşağıdaki sözler *t* ile söylenmekte:

tulƆın < *dulƆın*, *setep* < *sedep*, *tiñgéz* < *diñgéz*

3.4.2.24 r — z : Éçkin Tatarları ağızında edebî dilden farklı olarak yüklemeli yöneliş —gız/—giz şeklinde düzenlenmekte:

yémkézéü < *citkériü*, *kigézéü* < *kidériü*, *yatƆızıu* < *yatkıru*, *méngézéü* < *méngériü*,
totƆozou < *totıru*, *algızıu* < *aldıru* vb.

3.4.2.25 s — ş : Aşağıdaki alıntı sözcüklerde dil—ucu *s* ünsüzü *ş* sesine dönüşme olayları görülmekte:

Şeüliye < *Seüliye*, *Şewiye* < *Sewiye*, *Şerbinaz* < *Serbinaz*.

3.4.2.26 n —m : Çift dudak *m* sesinin *n* sesi yerine kullanımı aşağıdaki sözlerde görünmekte:

tsormau < *çornau*, *yélém* < *cilén*, *ellemişleü* < *ellenişleü*, *tırmau* < *turnau* .

Ağızda bu değişimin tersi de görülmekte yani edebi dildeki *m* ünsüzü ile söylenen sözlerin *n* sesi ile değiştirilerek söylendiğide görülmekte:

ķ alın < kalı, yawın < yawım, agın ciu < agım su, minıķ kōn < tımızık kōn, kawın < kawım, Mikulay < Nikolay.

3.4.2.27 ñ — n: Tarsuk, Tagıl, bazı Açlık köylerinde yaşayan ağızlarda edebi dilde ki dil—ardı *ñ* sesi dil—ucu *n* sesine dönüşmekte:

tun < muñ, yana < yaña, yanak < yaña, sine < saña, mine < miña, apan < apañ
ķ ulın < kuliñ, kilesénmé < kileséñmé vb.

Bu özelliğiyle Eçkin ağzı; Kasıym, Taw Yağı Kereşenleré ağızlarına yakındır.

3.4.2.28 l — n : Edebi dilde *l* sesi ile söylenen bazı sözler *n* sesi ile söylenmekte:

téşneü < téşleü, yondız < yoldız, tastıman < tastımal, ķ omnaķ < kolmak .

3.4.2.29 k — g // ķ — ğ : Derin—dil arkası ve derin dil—ardı *ķ — ğ* , *k—g* ünsüzleri *ğ—g* tonlu çiftleri ile değişme özelliklerine:

a) **Söz başında:** göpme < köpme , gödre < ködre , gerez < kerez

b) **Söz ortasında :** tıgırık < tıkrık, yaķ a //yağa <yaka, bağım < vakıt, éginçé
< ikénçé , üzénégé < üzénégé.

3.4.2.30 x — k : Edebi dilde derin—dil arđı *x* ünsüzü ile söylenen bazı sözler ağızda *k* ünsüzü ile söylenmekte:

meskere < mesxere, ketfe < xetfe, ķ ısap < xısap, İsķ aķ < isxak, kismet < xismet.

Yukarıda verilmekte olan özelliğın tam zıttı da yani *k, g* ünsüzlerinin *x* sesi ile değişimi de görülmekte:

xenefér < kanefér, xederé < kader, taxı < tagı, gömbaxtı < könbagış, xedér < kadér, tıraxtır < traktor .

3.4.2.31 t — k : Dil–ardı tonsuz *k* sesi dil–ucu tonlu *t* sesinin yerine kullanılmaktadır:

yékméş < citméş , kiskéré < tiskéré.

t — k değişimine Tatar dilinin diğer ağızlarında da farklı sözlerde çokça rastlanmakta:

kéleü < téleü, kélençé < télençé, kélenü < télenü, teğez < kegaz .

3.4.2.32 l — n: Ekteki *l* ünsüzü kökteki *n* sesinin etkisiyle eriyerek *n* sesine dönüşmekte:

könneşe < könleşe, tönne < tönle, utınnıķ < utınlık, péçennék < péçenlék, urmannıķ < urmanlık, bolonniķ < bolınlık vb

3.4.2.33 s, ç, y — ts, ş : Tonsuz *ts* ve *ş* ünsüzleri kendilerinden sonra gelen seslere yakınlaşmakta ya da araya gelen *s, ç, y* seslerine tamamıyla benzemekte:

tsıtséü < çışıü, öts tsol < öç él, Şemşi < Şemsi, şeşeyke < şossé .

3.4.2.34 n — m: Tatar edebi dilindeki gibi ağızda da tonlu dil—ucu *n* sesi çift dudak tonlu *b, m* ünsüzleri önüne geldiği zaman çift dudak *m* sesine dönüşmekte (nb — mb, nm — mm) bu özellik aşığıdaki şartlarda gerçekleşmekte:

a) Zarf fiil eki *-gan*, I. tekil *-mın/ - mén* ve *-mı / -mé* soru eklerinde:

bargammı < barganmı, töşmegemmé < töşmegenmé, kürmegemmé < kürmegenmé, kaytmağammı < kaytmaganmı, bélmegemmé < bélmegenmé , algammın < alğanmın vb.

b) Şimdiki zamanın olumsuz hikâye çekiminde :

bélémme < bélénmi, suwımmay < suvınmıy, kürémme < kürénmi , küümme < küünmi, yılımmay < cılınmıy, sagımmay < sagınmıy vb

c) Emir kipinin olumsuz şeklinde:

asılımma < asılınma, borgolamma < borgalanma vb.

d) Birleşik fiillerde görülür:

bargam bula < bargan bula, um bula < un bula, töm buyı < tön buyı

3.4.2.35 t, ç, s — ts, ş : Ünsüzleri önünden gelen *t, ç, s* ünsüzleri tam benzeşmeye uğrar: *urıttsa < urısça, batskıt < baskıç, şuğışa < sugışa, şarşaw < çarşaw, şırşı < çırşı, şime < çişme, şébés < çébés vb.*

Bu özellik Mişer ağızlarında da görülmekte.

3.4.2.36 l, n — ñ : Edebi dildeki derin—dil arkası *ķ—ğ* ve dil—arkası *k—g* ünsüzleri ağızda kendinden önce gelen *l, n* seslerini *ñ* sesine dönüştürmekte:

muyñga < muénga, urmañga < urmanga, boloñga < bolınga, yañga < yanga, köñge < könge, umınga < utınga, üleñ ķ oyma < ülen koytu, yañgız < yalgız vb.

3.4.2.37 l — m,n ñ: *m,n,ñ* ünsüzlerinden sonra gelen *l* ünsüzü kendinden önceki sese benzemekte: *yemné < yemlé , tuñnau < tuñlau*

Yukarıda belirttiğimiz ses benzeşmesi olayları Tatar dilinin Orta diyalekt ağızlarının çoğunda da görülmektedir.

3.4.2.38 -nan — -dan (çıkma hali ekinin değişimi): *n, m, ñ* ünsüzleriyle biten isimlerin çıkma hali eki tonlu *d* sesiyle başlar:

xeléñden < xeléñnen, Kazandan < Kazannan, künden < künnen, yağından < yağınnan, Kayından < kaénnan vb.

Ses değişiminin bu görünüşü Orta diyalektinin Pérm Tatarları, Nukrat—Kistém, Bereñgé, Buva—Tarhan, Nurlat—Kaybıç, Kasıym ağızlarında da görülmekte.

3.4.2.41 r — l: *r* ünsüzüyle biten kelimelere eklenen karşılaştırma ekindeki *r* sesi *l* sesine dönüşmekte:

arlağ < arırak, zurlağ < zurrak, birlek < birérek, tarlağ < tarırak vb.

Değişimin bu yönü Mişer diyalektinin diğer ağızlarında da görülmekte.

3.4.2.42 h — ø (ses düşmesi): Tatar edebi dilinde *h* sesi Arap—Fars dillerinden giren alıntı sözlerde çokça görülmekte; fakat bu ses ağızda söylenmemekte:

a) Söz başında: *aman < haman, öner < höner, awa < hava, erkém < herkém, ernerse < hernerse, erwağıt < herwakit vb.*

b) Söz ortasında *h* sesinin düşürülmesiyle kendinden önce gelen *i* sesinin *y* sesine dönüşmekte: *Şeynur < Şehinur, Şeyde < Şahide, Şeyslam < Şahislam, Feyme < Fehime vb.*

3.4.2.43 g — ø (ses düşmesi): Mişer diyalektinde olduğu gibi bazı Arap—Fars dillerinden gelen sözlerde derin—dil arkası *g* sesi söylenmemekte:

Abdulla < Gabdulla, Usman < Gusman

3.4.2.44 -nan — -an (çıkma hali ekindeki n sesinin düşmesi): *n,l* sesiyle biten zamirlere gelen çıkma hali eklerindeki *n* sesi düşmekte:

şınan < şunnan, anan < annan, monan < monnan, sinen < sinnen, minen < minnen .

Çıkma hali ekindeki *n* sesinin düşürülmesi Pérm Tatarlarındaki ve Murdva—Karatay ağzlarında da kullanılmakta. Aynı zamanda Başkurt edebi dilinde de kullanılmakta.

3.4.2.45 r — Ø:

toğan < torgan , imege < irtege , yeşénéü < yeşérenü.

torgan yardımcı fiilinde ki *r* ünsüzünün düşürülmesi Sibir Tatarlarının karakteristik özelliklerinden sayılmakta.

3.4.2.46 y — Ø:

éber < eybér, k atsan < kayçan, abaga < yabaga, Berembike < Beyrembike,

3.4.3 Safakül Ağzının Ses Özellikleri

Ağızlardaki *a* sesi Tatar edebi dili ve Orta Diyalektinin birçok ağzında olduğu gibi dudaksıllaştırılarak söylenir. Fakat dudaksıllaşma derecesi edebi dildekine oranla daha azdır. örneğin: *sâl, yâl, bâl, bâş, kâm, mâl vb.*

a sesi üç heceli sözcüklerin son hecesinde açık söylenir.

3.4.3.1 a — ı : Bazı söz ve gramatik şekillerde geniş ünlü *a* sesi, dar ünlü *ı* sesine dönüşür.

a) Kelime kökündeki *a — ı* değişimi aşağıdaki kelimelerde görülmektedir:

yıran < yaran, kagız < kegaz, yanı < yana, totkı < totka

- b) Éçkin ağzındaki gibi —*gala*,—*gele* eklerindeki *a*, *e* sesleri dar *ı*, *i* ünlülerine dönüşür. *yörgeley* < *yörgeli*, *birgeley* < *birgeli*, *sükkêley* < *sükkeli*, *mataşkılay* < *mataşkalıy*, *kaytkılay* < *kaytkalıy*, *çıkıkılay* < *çıkıkalıy*, *aşagılay* < *aşagalıy*, *bargılay* < *bargalıy* vb.
- c) Safakül ağzındaki -*gançı*, -*gençê* zarf fiil ekindeki *a*, *e* sesleri daralarak -*gınsı* /— *gênsê* şeklinde söylenmekte.
- d) Ağızda, edebi dildeki -*gançı*, -*gençê* zarf fiil eklerindeki dar *ı*, *ê* sesleri genişleyerek (önceki söslenişlerini koruyarak) geniş *a*, *e* ünlüleri ile söylendiği görülmekte. *bargansa* < *bargançı*, *küskense* < *küçkençê*, *kayımkansa* < *kaytkañçı*, *bêlgense* < *bêlgençê*, *aşagansa* < *aşagançı*, *kilgense* < *kilgençê* vb.

Öğrenmekte olduğumuz bu ağız Güneydoğu diyalekti ve Éçkin ağzına yakındır.

3.4.3.2 e, i — ê: Ağızda belli bir takım sözlerde *e*, *i*, *ê* seslerinin denkliliği görülmektedir.

- a) **i — ê :** Bazı sözlerin ilk hecesindeki dar *i* ünlüsü kullanılsa da ağızda *e* sesi korunur. *teren* < *tiren*, *keben* < *kiben*, *kerte* < *kirte*, *kem* < *kim*, *şeker* < *şiker*, *keşte* < *kişte*, *gerek* < *kirek*, *epey* < *ipi* vb.

Bu özelliğinden dolayı çoğunlukla Éçkin, Pêrm Tatarları, Minzele ağızları ve Doğu Diyalekti ile yakınlığı vardır.

- b) **ê — i:** Kelimenin birinci hecesindeki geniş *e* yerine dar *i* ünlüsünü söyleme özelliği oldukça fazla görülmekte: *firêşme* < *ferêşte*, *siske* < *çeçke*, *ine* < *eni*, *mirede* < *tereze* vb.

c) **i — ê**: Edebi dildeki *i* sesi yerine *ê* ünlüsünü söyleme aşağıdaki sözlerde sık görülmektedir: *emêê < etisê, ebêê < ebisê, Silebê < Çilêbi*

Uzun *i* ve kısa *ê* sesleri arasındaki denklik Orta Diyalektinin Nukrat ağzına özgüdür.

3.4.3.3 o, ö — u,ü : Birtakım sözcükte çift dudak uzun *u, ü* ünlüleri çift dudak *o, ö* seslerine dönüşür:

suñ < soñ, butka < botka, buna < moña, surau < sorau, körke < kürke, böğön < büğên, tukmas < tokmaç, tögêl < tügil, könêl < künêl vb.

3.4.3.4 u — ı : Çift dudak *u* ünlüsünün dudaksızlaşmasının aşağıdaki örnekleri var:

bıl < bu, şına < şuna, şını < şunu, şında < şunda, bılu < bulu, ingay < ungay vb.

3.4.3.5 e , ê , é , ö , ü , i — a , ı , o , u: Edebi dilde ön sıra ünlülerle kurulan bazı sözcükler, ağızlarda arka sıra ünlüler kullanılarak söylenmekte.

haşarat < heşeret, mak < mek, mıyşa < şêşe, sarıu < çeçü, ses < çeç sauda < seüde, tunkarü < tünkerü, şarşambı < çerşembe, şılaş < şileş

3.4.3.6 a, ı, o, u — e, ê, é, ö, ü, i: Bir önceki maddede belirttiğimiz özelliğin tersi de görülmekte. Edebi dilde arka sıra ünlüler ile söylenen sözcükler ön sıra ünlüleriyle söylenmekte. *sine < sana , mine < mina , yün < yun , kêsêrtken < kışıtkan , yen < can yönniske < yonlaç , derêü < daru , börse < borça , Esmé < Asma , Yünes < Yunus vb.*

3.4.3.7 u – ü — -ıu / -iü: Eçkin ağızındaki gibi açık hecelerde sözcük sonundaki dudak – dudak *u – ü* ünlüleri sistemli şekilde *-ıu / -iü* ünlülerine dönüşerek kullanılmakta. *siu < su , miugan < tujan , silu < silu , kızıu < kızu , yonsıu < yonçu ,bêlêü < bêlü, mêtügêl < yügel vb.*

Bu yönüyle Safakül Ağzı, Tatar dilinin Kasym ve Eçkin ağızlarına yakındır.

3.4.3.8 -ıy / -iy — -ay / -ey: Eçkin Ağızlarındaki gibi bazı zamir, kardeşlik terimleri, dilek ve şimdiki zaman hikaye fiillerindeki *-ıy / -iy* diftonglarına *-ay / -ey* diftongları denk gelmekte: *şunday < şundıy , anday < andıy , mêtêndey < têtêndi , monday < mondıy , aşay < aşıy , barmay < barmıy , barayık < barıyk , kileyêk < kilik*

3.4.3.9 öü — ü: Edebi dildeki *söyleü , cöyremü , öyremü , köyreü* sözlerindeki *-öü* diftongu monotonlaşır, yani uzun *ü* ünlüsü ile değiştirilir: *süleü , süremü , üremü , küreü.*

3.4.3.10 h — Ø : Tatar edebi diline Arap— Fars dillerinden girmiş sözcüklerde kullanılan *h* ünsüzü ağızlarda kullanılmamakta. Sistemli şekilde düşürülerek kaldırılmakta: *er < her , erkêm < herkêm , ernerse < hernerse , is < hiç , ewes < heves vb.*

3.4.3.11 d — z : Edebi dildeki *d* ünsüzü ağızlarda aşağıdaki pozisyonlarda *z* ünsüzüne dönüşmekte.

- a) Sözcük sonlarında: *tud < tuz, bid < biz, yad < yaz, kíd < kız, küd < küz, bud < buz, kad < kaz*

b) Söz ortasında : *kıdıl* < *kızıl*, *sıdık* < *sızık*, *kıdık* < *kızıl*, *budav* < *buzav*, *üdim*
< *üzim*

Bu özellik örneğin Orta Diyalekti, Minzele, Ölişçe, Kazan Aldı— Mamadış Taw Yağı ağızlarında da derlenmiş.

3.4.3.12 r — d : Yönelme ekindeki dil—ucu titreşim *r* sesi, dil—ucu tonlu *d* ünsüzü ile değiştirilerek genişlemiştir: *kigêt* < *kidêr*, *yêmkêt* < *citkêr*, *ümkêd* < *ütkêr vb.*

3.4.3.13 c — s : Safakül ağızında Tatar edebi dilindeki *c* sesi *s* ‘leşir: *sey* < *cey* ,
kaytkas < *kaytkaç*, *siséngense* < *çişéngençé vb.*

c — s değişimi Tatar dilinden başka Meselen , Kasıym , Kazan Artı – Dübyaz , Tav Yağı – Nurlat , Pirm Tatarları ağızlarında da görülmekte. Fakat bu değişim Eski – Tatar Türk sözcüklerinde ya da söz bitiminde çokça görülmekte.

3.4.3.14 c — ø: Tatar edebi dilinde dil – ucu sedalı *c* ünsüzü ağızda kullanılmıyor. Bunun yerine:

a) *c* ünsüzü söz başında *y* sesi ile değiştirilir: *yilek* < *cilek*, *yêr* < *cir*, *yêren*
< *ciren*, *yéy* < *cey*, *yêl* < *cil* , *yê mêldi* < *cê mêldi*, *yêlke* < *cilke vb.*

Hatta Arap—Fars dillerinden giren sözlerde de *c* ünsüzü gösterilen şekillerde *y*’ye dönüşür: *yen* < *can*, *yawap* < *cevap*, *yoma* < *yomga*, *yennet*
< *cennet*, *Yemile* < *Cemile*, *Yamal* < *Camal vb.*

Bu özelliğiyle Safakül ağızı, Tatar Dili özellikle Eçkin ağızı ve Batı Sibir ağızlarına yakındır. Orta Diyalektinin Nukrat – Kistêm ağızlarında da *c — y* değişimi sıkça görülmekte.

b) Alıntı sözcüklerde *c* sesi yerine yumuşaklaşmış *j* ünsüzü söylenmekte:

baja < *Baca*, *huja* < *huca*, *hujalık* < *hucalık*, *hejet* < *hacet*, *mejlés* < *meclés*
, *dereje* < *derece* vb.

Söz ortasında *c — j* değişimi Éçkin, Kazan Artı – Dübyaz ağızlarına has bir özelliktir.

3.4.3.15 **ķ, k — g, ğ** : değişimi bazı sözcüklerde çokça görülmekte. İki ünlü arasına geldiğinde tonsuz *ķ, k* ünsüzleri tonlu *g, ğ* slerine dönüşmekte:
tıķırık < *tıķırık*, *gerez* < *kere*, *güpşe* < *küpşe*

3.4.3.16 **g — x** : Éçkin ağızındaki gibi Safakül ağızında da bu değişim görülmektedir: *ıgmıbar* < *ıxmıbar*, *magı* < *maxı*, *bagır* < *baxır*

3.4.3.17 **ķ — x** : Aşağıdaki sözcüklerde derin dil ardı *ķ* ünsüzü tonsuzlaştırılarak *x* sesi ile yer değiştirir: *hebérlek* < *kabérlek*, *xeréndeş* < *karéndeş*, *axcax* < *aksak*, *waxıt* < *vakit*, *xeder* < *kader* vb.

ķ — x değişimi Rus dilinden giren sözcüklerde de görülmekte: *tıraxtır* < *traktor*, *duxtır* < *doktor*, *xaraxtır* < *xaraktér* vb.

3.4.3.18 **p — b** : Birtakım sözcüklerde söz başında tonsuz *p* ünsüzü tonlulaşır yani *b* olur: *bisen* < *piçen*, *bısak* < *bıçak*, *beki* < *peki* (Özgün biçim korunuyor.)

Söz başında ötümsüz *p* ünsüzünü ötümlüleştirme özelliği Éçkin, Orta diyalektinin Nukrat – Kisté m, Mişer ağızlarında da görülmektedir.

3.4.3.19 b — p : Bazı sözlerde çokça çift dudak tonlu *b* ünsüzü tonsuzlaşır, yani *p* sesine dönüşür: *tübe* < *tübe* , *sépérü* < *sébérü* , *pot* < *bot* , *potak* < *botak* , *pétté* < *bétté* vb.

b — p değişimi Tatar dili ağızları için yabancı bir kullanım değil. Pérm Tatarları, Podbérézé Kéréşénneré, Çüprelé ve Pénza Ülkesindeki Mişer Ağızlarında *b — p* farklı birtakım sözcüklerde oldukça yaygındır. Doğu diyalektine has fonetik özelliklerden sayılır.

3.4.3.20 w — b : Değişiminin aşağıdaki özellikleri görülmekte;

a) Bazı sözlerde Tatar edebi dilinden farklı olarak çift dudak *b* ünsüzü *v* ünsüzüne dönüşmekte: *buway* < *babay*, *müwemey* < *tübetey*, *küwik* < *kibik*.

b) *-ıp / -ip* zarf fiil eki alan sözcüklerde iki ünlü arasında kalan *-b-* sesi —*w*'leşir: *kawıp* < *kabıp*, *zawıp* < *sabıp*, *tawıp* < *tabıp*

3.4.3.21 b — m: Aşağıdaki sözlerde çift dudak tonlu *b* sesi çift dudak sonor ünsüzlerinden *m*' ye dönüşür: *minen* < *bilen*, *murun* < *burın*, *şımıldık* < *çibıldık*, *kurman* < *kurban*, *mürü* < *büri*, *mürüşken* < *bürüşken* vb.

3.4.3.22 n — m: Edebi dildeki dil ucu *n* ünsüzü yerine, ağızlarda çift dudak *m* ünsüzü kullanılmaktadır: *ellemişleü* < *ellenişleü*, *surmau* < *çurnau*, *tirmau* < *turnau*, *ekrém* < *ekré*, *mamıu* < *manu*

n — m değişimi Kazan , Kazan—Artı Kéréşénleri, Taw Yağı, Nurat – Kistem, Berengi ağızlarında da kullanılmakta.

3.4.3.23 r — y : *aykırı < arkılı , birey < birer , erbir < eybir*

3.4.3.24 s — ş: Dil – ucu *ş* ünsüzüyle biten sözlere sıfat yapan *–sız / –siz* eki eklediğinde ekteki *s* sesi *ş* sesiyle değişmekte: *aşşid < aşsız, kaşşid < kaşsız, uşşid < huşsız, başşid < başsız vb.*

3.4.3.25 n — m : Tatar edebi dilinde olduğu gibi dil – ucu tonlu *n* sonantı, çift dudak *b , m* seslerinin önünde kullanıldığında *m*'ye dönüşür: *kümbağış < künbağış , ümbéş < ünbéş , tüm buyı < tün buyı , umbala < unbala , yürgem bula < yürgen bula, bilimmey < bilinmi*

3.4.3.26 n — ñ: *n – ñ* sesi dil ardı ve derin dil ardı *ķ — k / g – ğ* seslerinden sonra geldiğinde *ñ*'ye dönüşür: *urmañğa < urmanga , buluñga < bulunga , salkıñga < salkınga , üleñge < ülenge vb.*

Bu özellik Safakül ağzı dışında Nagaybek ve Éçkin ağızlarına da has bir özelliktir.

3.4.3.27 ç — ş : *şibiş < çibiş , şükiş < çükiş , şerşembe < çerşembe , şarşav < çarşav.*

3.4.3.28 ñ — ñğ: Nagaybek ağzındaki gibi Safakül Ağzında da gösterme zamirlerine yönelme hali getirildiği zaman *g* ünsüzü çoğalarak söylenir: *añğa < aña , muñga < muña , şuñgar < şuña vb.*

3.4.3.29 İyelik ekinin artarak söylenmesi: Söz sonundaki iyelik zamiri ekleri artarak söylenir: *ansısı < ansı, busısı < busı, birsisi < birsi, kaysısı < kaysı*

3.4.3.30 1 — ø: Bazı sözlerde dil— uc tonlu *l* ünsüzü düşürülür: *ili < illi, şu < şul vb.*

Bu görünüş çekime giren bazı fiillerde de görülmekte: *busa < bulsa, bumasa < bulmasa, bugas < bulgaç, kimegen < kilmegen vb.*

Bu ses olayı Orta Diyalektinin Kereşin Tatarlarında da görülmekte.

3.4.3.31 y — ø: Dil – ortası *y* ünsüzünün düşürülmesi olayı aşağıdaki sözlerde görülmekte: *kası < kaysı, kasan < kayçan, kasım < kasıym, abısı < abıysı vb.*

3.4.3.32 –nan — an: Çıkma hali eki eklenen zamirlerde iki *n* ünsüzü yan yana söylenmiyor. Tekleşerek söylenmekte: *şunay < şunnay, munan < munnan, minen < minnen, sinen < sinnen, anan < annan*

3.4.3.33 -n — ø: Söz sonunda bulunan *-l-* , *-n-* ünsüzleriyle biten isimlere belirtme hali eki geldiği zaman ekteki *n* ünsüzü düşürülmekte: *yılı < élnı, künü < künni, béseni < biçeni, eytkéni < eytkenné vb.*

3.4.3.34 d — ø: Edebi dilden farklı olarak aşağıdaki örneklerde *d* sesi bu ağızda düşürülür: *uñdırü > uñıru, séñdérü > söñöröü, muñdırı > munıru*

3.4.3.35 t — ø: *-pt-* , *-rt-*, *-lt-* ünsüzleri yan yana geldiği zaman *t* ünsüzü düşürülerek söylenmekte: *tapalıu* < *taptalu*, *sörénéü* < *sörténiü*, *sargıl* < *sargılt vb.*

3.4.3.36 -d- — n,r,l,m : Çıkma hali ve görülen geçmiş zaman eklerindeki *d* ünsüzü bazı durumlarda dil –ucu *n,r,l,m* ünsüzlerine dönüşür: *balanan* < *baladan* , *arbanan* < *arbadan*, *kalanan* < *kaladan*, *kurunı* < *kurudı*, *unmanı* < *unmadı*, *kuşmanı* < *kuşmadı*, *kürmenim* < *kürmedim*

3.4.3.37 -d — -l: Başkurt edebi dili ve onun Doğu ve Güney diyalektlerinde, Uçalı Tipterleri ağızlarındaki gibi *-da/-de* ve *-day /-dey* ekleri (Eski Türkçedeki *teg* edatı) *a,e* ünlüleriyle biten kelimelere eklendiği zaman eklerdeki *-d* ünsüzü dil ucu *l* ünsüzüne dönüşür: *bülmele* < *bülmede*, *kalala* < *kalada*, *silebile* < *çilebide*, *Ufala* < *Ufada*, *baksala* < *bakçada*, *yılgala* < *ilgada vb.*

3.4.3.38 l — t : Safakül ağızında da, Başkurt edebi dili Doğu diyalekti ,Uçalı Tipterleri ağızlarındaki gibi bazı eklerdeki sedalı *l* ünsüzü kendinden önce gelen (yani sözün kökündeki) sağır *t* sesine dönüşür: *attar* < *atlar*, *kartlar* < *kartlar*, *kattu* < *katlı*, *sütti* < *sütli*, *üğimme* < *üğitle* , *şarttar* < *şartlar*, *süttete* < *sütlete*, *şarttar* < *şartlar vb.*

3.4.3.38 n — t: Hal ekindeki dil ucu sedalı *n* sonantı tonsuz *t* ünsüzüne dönüşmekte: *emmiñ* < *ekniñ* , *ittiñ* < *itniñ* , *süttiñ* < *sütniñ* , *yigittiñ* < *igitniñ* , *kilemniñ* < *kiletniñ* , *kanattiñ* < *kanatniñ* , *attu* < *atnı*, *uttı* < *utnı*, *karttı* < *kartnı vb.*

3.4.3.39 -l — -d: Tonlu *z* ünsüzüyle biten sözlere eklenen *-lar / -ler , -li/ -li , -lata / -lete, -la / -le* eklerindeki *-l* ünsüzü *-d* ‘ye dönüşür: *kıddar < kızlar , kudder < küzler , kaddar < kazlar , yaddar < yazlar , buddı < buzlu , budday < buzday vb.*

Bu özelliğiyle Safakül ağzı Başkurt dilinin Doğu diyalekti ve Uçalı Tipterleri ağzına yakındır. Bu özellik diğer Türk Dillerinde görülmemekte .

3.4.3.40 l, n — t : İlerici erime olarak adlandırılan bu özellikte sağır seslerle tamamlanmış sözcüklere eklenen ekler arasındaki *l,n* ünsüzleriyle başlayan eklerdeki bu ünsüzler *t* sesine dönüşür: *küstü < küçli , tıñgıstık < tınıçlık , agastık < agaçlık , kitaptar < kitaplar*

3.4.3.41 l, n — d : *m,n,ñ* seslerinden sonra gelen *l,n* ünsüzleri dil—ucu sedalı *d* sesine dönüşür: *maldar < mallar , taldık < tallık , ildéñ < ilnén , yaldau < yallau, ekéréndep < ekrénlep , bereney < berenli , yemdé < yamlé vb.*

l,n — d dönüşme özelliği Türki dillerden Kırgız, Kazak , Tuva Altay dillerinde de var.

BÖLÜM 4

BİLMECELERDEKİ SES ÖZELLİKLERİNİN TÜRKİYE TÜRKÇESİ VE TATARCA AÇISINDAN İNCELENMESİ

Bilmecelerimiz her ne kadar Tatar edebi diline ait olmasa da biz bilmeceleri ses bilgisi açısından Türkiye Türkçesi ile karşılaştırmaya çalıştık ve gördüğümüz ses olaylarını aşağıda sıraladık.

4.1 Ünlüler Arasındaki Ses Olayları:

4.1.1 e — i daralma : İlk hecedeki *e* sesleri bugünkü Tatar Türkçesinde daralmaktadır:

T.T. eşik — Tat. işék (20), T.T. beş — Tat. biş (77), T.T. ben — Tat. min (585), T.T. es- — Tat. is- (609), T.T. sekiz — Tat. sikéz (614,1431), T.T. şeker — Tat. şiker (618), T.T. kes- —Tat. kis- (633,734), T.T. ne —Tat. ni (625,966), T.T. er —Tat. ir “erkek” (625), T.T. tep- — Tat. tip- (743), T.T. deri — Tat. tiré (757, 1230), T.T. seksen — Tat. siksen (778), ET. çeçek — T.T. çiçek — Tat. çeçek (796)T.T. sek- — Tat. sik- “sektirmek” (800), T.T. kesil- Tat. kisél- (799), T.T. sen — Tat. sin (838,891), T.T. kemik— Tat. kimék (848,1023), T.T. demir — Tat. timér(851), T.T. kes- — Tat. kis- (881), T.T. çekirge — Tat. çikértge (929), T.T. sez- — Tat. siz- (982), T.T. eşik — Tat. işég (1209), T.T. eşik — Tat. işék (631), T.T. et — Tat. it (889), T.T. em- — Tat. im- (894), TT. de- Tat. di- (912), T.T. pek — Tat. bik (953, 1241), T.T. et- — Tat. it- “yardımcı eylem et-” (955), T.T. elek — Tat. ilek (975), T.T. beş — Tat. biş (991), T.T. kemir- — Tat. kimér- (1024), T.T. tez — Tat. tiz “hemen”(1116), T.T. keten —Tat . kiten(1118), T.T. ekmek —Tat. ikmek (1155),T.T.

etek — *Tat. iték* (1137), *T.T. gerek*— *Tat. kirek* (1157), *T.T. gelin* — *Tat. kilén* (1160), *T.T. deniz*— *Tat. diñgéz* (1267), *T.T. demir* — *Tat. timér* (1270), *T.T. tezek*— *Tat. tizeg* “gübre” (1317), *T.T. eşek* — *Tat. işek* (1339, 1340), *T.T. elli* — *Tat. illé* (1371), *T.T. deri* — *Tat. tiré* (1408).

4.1.2 -e- — -é- : Kalıplaşma Türkiye Türkçesinde bazı sözcüklerdeki geniş *e* ünlüsü Tatarcada yarı kapalılaşarak *é* ünlüsüne dönüşür.

T.T. gene — *géne* (1362)

4.1.3 i — é genişleme : Lehçelerde sadece Tatarca ve Başkurtçada görülen bu düzenli ses olayı gelişerek diğer Türk Lehçelerinde ve Eski Türkçede görülen kapalı *e* sesine yaklaşarak *é* şeklinde sembolize edilmiştir. Türkiye Türkçesinde kapalı *é* sesi korunmamakla birlikte Tatarcada korunmuştur ve bazı sözcüklerin ikinci hecelerindeki *i* sesleri kapalılaşarak *é*'ye dönüşmüştür:

T.T. bir — *bér* (78), *T.T. sekiz* — *Tat. sikéz*(614), *T.T. eşik* — *Tat. işék* (631), *T.T. deri* —*Tat. tiré* (757), *T.T. kilit* — *Tat. kilét* (782), *T.T. kesil-* — *Tat. kisél-* (799), *T.T. kemik* — *Tat. kimék* (848), *T.T. demir* — *Tat. timér* (851), *T.T. çekirge* — *Tat. çikértge* (929), *T.T. iç-* — *Tat. éç-* (951) , *T.T. kemir-* — *Tat. kimér-* (1024), *T.T. etek* — *Tat. iték* (1137), *T.T. gelin* — *Tat. kilén* (1160), *T.T. deniz*— *Tat. diñgéz* (1267) ,*T.T. kirpi* — *Tat. kérpé* (1299), *T.T. demir* — *Tat. timér* (1270), *T.T. süzgeç* — *Tat. süzgéç* (1344) *T.T. elli* — *Tat. illé* (1371) *T.T. deri* — *Tat. tiré* (1408),

4.1.4 o — u daralma: Çağdaş Türk Lehçelerinde sadece Tatarca ve Başkurtçaya ait olan bu düzenli ses gelişmesine göre Türkiye Türkçesinde kullanılan arka

damak o sesi Tatarcada kapalı ve dar u sesine dönüşmektedir (bkz. Ercilasun 2007: 692):

T.T. orak — Tat. urak(32), T.T. yoldaş — Tat. yuldaş (280,373), T.T. oluk — Tat. ulak(491), T.T. boran — Tat. buran (569), T.T. tok — Tat. tuk (571), T.T. boş — Tat. buş (572), T.T. tok — Tat. tuk (585), T.T. kovala- — Tat. kuwala- (591), T.T. otur- — Tat. utır- (603,863, 1046), T.T. yok — Tat. yuk (617), T.T. top — Tat. tup (640), T.T. oğul — Tat. ul (683), T.T. konuk — Tat. kunak (753), T.T. yol — Tat. yul (813), T.T. orta — Tat. urta (836), T.T. kop- — Tat. kup- (845), T.T. oyna- — Tat. uyna- (868), T.T. domuz — Tat. duñgız (930, 1430), T.T. toynak — Tat. toyak (964), T.T. otuz — Tat. utız (968), T.T. kon- — Tat. kun- (988, 920, 951), T.T. koç — Tat. kuç (1012), T.T. soğur- — Tat. suwır- (1022), T.T. çorba — Tat. çulpa (1025), T.T. molla — Tat. mulla (1026), T.T. torba — Tat. turba (1043), T.T. çolak — Tat. çulak (1061), T.T. soğuk — Tat. suwık (1071), T.T. Osman — Tat. Usman (1082) T.T. bohça — Tat. bukça (1097, 981), T.T. don — Tat. tun (1164), T.T. orak — Tat. urak (1190, 1151), T.T. nokta — Tat. nukta (1191), T.T. soy- — Tat. suy- (1201, 816, 644), T.T. porsuk — Tat. bursık (1287), T.T. soğan — Tat. suğan (1235, 1134), T.T. kork- — Tat. kurk- (1282), T.T. kuyruk — Tat. koyrık (1300), T.T. kopuz — Tat. kubız (1346), T.T. ok — Tat. uk (1387, 1151), T.T. dost — Tat. dust (1422), T.T. oy- — Tat. uy- (1435), T.T. sofu — Tat. sufu (1449).

4.1.5 ö — o : Kalınlaşma Türkiye Türkçesinde alınma sözlerdeki bazı ö sesleri Tatarcada kalınlaşarak o sesine dönüşmüştür. Bilmecelerde karşılaştığımız ömür örneğinde ‘(ayın) ünsüzünü ğ (gayın) sesine dönüştürdükleri için ö sesi “ğ”nın etkisiyle de kalınlaşmıştır.

T.T. ömür — Tat. gomér (1048)

4.1.6 ö — ü daralma: Türkiye Türkçesinde ilk hecede bulunan ö sesi Tatarca'da daralarak ü sesine dönüşmektedir.

T.T. görkem — Tat. kürkem (1,367) T.T. göz — Tat. küz (3), T.T. dön- — Tat. tün-
(24), T.T. öl- — Tat. ül- (25, 95), T.T. öz — Tat. üz (14), T.T. gök — Tat. kük (1), T.T
dök- — Tat. tük- (323), T.T öğret- — Tat. üyret- (350), T.T göm- — Tat. küm-(472),
T.T. söz — Tat. süz (582), T.T. öküz — Tat. ügéz (584), T.T. dört — Tat. dürt (591),
T.T. köprü — Tat. küpér (602), T.T. gözlük — Tat. küzlék (605), T.T. döş— Tat. tüş
(609), T.T. ördek— Tat. ürdek (897), T.T.öp- — Tat. üp- (914, 953), T.T. dök- —
Tat. tük- (915, 584), T.T. öde- — Tat. üte- (1052, 1011), T.T. bölme — Tat. bülme
“oda” (1017),T.T. göç — Tat. küç (1117), T.T gök — Tat. kük “gök rengi” (1120),
T.T. köpük — Tat. kübék (1186),T.T. ölü — Tat. ülék (1259), T.T. öfke — Tat. üpke
(1290).

4.1.7 e — ö : Türkiye Türkçesinde bazı e sesleri Tatarcada yuvarlaklaşarak ö'ye dönüşür.

T.T. ev — Tat. öy (1319).

4.1.8 u — o genişleme : Türkiye Türkçesinde bulunan dar u sesi Tatarca'da genişleyerek o sesine dönüşmekte:

T.T burçak — Tat.borçak(72), buz — Tat boz (73), T.T. bulut — Tat. bolut (568), T.T.
uzun — Tat. ozın (608, 1339), T.T. yumurta — Tat. yomırka (641), T.T. koyun — Tat.
kuyın “elbise ile göğüs arası kısım” (645), T.T. burun — Tat. borın (668), T.T.
yumru — Tat. yomrı (674), T.T. kuyruk — Tat. koyrık (722), T.T. kurul- — Tat. korıl-
(820), T.T. tut- — Tat. tot- (907), T.T. uzun — Tat. ozın (916), T.T. kucak — Tat.
koçak (957), T.T. çukur — Tat. çokır (1013,1414), T.T. kuru — Tat. korı (1183), T.T.

kuyruk — *Tat. koyruk* (901,1193), *T.T. kuyu* — *Tat. koyu* (901, 1226), *T.T. buyruk* — *Tat. boyruk* “emir” (1323, *T.T. kulak* — *Tat. kolak* (1339).

4.1.9 ü — ö genişleme: Türkiye Türkçesinde ilk hecede bulunan ü sesi Tatarca’da genişleyerek ö sesine dönüşmektedir :

T.T. yüz — *Tat. yöz* (3), *T.T. düş-* — *Tat. töş-* (11), *T.T. gül-* — *Tat. köl-*(11), *T.T. yüyük* — *Tat. yözék* (30), *T.T. gündüz* — *Tat. köndéz* (36), *T.T. bütün* — *Tat. bötén* (27,585), *T.T. gümüş* — *Tat. kömés* (31,639), *T.T. göl* — *Tat. kül* (64), *T.T. düğme* — *Tat. töyme* (75), *T.T. üst* — *Tat. öst* (684, 1183), *T.T. güve* — *Tat. köye* (959), *T.T. türlü* — *Tat. törlé* (1059, 1222), *T.T. sülük* — *Tat. sölék* (8. bölüm) , *T.T. sömür-* — *Tat. çömér-* (1150).

4.1.10 u — ı düzleşme: Türkiye Türkçesinde yuvarlak *u* sesinin Tatarcada darlaşarak *ı* sesine dönüşmektedir:

T.T. çubuk — *Tat. çıbık* (481), *T.T. bulut* — *Tat. bolıt* (568), *T.T. uzun* — *Tat. ozın* (608, 1339), *T.T. otur-* — *Tat. utır-* (615,811), *T.T. hatun* — *Tat. xatın* (625), *T.T. karpuz* — *Tat. karbız* (631), *T.T. kabuk* — *Tat. kabık* (637), *T.T. pamuk* — *Tat. mamık* (637), *T.T. yumurta* — *Tat. yomırka* (641), *T.T. kavun* — *Tat. kavın* (644), *T.T. koyun* — *Tat. kuyın* “elbise ile göğüs arası kısım” (645), *T.T. burun* — *Tat. borın* (668), *T.T. yumru* — *Tat. yomrı* (674), *T.T. çubuk* — *Tat. çıbık* (682, 1056), *T.T. kuyruk* — *Tat. koyruk* (722), *T.T. dolu* — *Tat. tulı* (751), *T.T. kurul-* — *Tat. korıl-* (820), *T.T. tutun-* — *Tat. totın-* (907), *T.T. uzun* — *Tat. ozın* (916, 1127), *T.T. kuyruk* — *Tat. koyruk* (734,901, 1193, 1300), *T.T. soğuk* — *Tat. suık* (1071), *T.T. dokuz* — *Tat. tugız* (737), *T.T. domuz* — *Tat. duñgız* (930), *T.T. maymun* — *Tat. maymıl* (934), *T.T. otuz* — *Tat. utız* (968), *T.T. şunu* — *Tat. şunı* (1027), *T.T. kuru* — *Tat. korı* (1073,

1183), T.T. tavuk — Tat. tavık (644, 1207), T.T. kuyu — Tat. koyı (901, 1226), T.T. porsuk — Tat. bursık (1287), T.T. yumru — Tat. yomrı (1318), T.T. yavuz — Tat. yavız (1318), T.T. buyruk — Tat. boyrık (1323), T.T. yıldız — Tat. yoldız (56,1336), T.T. çukur — Tat. çokır (1414).

4.1.11 ü — é düzleşme : Türkçesindeki yuvarlak ü sesi Tatarcada bazı sözcüklerde hem düzleşir hem kapalılaşır.

T.T. bütün — Tat. bötén (585), T.T. gözlük — Tat. küzlék (605), T.T. gümüş — Tat. kömés (639,1085), T.T. bugün — Tat. бүгэн (673), T.T. gönül — Tat. künél (734), T.T. ömür — Tat. gomér (788), T.T. gündüz — Tat. köñdéz (805), T.T. büyük — Tat. biyék (52, 821), T.T. ömür — Tat. gomér (1048), T.T. türlü — Tat. törlé (1059), T.T. kömür — Tat. kümér (1117), T.T. sömür- — Tat. çömér- (1150), T.T. köpük — Tat. kübék (1186), T.T. türlü — Tat. törlé (1222), T.T. süngü — Tat. söngé (559,1314), T.T. süpürge — Tat. sébérké (1347), T.T. sülük — Tat. sölék (8. bölüm).

4.1.12 e — ü yuvarlaklaşma ve daralma : Türkiye Türkçesindeki bazı e sesleri Tatarcada yuvarlak ve dar ü sesine dönüşür.

T.T. değil — Tat. tügél (744), T.T. kelebek — Tat. kübelek (958), T.T. bez — Tat. büz “kumaş” (1043), T.T. çekiç — Tat. çükéç (1110)

4.1.13 ı — u yuvarlaklaşma : Türkiye Türkçesinde bazı sözcüklerdeki düz—dar ı ünlüsü Tatarcada yuvarlaklaşarak u’ya dönüşür.

T.T. ayı — Tat. ayu (583), T.T. çakır — Tat. çokır (1013)

4.1.14 i — e genişleme : Türkiye Türkçesinde bazı sözcüklerdeki dar *i* ünlüsü Tatarcada genişleyerek *e*'ye dönüşür.

T.T. çiçek — Tat. çeçek (697), T.T. kilim — Tat. kélem (1264), T.T. hile — Tat. Tat. heyle (1274), T.T. keçi — Tat. kece (1433).

4.1.15 i — ö genişleme ve yuvarlaklaşma: Türkiye Türkçesindeki bazı düz—dar *i* sesleri Tatarcada yuvarlak geniş *ö* sesine dönüşür.

T.T. in — Tat. ön “mağara” (982, 1276), T.T. tilki — Tat. tölké (1274), T.T. çivi — Tat. çöy

4.1.16 e — a : Tatarcada Türkiye Türkçesine alınma sözcüklerde kalınlık incelik açısından ince heceler kalın hecelere daha fazla uydurularak kalınlaştırılır ve uyum sağlanır.

T.T. şeytan — Tat. şaytan (1140), T.T. ezan — Tat. azan (1251), T.T. cevap — Tat. cavab (1366),

Bazı sözcüklerde ise tümüyle kalınlaşma görülür:

T.T. hemen — Tat. haman (1428)

Bazı sözcüklerde de Tatarcada ince ünlülerin kalın olduğu görülmektedir. Bu durum bu sözcüklerin eski şekillerinin Tatarcada korunmasından, Türkiye Türkçesinde değişikliğe uğramasından kaynaklanmaktadır.

T.T. elma —Tat. alma (1233), T.T. yeni — Tat. yaña (1246)

4.1.17 a — e İncelme : Türkiye Türkçesindeki bazı sözcüklerde bulunan kalın *a* ünlüsü Tatarcada incelererek *e*'ye dönüşür.

T.T. arpalık — Tat. erbelék (572), T.T. yaş — Tat. yeş (743, 807), T.T. çay — Tat. cey (876, 1008), T.T. lakin — Tat. lekin (896), T.T. ama — Tat. emma (896), T.T. saç — Tat. seç (898), T.T. kale — Tat. kala (974), T.T. bağ — Tat. beğ (1017), T.T. falanca — Tat. felençe (1106), T.T. hal — Tat. hel (1250), T.T. hayran — Tat. heyran (1285).

4.1.18 a — ı daralma: Türkiye Türkçesindeki bazı *a* sesleri Tatarcada dar *ı* olarak görülmektedir. Özellikle *savaş — suğış* örneğinde Tatarcada sözcüğün eski şekli korunmuş, Türkiye Türkçesinde değişikliğe uğramıştır.

T.T. savaş — Tat. suğış (1002), T.T. sar- — Tat. sır- (1361), T.T. kaya — Tat. kıya (1385).

4.1.19 i — a genişleme : Aşağıdaki örnekte yine Tatarcada sözcüğün eski şekli korunduğu için Türkiye Türkçesine göre genişleme varmış gibi görülmektedir.

T.T. yeni — Tat. yaña (1246)

4.1.20 a — u daralma ve yuvarlaklaşma: Türkiye Türkçesindeki bazı sözcüklerdeki geniş *a* sesi Tatarcada dar—yuvarlak *u* şeklindedir.

T.T. davar — Tat. tuar (onikinci bölüm), T.T. savaş — Tat. suğış (1002)

4.2 Ünsüzler Arasındaki Ses Olayları:

4.2.1 b — p : Türkçe asıllı kelimelerde *b* ünsüzü Tatarcada tonlularak ön ses dudak ünsüzü *p*'ye dönüşür:

T.T. bıçak — Tat. pıçak (1112, 1325, 632), T.T. bıçkı — Tat. pıçkı (881), T.T. çorba — şulpa (1025).

4.2.2 p — b : Türkiye Türkçesindeki *p* sesi Tatarcada tonlulaşarak dudak ünsüzü *b*'ye dönüşmektedir:

T.T. karpuz — Tat. karbız (631), T.T. sap — Tat. sabak (765), T.T.öp- — Tat.üb- (9153), T.T. pek — Tat. bik (953), T.T. köpük — Tat. kübék (1186), T.T. yapış- —Tat. yabış- (1013, 1130), T.T. kopuz — Tat. kubız (1346).

4.2.3 p — m : Türkiye Türkçesindeki *p* sesi Tatarcada tonlulaşarak *m*'ye dönüşür.

T.T. pamuk — Tat. mamık (637).

4.2.4 b — m : Türkiye Türkçesindeki patlayıcı dudak ünsüzü *b* Tatarcada da sızıcılaşarak *m* ünsüzüne dönüşmektedir.:

T.T. ben — Tat. min (585), T.T. bin- — Tat. mén- “binmek” (611, 829), T.T. boyun — Tat. muyın (641), T.T. burada — Tat. munda (794), T.T. bana — Tat. miña (838), T.T. bıyık — Tat. mıyık (984).

4.2.5 v — b : Türkiye Türkçesindeki *v* sesleri Tatarcada *b* şeklindedir. Bunun sebebi Tatarcanın eski şekilleri devam ettirmesidir.

T.T. var- — Tat. bar- (653, 838), T.T. ver- — Tat. bir- (867), T.T. vızla- — Tat. bızla- (914).

4.2.6 d — t : Türkiye Türkçesindeki *d* sesleri Tatarcada *t*'dir. Yine bunun sebebi Tatarcanın eski şekilleri devam ettirmesidir.

T.T. çadır — Tat. çatır (807, 809), T.T. dut — Tat. tut (960)

4.2.7 k — g: Türkçe sözcüklerde söz içindeki ince ve kalın *k* sesleri Tatarcada iki ünlü arasında kaldığında tonlularak *g* olur.

T.T. sekiz — Tat. sigéz (614), T.T. teker — Tat. teger, T.T. yıkıl- — Tat. yıgıl- (922), T.T. yukarı — Tat. yugarı (927), T.T. sakız — Tat. sagız (1393)

4.2.8 ğ — k : Türkiye Türkçesinde iki ünlü arasında kalan bazı *ğ* sesleri Tatarcada bir önceki olayın aksine tonsuzlaşarak *k* olur.

T.T. eğri — Tat. kekri (882), T.T. çağır- — Tat. çakır- (810, 1100), T.T. bağır- — Tat. bakır- (830).

4.2.9 h — k : *T.T. hıyar — Tat. kıyar “salatalık” (755), T.T. tahta — Tat. takta (932, 977, 1200), T.T. bahçe — Tat. bakça (6. bölüm, 1005), T.T. bohça — Tat. bukça (981, 1097).*

4.2.10 ğ — y : *T.T. çiğne- — Tat. çeyne- (585), T.T. düğme — Tat. töyme (675, 1391), T.T. bağıl- — Tat. beyle- (1017, 1198, 1192).*

4.2.11 ğ — w : *T.T. soğuk — Tat. suwık (1071), T.T. yağlık — Tat. yawlık (1135), T.T. buzağı — Tat. buzaw (1271), T.T. dağ — Tat. taw (1312).*

4.2.12 ğ — v: *T.T. ağız — Tat. avız (605, 617), T.T. ağırtı- — T.T. avırtı- (999), T.T. sağrı — Tat. savır (1136) (sağrı derisi), T.T. ağır — Tat. avır (1415).*

4.2.13 c — g : *T.T. cevher — Tat. geüher (1218)*

4.2.14 c — ç : *T.T. acı — Tat. açı (732), T.T. falanca — Tat. felençe (1106), T.T. düşünce — Tat. töşénçe (1306), T.T. acık- — Tat. açık- (1250), T.T. kucak — Tat. koçak (957)*

4.2.15 ç — c : *T.T. taç — Tat. tac (Fars. sözcük olan tac sözündeki c sesi Tat. korunmuştur.) (1192), T.T. keçi — Tat. kece (1397)*

4.2.16 s — ç : *T.T. saç — Tat. çeç (725, 898), T.T. sömür- — Tat. çömér- (1150)*

4.2.17 y — c : *T.T. yaz — Tat. cey (571), T.T. yel — Tat. cil (567), T.T. yet- — Tat. cit- “yetmek, ulaşmak” (582), T.T. yer — Tat. cir (739), T.T. yedi — Tat. cidé (739), T.T. yenge — Tat. cingi (1082), T.T. yiğ- — Tat. cıy- (1122, 1446).*

4.2.18 ğ — y : *T.T. sığır — Tat. sıyr (885,1341).*

4.2.19 t — ç : *T.T. katır — Tat. kaçır (1340).*

4.2.20 p — f: *T.T. yaprak — Tat. yafrak (639), T.T. toprak — Tat. tufrak (639), T.T. ipek — Tat. éfek (640), T.T. kanepa — Tat. kenefi (715), T.T. kalpak — Tat. kalfak “kız başlığı” (1264), T.T. öpke — Tat. üfke (1290).*

4.2.21 ml — lm (metatez): *T.T. çömlek — Tat. çülmek (703, 832)*

4.2.22 v — y :

T.T. sev- — *Tat. söy-*(669) , *T.T. çivi* — *Tat. çöy* (1237)

T.T. dev — *Tat. diyü* (976) → *Far. dīv* — *T.T. dev*

Far. dīv — *Tat. diyü*

4.2.23 ml — mn benzeşme : *m* ünsüzü *l* ünsüzünü genizsilleştirerek *n*'ye dönüştürür: *T.T. kimler* — *Tat. kémner* (1075)

4.2.24 m — ñ(ng) : ET nazal *ñ* sesi Tat.da korunmuştur.

ET tonguz — *T.T. domuz*

ET tonguz — *Tat. duñgız* (1430)

4.3 Diğer Ses Olayları

4.3.1 Tatarcada Ünlü Düşmesi :

4.3.1.1 -a- — ø :

T.T. araba — *Tat. arba* (1240), *T.T. canavar* — *Tat. canvar* (948, 1038)

4.3.1.2 -u- — ø :

T.T. yumuşak — *Tat. yumşak* (740, 1383).

4.3.1.3 u- — ø

T.T. uyu- — *Tat. yuk-*

ET. udi- — *T.T. uyu-*

Tat.yuk- < *ET. udi -k-*

4.3.1.4 -ü — ø : *T.T. yürü-* — *Tat. yür-* (1168)

4.3.1.5 -ı- — ø : *T.T. sağır* — *Tat. savır* “*hayvan derisi*” (1136), *T.T. yanbaşına* — *Tat. yanbaşına* (907).

4.3.2 Tatarcada Ünsüz Düşmesi:

4.3.2.1 -ğ- — ø : *T.T. buğday* — *Tat. boday* (931), *T.T. iğne* — *êne* (665, 784, 827, 911, 1295)

4.3.2.2 h- — ø : *T.T. heves* — *Tat. eves* (894), *T.T. hele* — *Tat. elé* (1000)

4.3.2.3 -r- — ø : *T.T. çarp-* — *Tat. çap-* (1000)

4.3.2.4 -s- — ø : *T.T. mescit* — *Tat. mecét*

4.3.2.4 -t — ø : *T.T. üst* — *Tat. üs* (743)

4.3.2.5 y- — ø : *T.T. yirmi* — *Tat. égérmé* (1337), *T.T. yiğit* — *Tat. égét* (711).

4.3.3 Tatarcada ünlü türemesi: Bazı sözcüklerde Türkiye Türkçesinden farklı olarak Tatarcada ünlü türemesi görülür. Bu türeme genellikle aynı hece içinde yan yana gelen iki ünsüz arasında gerçekleşir:

4.3.3.1 \emptyset — **-i-** : *T.T. halk* — *Tat. halık* (278), *T.T. alp* — *Tat. alıp* “yiğit” (983,1267), *T.T. yumru* — *Tat. yumırı* (894), *T.T. kork* — *Tat. kurık* (1282)

4.3.3.2 \emptyset — **-é-** : *T.T. börk* — *Tat. bürek* “başlık” (821, 858), *T.T. ilk* — *Tat. élék* (570), *T.T. harf* — *Tat. xeréf* (955), *T.T. ders* — *Tat. derés* (725), *T.T. cins* — *Tat. cénés* (1340), *T.T. köprü* — *Tat. küpér* (602), *T.T. ip* — *Tat. cép* (682, 784, 799, 976),

4.3.4 Tatarcada Ünsüz Türemesi:

4.3.4.1 \emptyset — **g-** : *T.T. ömür* — *Tat. gomér* (788, 1048)

4.3.4.2 \emptyset — **-g-** : *T.T. yumak* — *Tat. yumgak* (936).

4.3.4.3 \emptyset — **k** :

T.T. kısa — *Tat. kıska* (715, 1147, 1389)

ET. kıskıa — *T.T. kısa*

T.T. batac — *Tat. batcak* (1047)

T.T. ölü — *Tat. ülék* (1259) → *ölü* < *ET. öl - ü -g*

4.3.4.4 \emptyset — **y** : *T.T. yumru* — *Tat. yumrıy* (674)

4.3.4.5 \emptyset — **-y-** : *T.T. kımıl* — *Tat. kıymıl* (1263), *T.T. hile* — *Tat. xeyle* (1274)

4.4 Tatarcada Korunan Sesler ve Şekiller:

4.4.1 n — ñ (ng) : ET.deki nazallıklar Tat.da korunur.

T.T. son — Tat. sung

4.4.2 p — b: Türkiye Türkçesindeki *p* sesi Tatarcada eski şeklini korumaktadır:

T.T. parmak — Tat. barmak (663, 845), T.T. pek — Tat. bik (953, 1241), T.T. porsuk — Tat. borsık (1287).

4.4.3 v — b : Türkiye Türkçesindeki *v* sesleri Tatarcada *b* şeklindedir. Bunun sebebi Tatarcanın eski şekilleri devam ettirmesidir.

T.T. var- — Tat. bar- (653, 838), T.T. ver- — Tat. bir- (867).

4.4.4 d — t : Türkiye Türkçesindeki *d* sesleri Tatarcada *t*'dir. Yine bunun sebebi Tatarcanın eski şekilleri devam ettirmesidir.

T.T. diz — Tat. téz (569, 919), T.T. dur- — Tat. tur- (572), T.T. dök- — Tat. tök- (584), T.T. damak — Tat. tamak (586, 1406), T.T. değirmen — Tat. tégérmen (590, 880), T.T. dayak — Tat. tayak (595, 769), T.T. döş — Tat. tüş (609, 796, 1302), T.T. düş- — Tat. töş- (610), T.T. dış — Tat. tuş (617, 618, 619), TT. dol- — Tat. tul- (656), T.T. damla- — Tat. tamla- (659), T.T. dokuz — Tat. tugız (737), T.T. dolu — Tat. tulı (752), T.T. diş — Tat. tiş (809), T.T. dolan- — Tat. tulgan- (819), T.T. dil — Tat. tél (889), T.T. dal — Tat. tal (905), T.T. diril- — Tat. térél- (25, 958), T.T. değ- — Tat. ti- (967, 1361), T.T. darı — Tat. tarı (975, 685), T.T. düğme — Tat. töyme (993, 1391, 657), T.T. düz- — Tat. töz- (1019), T.T. düz — Tat. töz (1151), T.T. deşik — Tat. tişék (1211), T.T. deri — Tat. tiré (684, 757, 1230, 1408), T.T. dört — Tat. tört (1240), T.T. demir — Tat. timér (1270, 851), T.T. dik- — Tat. ték-

(799, 1299), *T.T. davar* — *Tat. tuar* (12. bölüm), *T.T. düşünce* — *Tat. tüşençe* (1306), *T.T. dire-* — *Tat. tére-* “*dayanmak, direnmek*”, *T.T. öde-* — *Tat. üte-* (1052).

4.4.5 t — d tonlulaşma: Tatarcada Fars. *dâne* sözcüğü Tatarcada *d*'li şekliini korumuştur.

T.T. tane — *Tat. dane* (694).

4.4.6 g — k tonsuzlaşma : Tatarcada sözbaşındaki *k*'ler korunmuş Türkiye Türkçesinde değişikliğe uğrayarak *g*'leşmiştir.

T.T. gözlük — *Tat. küzlék* (605), *T.T. gibi* — *Tat. kébék* (607), *T.T. gömlek* — *Tat. külmek* (616), *T.T. gümüş* — *Tat. kömeş* (639, 714, 1083), *T.T. gül-* — *Tat. köl-* (714), *T.T. gündüz* — *Tat. köndéz* (805), *T.T. güve* — *Tat. köye* (959), *T.T. gelin* — *Tat. kilén* (1160), *T.T. gemi* — *Tat. kime* (1018), *T.T. gözenek* — *Tat. küzenek* (1023), *T.T. göre* — *Tat. küre* (1045), *T.T. göç-* — *Tat. küç-* (1117), *T.T. gök* — *Tat. kük* (1120), *T.T. gerek* — *Tat. kirek* (1157), *T.T. geri* — *Tat. kiré* (1420).

BÖLÜM 5

SONUÇ

Bu çalışmamızda Tatar bilmecelerini ele alarak Tatarca ile Türkiye Türkçesini ses bilgisi açısından inceleyerek aralarındaki farkları belirlemeyi amaç edinmiştik. Yaptığımız çalışmanın her aşamasında gördük ki, Tatarca yüzyıllar içinde Kıpçak kolunun en işlek ve en üretken lehçesi olmuştur. Yine yaptığımız araştırmalar sonucunda Tatarca ile Türkiye Türkçesinin yollarının 19. yüzyılın sonlarına doğru ayrılmaya başladığına, bu sürecin 20. yüzyıl başlarında Bolşevik ihtilaliyle hızlandığına, arkasından Stalin devriyle Tatarcanın apayrı bir yazı dili sürecine girdiğine, bu süreçte de diyalektlerin, özellikle Orta diyalektinin, Tatar edebi dilinin oluşmasında büyük rol oynadıklarına şahit olduk. Tatarların bu zaman zarfında önce Arap harflerinden Latin harflerine geçmeleri, arkasından Stalin'in baskısıyla Kiril harfleriyle eserler ortaya koymaları, Tatar halkını eski kültürüyle kopma tehlikesiyle karşı karşıya bırakmış, fakat Tatarlar milli benliklerini, dillerini ve dinlerini kaybetmeme mücadelesi vermiştir.

Çalışma konumuz bilmeceler olunca her şeyden önce bilmeceler hakkında bilgi vermeyi uygun bulduk. Tatar bilmecelerinin sözlü Türk kültürünün ortak ürünlerinden olduğunu düşünerek yola çıktığımız bu aşamada Tatar bilmecelerinin zenginliğiyle karşılaştık. Eserde bilmecelerin konulara göre sınıflandırılması işimizi kolaylaştırdı.

Bilmecelerin halk ağzından derlenmiş olması, bizim için hem bir kolaylık hem de zaman zaman zorluk oluşturdu. Bazı sözcükleri edebi dile göre hazırlanmış olan sözlüklerde bulma zorluğu yaşayınca, ister istemez ağızlardaki ses olaylarına da

değirmek zorunda kaldık. Geniş çaplı diyalektoloji sözlüğünün olmaması da büyük bir dezavantaj oluşturdu. Bu sebeple çalışmamızın bir bölümünü Tatar diyalektlerini tanıtmaya ayırdık. Bu bölümde diyalektlerin belli başlı ses özellikleri verildi. Bu özelliklerden pek çoğunun bilmecelerde de yer aldığını fark ettik. Yine bununla birlikte bazı sözcüklerin birtakım ses değişiklikleriyle kullanıldığını da belirledik. Örneğin *çiçek* sözcüğü bazı bilmecelerde *çeçek* iken bazılarında *çeçke* (796 cevap, 387 cevap) şeklinde, *yün* sözcüğü bazılarında *yün* (130, 840), bazılarında *cün* (666, 837, 838) şeklinde verilmiştir. Bu gibi örnekleri artırmak mümkündür.

Asıl bölüm olan inceleme kısmında Türkiye Türkçesiyle yaptığımız karşılaştırmada Tatarcanın pek çok eski şekli koruduğunu, Türkiye Türkçesinde büyük değişiklikler yaşandığını söylemek mümkündür. Örneğin söz başında *k—* ve *t—* seslerinin, bazı sözcüklerde ve eklerde *nazal n (ñ)* sesinin korunması gibi özellikleri burada sıralayabiliriz.

Bilmecelerin Türkiye Türkçesine aktarılmasında aslına bağlı kalmaya çalışmakla birlikte, kafiye düzeni pek çok yerde bozuldu. Bunun da sebebi anlamı farklı sözcüklerle karşılamak ve çekim eklerinin farklı şekillerde olmasıdır. Bu bölümde Tatarcaya yabancı biri olarak bilmecelerin çevirisine geçmeden önce Tatarca hakkında yazılmış pek çok eser ve makale okuyarak bilgi edinme yoluna gittim. Bu uzun ve zorlu bir süreç oldu. Ardından çeviride faydalanabileceğim, başta sözlükler olmak üzere Tatarcanın gramer özelliklerini veren kaynakları da tarama yoluna gittim. Tatarcanın sadece ses bilgisi açısından değil, şekil bilgisi ve leksik açıdan da Türkiye Türkçesinden ayrıldığını gördüm. Bu yüzden sadece ses bilgisi değil, şekil bilgisini de öğrenmem gerekti. Bu da uzun bir zaman aldı.

Sonuç olarak yaptığımız çalışmayla Tatarca ile Türkiye Türkçesi arasında oluşturulacak olan köprüde bir taş olmasını, bu tür çalışmaların artmasını temenni ediyorum.

BÖLÜM 6

TATAR BİLMECELERİ VE ÇEVİRİSİ

6.1 Bérénçé Bülék (*Birinci Bölüm*)

Kük dünyası: küyaş, ay—yıldızlar

Gök dünyası, güneş, ay—yıldızlar

(1)¹

(sf.101)

1) Timgél, timgél, timgél taş,
Timgél ala taş;

Kürmegenge kürkem taş,

Kütermege avır taş.

(Apas, Kükküz)²

Benek benek, benek taş.

Benekli ala taş;

Görmemişe görkemli taş,

Kaldırmaya ağır taş.

Kük

Gök

¹ Aynı cevaba sahip bilmeceleer bir numara altında sınıflandırılmıştır. Bu numaralar parantez içinde verilmiştir.

² Bilmeceleerin derlendiği yer adları parantez içinde verilmiştir.

(2)

2) Taw başında altın tenke yaltırıy.

Dağ başında altın para parlıyor.

3) Taw başında cewher taş,

Aña turı karağan keshéneñ küzé yeş,

Anı tapkan keshége yüz yigermé yeş.

(Tetés)

Dağ başında cevher taş.

Ona doğru bakan kişinin gözü yaş.

Onu bulan kişiye yüz yirmi yaş.

4) Taw artınnan ut çıkkan.

(Minzele)

Dağ ardından ateş çıkmış.

5) Taw başında evén yana,

Karasam, küzémneñ yavın ala.

(Malayaz)

Dağ başında dam yanar,

Baksam gözümü kamaştırır.

6) Ul bulsa, kün bula.

Ul bulmasa, tün bula.

(Biyéktaw, Kéçé Res)

O olsa gündüz olur.

O olmasa, gece olur.

7) Miç tübende bér kalaç.

(Elmet)

Ocak dibinde bir simit.

8) Kükte—kiben yana.
(Malayaz)

Gökte ateş yanar.

9) Lampa tügél —yaktırta,

Miç tügél — cılıta. (Arça)

Lamba değil — aydınlatsın,

Ocak değil — ısıtsın.

10) Yigét yigétlégén ite,

Yılmayıp büz éréte, (Tüben Şon, Kirov.)

Yiğit yiğitliğini yapar,

Yılmayıp buz eritir.

Türdeşé: — Yılmıy ağay yılmayıp büz éréte.

Türdeşi: — Yılmayan çiftçi yılmayıp buz eritir.

11) Taw başında ciz tÿyme,

Cirge tÿşe, cir küle,

Suğa tÿşe, su kibe. (Kilduraz)

Dağ başında pirinç(metal) düğme,

Yere düşse, yer güler,

Suya düşse, su kurur.

Küya Güneş

(3)

(sf.102)

12) Çiber kız tawdan baktı,

Terezege altın yũmiçka attı.

(Çakmagış)

Güzel kız dağdan baktı,

Pencereye altın yonga attı.

13) Őyım urata ut çıktı.

Yığın sardırınca ateş çıktı.

14) Terezeden tũře,

Akbüz kébék ceyile.

Kusañ da kitmiy,

Tayak ta teésir itmiy.

Vakıtı citer,

Ūzé kiter.

(Taw İlé)

Pencereden dũřer,

Pamuklu bez gibi yayılır,

Kovsan da gitmez,

Dayak da tesir etmez.

Vakti gelince,

Kendi gider.

15) Tereze aša altın tayak kére.

Pencereden içeri altın değenek girer.

16) Tereze aša — ciz süngé.

Pencereden içeri — pirinç süngü.

17) Terezené kakmıy,

Açmıy, vatmıy,

Pıyala aša üyge kére.

(Biyéktaw)

Pencereyi tıkladmaz,

Açmaz, kırmaz,

Camdan aşıp (içeri) eve girer.

18) Suğa tüşe — yuyışlenmiy,

Cirge tüşe — pıçranmıy.

Suya düşer — ıslanmaz,

Yere düşer — pislenmez (kirlenmez).

19) Urmanğa tüşmiy,

Kırğa tüşe.

(Kazan)

Ormana düşmez,

Kıra düşer.

20) İşekten kerdém — uklaw attım,

Uklaw üsténe üzém yattım.

(Kulatkı)

Eşikten girdim — oklava attım,

Oklava üstüne kendim yattım.

21) Terezeden sıya,

İşekten sıymıy;

Sandıkka tüşe —

Salıp biklep bulmıy.

(Kimi, Etne)

Pencereden sığar,

Eşikten sığmaz;

Sandığa düşer—

Sokup kilitlenemez.

T ũ r d e ũ é: — Kũz aldında tũra, sandıkka salıp bulmıy.

Tũrdeũi: — Gũz önũnde durur, sandığa sokulamaz.

Kuyaũ ũewlesi tũũũ.

Gũneũ ıũıđının dũũmesi.

22) Zeñger palas êçénde

Tũgerek kũzgém yuğaldı.

(Etne)

Mavi gökyüzũ içinde

Yuvarlak aynam kayboldu.

23) Kük çibıldık éçénde

Tügerék küzgém yuğaldı.

(Aktanış)

Mavi çarşaf içinde

Yuvarlak aynam kayboldu.

Küyaş bayu.

Günbatımı.

(5)

24) İrge tūram, kiç tünem.

Sabah kalkarım, akşam dönerim.

25) İrge térélem, kiç ülem.

Sabah dirilirim, akşam ölürüm.

Yeki: —Kiç ülem, irtén térélem

Veya: — Akşam ölürüm, sabah dirilirim.

Bedig'de cavabı —«küñ»,

Bedig'de cevabı —“güneş”

(sf.103)

26) İrte kilér, kiç kiter.

Sabah gelir, akşam gider.

Küyaş tuwu, bayu.

Güneşin doğuşu, batışı

(6)

27) Bütün yalanda bér tay ézé.

Bütün düzlüklerde bir tay izi.

Türdeşé: — *Tigéz cirde tay ézé.*

Türdeşi: — *Her yerde tay izi.*

28) Üy tübesénde — yartı kümeç.

(Elmet hem Bed.)

Ev tepesinde yarım ekmek (çörek)

Türdeşleré: — *Yar buyında — yartı kümeç; üy başında — yartı ipi.*

Türdeşleri: — *Yar boyunda — yarım ekmek; ev başında — yarım ekmek.*

Yeki: — *Kişte başında h. b. (Malayaz.)*

Ya da: — *Raf başında h.b. (Malayaz)*

29) Yastık üsténde — yartı kaşık.

Yastık üstünde yarım kaşık.

30) Ağaç başında — altın yüzék,

Anıñ da bér yartısı üzék.

Ağaç başında altın yüzük,

Onun da bir yarısı kesik,

31) Ağaç başında — küméş alka.

(Tatar Süğintı / ÇR.)

Ağaç başında gümüş halka,

32) Üzë urak, üzënéñ tëshë yuk.

Kendi orak, kendisinin dişi yok.

33) şar çağımda tegeremiyim,

Urak çağımda urmıym,

Üzëm nursız bulsam da,

Séznë nurlamıy türmiym.

(Sarman.)

Yuvarlak çağımda dönmem (yuvarlanmam)

Orak çağımda biçmem,

Kendim nursuz (ışıksız) olsam da,

Sizi aydınlatıp durmam.

Yazıp çığarudan taralđan.

Yazıya geçirildikten sonra yayılmış.

34) Üy artında — ak kalaç.

Ev arkasında — ak simit.

35) Üy üstünde — ak duğaç.

Ev üstünde — ak simit.

Yeki:—...ak tuğın (duğın). (Sébër.)

Ya da: — ...ak simit.

Duğaç: — Simit gibi yuvarlak hamurdan yapılan çörek..

36) Tǔnle kalka, kǔndéz yata.

Gece vakti kalkar, gündüz yatar.

Tǔrdeşé: — Tǔnle bar, kǔndéz yuk. (Pitreç, Çitt.)

Tǔrdeşî: —Geceleyin var, gündüz yok.

37) Yartı télém ipi

Bütén dǔnyağa citken.

(Orenburg)

Yarım dilim ekmek

Bütün dǔnyaya yeter.

Ay (yaña tuğan, yartı hem tulı çağı).

Ay (hilâl, yarım ve dolunay çağı).

(7)

38) Tǔnle yǔri, yatmıy,

Suğa çuma, batmıy,

Akmıy, yǔzmi, tik tǔrmıy,

Tik tǔrsa da tǔttırmıy.

Gece yǔriir, yatmaz,

Suya düşer, batmaz,

Akmaz, yüzmez, tek durmaz (yerinde durmaz),

Tek dursa da tutturmaz.

(sf.104)

39) Suğa tüşe, üze batmıy.

Suya düşer, kendisi batmaz.

Sudağı ay şewlesé.

Sudaki ay ışığı.

(8)

40) Tüpséz derya túbénde küméş bélezégém yata.

Dipsiz derya dibinde gümüş bileziğim yatar.

41) Tüpséz deryalarda bér altın kime yüze.

(Bikşit, ÇR.)

Dipsiz denizlerde bir altın gemi yüzer.

42) Zur palas, túbénde — yümri kalaç.

(Elmet — Bigeş.)

Büyük palas, dibinde — yuvarlak tepsi.

Kük hem ay.

Gök ve ay.

43) Nerse tünne yaktırta,

Nerse yana — yandırmıy?

(Ufa)

Nedir geceyi aydınlatan,

Nedir yanar — yakmaz?

(9)

44) Bér çatır bar —

Bağanasız, basusız;

Éçénde iké şem,

Filtesiz maysız.

(Kazan.)

Bir çadır var—

Direksiz, yersiz (temelsiz);

Içinde iki mum,

Fitilsiz, yağsız.

45) Ağası énéséne kunakka kile,

Énésé ağasınnan kaçá.

(Orenburg)

Ağabeyi küçük kardeşine misafirliğe gelir,

Kardeşi ağabeyinden kaçar.

46) Séñélésé abıysına kunakka bara,

Abıysı annan kaçá bara.

(Etne)

Küçük kız kardeşi ablasına misafirliğe varır.

Ablası ondan kaçar gider.

47) İrtén çığa,

Kiçén yuğala,

Anıñ urınına

Énésé kala.

Sabah çıkar,

Gece yok olur,

Onun yerine

Küçük kardeşi kalır.

48) Altın kitté, küméş kildé.

(Biler.)

Altın gitti, gümüş geldi.

Küyaş, ay.

Güneş, ay.

(10)

49) Kiç bulğanda kürénér,

Tañ buldımı — kümélér.

(Malayaz)

Gece olduğunda görünür,

Tan vakti oldu mu — gömülür.

50) Alkadan altın tama,

Tamçısı cirge citmiy.

Halkadan altın damlar,

Damlası yere ulaşmaz.

51) İy rabbém,

Karap tūram yıraktın!

(Etne R.)

Ey Rabbim,

Bakıp dururum uzaktan!

Yıldızğa tabını êzé hem yumūr.

Yıldıza tapınma izi ve mizah, şaka.

52) Aktır üzé, yuğarı,

Cém—cém itép ul tūra

Beyazdır kendisi, yukarı,

Pır pır edip o çıkar.

(sf.105)

Bügén tañda kilmeseñ,

Kitemén dip utıra.

(X. Bed.)

Bugün tan vaktinde gelmezsen,

Giderim deyip durur.

Türdeşé: — Biyik tawnıñ başında, Ekey—Mükey utıra h. b.

(Minzele.)

Türdeşi: — Büyük dağın başında, Ekey—Mükey oturur h.b.

53) Ak yukağaç başında

Güldin gerez utıra;

Bügén tañda kilmeseñ,

Kitemén dip ul tūra.

(Arsl ,I)

Ak ihlamur başında

Gülden petek oturur;

Bugün tanda gelmezsen

Giderim deyip durur.

Ğ e r e z: — balavız kerezi

Ğ e r e z: —bal peteği.

54) Üy tübemde — ciz kadak. (Sébé)

Evimin tepesinde — piriñ çivi.

55) Ay bélen kile,

Kün bélen kite,

Altın başlı,

Kümüş çeçlé,

Méñ de bér yeşlé.

(Elmet)

Ay ile gelir,

Gün ile gider,

Altın başlı

Gümüş saçlı

Bin de bir yaşlı.

56) Üzé yaltırıy, üzé kaltırıy.

(Külatkı)

Kendi ışıldar, kendi titrer.

Yıldız

Yıldız

(11)

57) Üy tübesénde— vak taş.

(Malayaz, Bed. Arsl., II.)

Ev tepesinde — ufak taş.

58) Üy başına tarı siptém.

Ev başına (tepesine) darı serptim.

Karakalpakta: Tam basına tarı caydım.

Karakalpakta: Dam başına darı yaydım.

59) Üy başında tarım bar.

Kütere alsañ, barın da al.

Ev başında darım var.

Kaldırabilirsen, hepsini de al.

60) Üy başına seylon çeçtém.

(Etne)

Ev başına küçük düğme saçtım.

61) Üy tübesé tulı altın kadak.

(Ufa hem Apas)

Evin tepesi dolu altın çivi.

62)

Üy

başında—ciz

ilek.

(Malayaz)

Ev başında — pirinç elek.

63) Üy tübesénde — kümés akça.

Ev tepesinde — gümüş para.

64) K l tulu altın balık. (Islak, BR.)

G l dolu altın balık.

65) Kişte tulu uyır taş. (Kama Tamagı)

Rafta dolu çakıl taşı.

66) K k k lemge  nc  sipt m. (Ilaklı BR.)

G k kilime inci serptim.

T  r d e ř  : — Zeņger palas  st ne  nc  sipt m; ya k i: —...ak emekler sib lgen, diyeler. (Etne.)

T rdeşi: Mavi palas (g k)  st ne inci serptim; ya da: — ... ak parçalar serpilmiş, derler.

67) Vak kınadır  zler ,

Yaltırıydır k zler . (Arsl., II.)

K uk kınadır  zleri (kendileri),

Parlamaktadır g zleri.

68) T nn n buyı b z buldık,

Taņ atkanda cuyıldık. (B lgayır, Apas)

Gece boyu biz olduk,

Tan atınca kaybolduk.

69) Babaydan kalğan kiñ palas,

Tün yüklamıy éncé siptém.

(Arça)

Babadan kalmış geniş palas(a) (gökyüzü),

Gece (boyunca) uyumadan inci serptim.

(sf.106)

70) Tünle baksam, kük tulğan,

İrten baksam, yuk bulğan.

Geceleyin baksam, gökyüzü dolmuş,

Sabahleyin baksam, yok olmuş.

71)İRte kitken, kiç kilgen,

Hisabın Alla bélgen.

Sabah gider, gece gelir,

Hesabını Allah bilir.

72) Büz üsténe bürçak çeçtém.

Buz üstüne burçak saçtım.

Yene: — Babay ciréne bürçak çeçtém. (Apas.)

Yine : — Ata toprağına burçak saçtım.

73) Büzda būday üsken.

(Séber)

Buzda buğday bitmiş (yetişmiş).

74) Ataydan kalğan zur küştabak,

Küştabak tulı ciz kadak.

Babadan kalmış büyük derin tabak,

Derin tabak dolusu metal çivi.

(Ataw, BR)

75) Tabak tulı ciz tŷyme,

Kulım suzıp alalmıym.

(Karaduğan)

Tabak dolusu metal düğme,

Elimi sunup (uzatıp) alamıyorum.

76) Cewher siptém, cirge tüşmiy,

Alıym disem, buyım citmiy.

(Kazan)

Cevher serptim yere düşmüyor,

Alayım desem boyum yetmiyor.

Yıldızlar

Yıldızlar

(12)

77) Biltérdegé biş biyem,

Bişésé de kŷlınlı.

(Ufa)

Ayak ortasında beş kısırağım,

Beşi de taylı.

Ūlker yŷldızı

Ūlker yŷldızı

(13)

78) Biş kız bér küyente kütergen,

Tün buyına su taşıy.

(Malayaz)

Beş kız bir çığındırık terazi kaldırmış,

Gece boyunca su taşır.

Küyente yıldızı

Terazi yıldızı

(14)

79) Her kiçné unbér tuğan sahra gizer,

Altı çiber sul yanı bélen üter,

Hiç vakıt yırak bulmas ul altısı,

Ayrılmas unbérénnen bu yartısı.

(Nugaybik.) (KaléNDAR)

Her gece on bir kardeş sahra gezer.

Altı güzel sol yanına geçer,

Hiç bir zaman uzak olmaz o altısı,

Ayrılmaz on birinin bu yarısı.

80) Altı kız her tün sayın küyentelep su kitére;

Unbér yigét béрге cıyılıp, çitten küzlep tün kiçére.

(Pildengé.)

Altı kız her gece terazi ile su getirir,

On bir yiğit bir araya yığılıp, kenardan gözleyip geceyi geçirir.

Ülker bélen küyente yıldız.

Ülker ile terazi yıldızı.

(15)

81) Taw arkılı uk attım,

Atkan uğım yuğalıtım.

Dağ ardına ok attım,

Attığım oku kaybettim.

Yıldız atılı.

Yıldız kayması.

(16)

(sf.107)

82) Miç tulu peremeç,

Urtasında —bér kalaç.

(Bed.; Nas, 1884.)

Soba dolusu beremeç(attar böreği),

Ortasında — bir simit.

Türdeşleré: — Piç—piç piremeç, urtasında — bér kümeç.

(Mélekes.)

—Miç—miç beremés, urtasında — bér belés.

(Tümen)

—Miç tulu feremés, nişletérséñ birmegeç.

(Tubil)

—Miçém tulu peremeç, urtasında — bér belés.

(Sébér)

Türdeşleri: — Ocak ocak beremeç (hamurdan yapılan bir tür börek), ortasında bir gömeç (hamurdan yapılan bir tür çörek).

—Ocak ocak beremeç, ortasında bir beliş (hamurdan yapılan, misafire sunulan bir tür yemek).

—*Ocak dolusu beremeç, neylersin vermeyince.*

—*Ocağım dolu beremeç, ortasında bir beliş.*

83) Miç—miç miçékey,

Miç éçénde çiçékey,

Çiçékeyde — bér belés,

Tügeregé beremés.

(Tubıl, Sébér.)

Ocak ocak ocakçık,

Ocak içinde yuvarlak tepsicik,

Tepsi içinde — bir beliş,

Çevresinde beremeç.

Beremés — beyrem aşı. (Peremeç.)

Beremeç: bayram aşı.

84) Bér kütüçé méñ sarık küte.

(Arça)

Bir çoban bin koyun güder.

85) Ay yanında altmış küz,

Altmışı da altın küz.

(Yaña Yakup, Orenburg. Ül.)

Ay yanında altmış göz,

Altmışı da altın göz.

86) Aru būday éçénde altın yūzak.

(Aksubay, Sadıka.)

Saf buğday içinde altın kilit.

87) Ŭy tŭbesende — vak taş,

Alar yanında — bér zur baş.

(Ŭçilé, Saba.)

Ev tepesinde — küçük taş,

Onların yanında bir büyük baş.

88) Méñ řırpıĝa bér lampı

(Malayaz)

Bin çalı çırpıya bir lamba.

Ay, yŭldızlar.

Ay, yıldızlar

(17)

89) Bér atası, bér anası,

Niçe yŭz méñ balası.

(X. Béd.)

Bir atası bir anası,

Nice yŭz bin çocuĝu.

Balkarda: — Bér ananıñ miñ balası h. b.

— Bir ananın bin çocuĝu v.b.

Kŭyař, ay hem yŭldızlar.

Gŭneř, ay ve yıldızlar.

90) Atamniñ bér tunı bar,

Yabınıp bulmıy;

Éçé tulı ak éncé,

Sanap bulmıy.

(Çımbılat.)

Babamın bir elbisesi var,

Kapatılamıyor,

İçi dolu ak inci,

Sayılamıyor.

Kük hem yıldızlar.

Gök ve yıldızlar.

(19)

(sf.108)

91) Yalan ülçemegen,

Sarıkları sanamagan,

Kütüçésé mǔgézlé.

(Kazan)

Büyük düzlüğü ölçememiş,

Koyunları sayamamış,

Çobanı boynuzlu.

Kük, yıldızlar hem ay.

Gök, yıldızlar ve ay.

(20)

92) Tübé kara, milliün ara,

Meñ çeçek, bér pıyala.

(Tubıl, Sébér)

Gökyüzüne bak, milyon ara,

Bin çiçek, bir cam piyale.

Cir—kük, yıldızlar bélen ay.

Yer—gök yıldızlar ile ay.

(21)

93) Éncé muyınsam küyığa tüşté,

Éfek bavı suzıla tüşté.

(Kişér Aksuwı)

İnci kolyem kuyuya düştü,

İpek bağı uzayıp (sızıp) düştü.

Yıldız şewlesé.

Yıldız parıltısı.

(22)

94) Ak sandığım açıldı,

Éçénnen éfek çeçéldé.

Ak sandığım açıldı,

İçinden ipek saçıldı.

Tañ atu, küyaş çığu.

Tan atımı, güneşin doğuşu.

(23)

95) Uf—uf iter,

Ülgen kürtlar kıymıldar,

Gazrail muyının suzar,

Altın tabak yarılır.

(Buwa.)

Of—of eder,

Ölmüş kurtlar kımıldar,

Azrail boynunu uzatır,

Altın tabak yarılr.

Taň uyanu, eteç kıçkırı, kúyaş çığu.

Tan uyanışı, horozun ötüşü, güneşin doğuşu.

Ğazrail — ülém feréştesé. Mif. Múnda eteç — tan simwılı. Kaybér halıkta — yanđın simwılı. (Kızıl eteç ciberü. Ruslarda.)

Azrail— ölüm meleği. Mit. Burda horoz tan sembolü, bazı halklarda – yangın sembolü(kızıl horoz gönderme. Ruslarda.)

(24)

96) Altın kapka açıla,

Küméş kapka yabıla;

Merdi babay kıçkıra,

Ülgen kéşé téréle.

(Arça.)

Altın kapı açılır,

Gümüş kapı kapanır,

Merdi ata seslenir,

Ölen kişi dirilir.

Kúyaş çığa, ay bata, eteç kıçkıra, kéşéler yükularınınan túralar.

Güneş doğar, ay batar, horoz öter, insanlar uykularından uyanıp kalkarlar.

(25)

97) Ülgen kéşéler téréle kile,

Altın taktalar yarıla kile.

(Kazan)

Ölmüş kişiler dirilir gelir,

Altın tahtalar yarılr gelir.

Taň atu, uyanu.

Tan atımı, uyanış.

(26)

98) Tawda taşlar yarıla,

Sazda yılan sızğıra,

Ülgen kürtlar téréle.

(Bawlı, Yaña Çüté.)

Dağda, taşlar yarıılır,

Sazda yılan ıslık çalar,

Ölmüş kurtlar dirilir.

Tañ, eteç kıkıru, uyanu.

Tan, horoz ötmesi, uyanış.

(27)

99) Kündéz yaktı yüz bélen karar,

Kiçén karañğı yüz bélen karar.

(B. Bistesé.)

Gündüz aydınlık yüz ile bakar,

Akşamleyin karanlık yüz ile bakar.

Yaktıru, karañğılanu,

Aydınlanma (Tan atımı), kararına (akşamın olması).

(28)

100) İké nerse kawışıp, bér—béreñe citmiydér,

Bér—béreñe citmese de, ayrılıp ta kitmiydér.

İki nesne(şey) kavuşup bir birine ulaşmaz,

Bir birine ulaşmasa da, ayrılıp da gitmez.

Kündéz, kiçe.

Gündüz, gece.

(29)

101) Kara kece utta yana.

(Arsl., II.)

Kara gece ateşte yanar.

Kiç, tün.

Akşam, gece.

(30)

102) Kara sıyr kildé.

Bütén dñnyanı ciñdé.

Ak sıyr kildé,

Büténésén de küterdé.

(Ural.)

Kara inek geldi.

Bütün dünyayı yendi,

Ak inek geldi.

Hepsini de kaldırdı.

Tün bélen kün.

Gece ile gündüz.

(sf. 110)

(31)

103) Miném bér ipteşém bar:

Kündéz miném bélen bula,

Kiç ayrıla.

(Kimé, Etne)

Benim bir yoldaşım var:

Gündüz benimle olur,

Akşam ayrılır.

104) *Sinde de bar, minde de bar,*

Yalan cirde, tawda da bar.

Sen de var, ben de var,

Ağaçsız yerde (kırlarda), dağda da var.

105) *Üyge süyep bulmıy,*

Arbağa tüye—bulmıy.

(Estérxan.)

Eve dayanamaz,

Arabaya yüklenemez.

Not: Burdaki arba: at arabası anlamındadır.

106) *Ayğa—küñgekürénmes.*

(Sarman)

Aya—güneşe görünmez.

107) *Ayğa—küñge kürénmiy,*

İyesénen ayrılmıy.

(Ufa.)

Aya—güneşe görünmez,

Sahibinden ayrılmaz.

T ũ r d e ŝ é: —Ayğa—küñge kürénmiy, yŭrse, ézé bélénmiy (Kazan.)

Türdeşi: —Aya, güneşe görünmez, yürüse izi bilinmez.

108) Kıp ta itmiy, şilt ta itmiy,

Adem sizmiy, ét ũrmiy.

(Elmet, Keley)

Kıp da etmez, şilt da etmez, (Kıpırdamaz, ses çıkarmaz),

İnsan sezmez, köpek havlamaz.

109) Armıy, talmıy,

At artınnan kalmıy.

(Kimé, Etne r.)

Hiç yorulmaz,

At ardından geri kalmaz.

110) Kũn kuvarsıñ, tũn kuvarsıñ,

Ay kuvarsıñ, yıl kuvarsıñ,

Barıbér cite almassıñ.

Gündüz kovarsın, gece kovarsın,

Ay kovarsın, yıl kovarsın,

Bir an olsun yetişemezsin.

111) Yũgérdém — cite almadım,

Kitérdém — süyi almadım.

(Yaña Celbi, Etne.)

Koştum — yetişemedim,

Getirdim — sevemedim.

Yeki: — Alıp kildém, sŷyi almadım.

Ya da: — Alıp geldim, sevemedim.

112) Alman ayak,

Altın tŷyak,

Yŷgérsem de cite almıym

Yalan ayak.

(Kazan)

Paytak ayak,

Altın toynak,

Koŷsam da yetiŷemem,

Yalın ayak.

113) Salam ayak, sŷlam ayak,

Salam ayak artınnan

Citép bulmıy yalan ayak.

(Yŷrdé, allı)

Saman ayak, suman ayak,

Saman ayak ardından.

Yetiŷilmez yalın ayak.

114) Sébérem, sébérem — sébére almıym;

Yunam, yunam—yunalmıym;

Vakıt citer,

Üzé kiter.

(Elki — Alpar.)

Süpürürüm, süpürürüm— süpüremem;

Yıkarım, yıkarım— yıkayamam (temizleyemem);

Vakti gelir,

Kendi gider.

115) Yusañ da bétmiy,

Sébérseñ de kitmiy.

Yıkasın da bitmez,

Süpürsen de gitmez.

116) Tipseñ—tünmes,

Kümsem — kümélmes.

Kissem — kisélmes,

Tibersem — tiberélmes.

(Elki—Alpar)

Kovsam— dönmez,

Gömsem— gömülmez.

Kessem— kesilmez,

Tepsem— tepilmez.

117) Arbağa utırmıs,

Ceyew yürmes.

Arabaya oturmaz (binmez),

Yaya yürümez.

(sf.111)

118) Tüsam, tura,

Çapsam, çaba,

Üzen çapsam, çabılmıy.

(Zey—

Karatay)

Dursam, durur,

Koşsam koşar,

Kendini koştursam, koşulmaz.

119) Barsam — kalmıy,

Kusam — kitmiy.

(Çirémşen, Kara çişme.)

Gitsem — kalmaz,

Kovsam — gitmez.

Y ene: — Barsañ — kalmıym, kusañ — kitmiym.(Kazan.)

Yine: Varsan — kalmam, kovsan — gitmem.

120) Armıy, talmıy,

Bér iyerse — kalmıy,

Ansız ét te yürmiy,

Bürını gına sizmiy.

(Saba.)

*Hiç yorulmaz,
Bir izi bile kalmaz,
Onsuz köpek de yürümez,
Burnu bile sezmez.*

121) Min ışıkka kaçsam,

Ul yaktıda küte. (Beyreke.)

Ben korunmak için (korunaklı yere) kaçıp saklansam,

O aydınlıkta bekler.

122) Ét tügél, kara,

Barsam, ul da bara.

Köpek değil, kara(dır),

Gitsem, o da gider.

Türdeşleré:—Yalgız baralmıym, ul tağıla;

— Kaya barsam — şul — tağıla.

Türdeşleri: — Yalnız gidemem, o dağılır, yayılır;

—Nereye varsam — şu dağılır, yayılır.

123) Tüman tüşse, kürénmiym,

Bülit bulsa, bélénmiym,

Küyaş çıksa, ay kalıksa,

Sinnen kalmıy yüriyim min. (Elmet.)

Duman inse görünmem,

Bulut olsa, bilinmem,

Güneş çıksa, ay yükselse

Senden geri kalmaz, yürürüm ben.

Münisi yazmadan xalıklaşkan bulsa kirek.

Bu, yazı dilinden halk ağzına yerleşmiş olsa gerek.

Külege.

Gölge.

6.2 İkençé Bülék (İkinci Bölüm)

Yıl fasılları, aylar—atnalar, tünner—künner.

Yıl fasılları (bölümleri), aylar—haftalar, geceler—gündüzler

(32)

124) Kara mıyıklı ciznem

Sağınıp—sağınıp kilgen.

(Ufa.)

Kara bıyıklı eniştem,

Özleyip—özleyip gelmiş.

Yaz.

Bahar

(33)

125) Ak sıyır türüp kite,

Kara sıyr yatıp kala. (Kazan.)

Ak inek kalkıp gider,

Kara inek yatıp kalır.

T ũ r d e ŝ l e r é: — *Ak ayu tŭrıp kiter, kara ayu yatıp kalır.*
(Baltaç); **Ak sıyr:** «Tŭrıp kitik»,— *diy, kara sıyr:* «Yatıp tŭriyk»,—
diy.

Benzerleri: —*Ak ayu kalkıp gider, kara ayu yatıp kalır.*(Baltaç); — *Ak inek:*
“Kalkıp gidelim”, — *der, kara inek:* “Yatıp duralım”, — *der.*

Kış, yaz (Yaki ala kar diyler)

Kış, bahar (Ya da ala kar, derler.)

(sf.112)

(34)

126) Altın kaşlı,

Kŭmėŝ başlı,

Tuksan iké yeŝlé.

(Kazan.)

Altın kaşlı,

Gŭmŭŝ başlı,

Doksan iki yaşlı (yaŝında).

Yaz ayları, kŭn xisabı.

Bahar ayları, gŭn hesabı.

(35)

127) Kiygen kiyéménéñ bizegé

Bŭtén dŭnyanı yemge bizedé.

(Çallı.)

Giydiği giyimin bezeği (sŭsŭ),

Bütün dünyayı güzellikle bezedi.

Cey.

Yaz.

(36)

128) Üzé tuk bula,

Cılap yeş küya,

Küşni, güllerné

Yırakka kuwa.

(Ufa)

Kendisi tok olur,

Ağlayıp yaş koyar,

Kuşu, gülleri,

Uzağa kovar.

Küz.

Güz (Sonbahar)

(37)

129) Ayaz bulsa, suwıtır,

Bülit bulsa, cılıtır.

(K. Nas.)

Ayaz olsa, soğutur (üşütür).

Bulut olsa ağlatır (ıslatır).

Kış.

(38)

130) Du—du ite dürt büré,

Dürtésé de kük büré,

Dürtésé de yün téte,

Téşleré süyekke üte.

Duu—duu eder dört kurt,

Dördü de gök kurt,

Dördü de yün dider,

Dişleri kemiğe geçer.

Dékabr, gıynwar, féwral, mart ayları.

Aralık, Ocak, Şubat, Mart ayları.

(39)

131) İké bulğan üç bulmas,

Uniké unüç bulmas.

İki olan, üç olmaz,

On iki on üç olmaz.

Ay—küyaş, bér yéldağı uniké ay.

Ay—güneş, bir yıldaki on iki ay.

(sf.113)

132) Bér üyenkéde uniké bütak,

Bütak sayın utız yafrak:

Her yafraknıñ bér yağı kara, bér yağı ak.

(Kazan.)

Bir salkım söğütte on iki budak,

Her budakta otuz yaprak:

Her yaprağın bir yanı kara, bir yanı ak.

Türdeşleré: — Bér ağaç, uniké bütak, her bütasında utız yafrak, her yafrakniñ bér yağı kara, bér yağı ak. (X. Bed.); —Bér awılda uniké üy, her üyde utız kız; her kızniñ bér bité ak, bér bité kara. (Baraba); — Bér kürke, uniké akküş, illé iké ana kaz, üç yüz altmış biş bala kaz, ye, şuña cawap— yaz! (Balalar şulay dip yazıp cibereler. Mamadış — Usalıdan, Arça Serdéden, Çirméşennen h. b.);—Dünyada bér ağaç bar, üç yüz altmış altı yafrağı bar, bér yağı ak, bér yağı kara. (X. Bed.)

Türdeşleri: Bir ağaç, on iki budak, her budağında otuz yaprak, her yaprağın bir yanı kara, bir yanı ak; —Bir köyde on iki ev, her evde otuz kız; her kızın, bir yüzü ak, bir yüzü kara. —Bir hindi, on iki akkuş, elli iki ana kaz, üç yüz atmış beş yavru kaz, gel şuna cevap yaz!(yavrular şöyle deyip yazıp verirler.) — Dünyada bir ağaç var, üç yüz atmış altı yafrağı var, bir yanı ak bir yanı kara.

Bér yıl, anıñ ayları, aynıñ küñneré, tün—kün.

Bir yıl, onun ayları, ayın günleri, gece — gündüz

(41)

133) Bér kürke, uniké akküş,

Kırık sigéz kaz, üç yüz altmış altı bala kaz.

Bir hindi, on iki akkuş,

Kırk sekiz kaz, üç yüz atmış altı yavru kaz.

Kebise yılı, ayları, atnaları, küñneré.

Miladi takvim yılı, ayları, haftaları, günleri.

(42)

134) Bér tirek,

Uniké bütak,

Her bütakta dürt sabak,

Her sabakta cidé yafrak.

(Meñger.)

Bir kavak ağacı,

On iki budak,

Her budakta dört sap,

Her sapta yedi yaprak.

Yıl, uniké ay, her ayda dürt atna, atnada küñner.

Yıl, on iki ay, her ayda dört hafta, haftanın günleri.

(43)

135) Üç yüz altmış biş bala kaz,

Kırık sigéz ana kaz,

Uniké akkuş, bér türna,

Ul süzné uylap türma.

(Kazan.)

Üç yüz altmış beş yavru kaz,

Kırk sekiz ana kaz,

On iki akkuş, bir turna,

O sözü düşünüp durma.

Bér yıldağı küñner, atnalar, aylar, yıl üzé.

Bir yıldaki günler, haftalar, aylar, yılın kendisi.

İskerme: Bu temaga tağın bürinğı tabışmaklar bülégénnen kara.

Hatırlatma: Bu konu için yine evvelki (eski dönem) bilmeceler bölümüne bak.

(44)

(sf.114)

136) Uniké akküş kuişa,

Bérsén—bérsé uzalmıy.

On iki akkuş kovalaşır.

Birbirini geçemez.

Uniké ay.

On iki ay

(45)

137) Eleli, zeledi,

Ûya tapmıy, kükey salmıy,

Ayına utız balalıy.

(Kazan.)

Eleli, zeledi

Yuva bulmaz, yumurta bırakmaz,

Ayına (her ay) otuz doğurur.

138) İy alalıy, alalıy,

Bér küşı bar dalalıy,

Yümarlana, yümırka salmıy balalıy.

(Etne.)

Ey alalı alalı

Bir kuşu var havalı

Yuvarlanır, yumurtlamadan yavrular.

139) Bér çülmekte utız yűzém,

Utızına bér isém.

(Elki, İské Ençére.)

Bir çömlekte otuz üzüm,

Otuzuna bir isim.

Ay éçéndegé kűnner.

Ay içindeki günler.

(46)

140) Yıldı kile dürt batır,

Dürtésé de yat tűslé,

Dürtésé de bik matur.

(Aktanış, Suksu.)

Yıldı gelir dört yiğit,

Dördü de yabancı renkte,

Dördü de pek güzel.

Yılın dürt fasılı.

Yılın dört mevsimi.

6.3 Üçéncé Bülék (Üçüncü Bölüm)

Cir—su, cil—buran, kar—yağır, ut—tütén hem alarğa beylenéşlé stixiyeler.

Yer—su, yel—boran, kar—yağmur, ot—duman ve onlarla ilgili afetler.

(47)

141) Kış küné yükly,

Cey buyı su éçe.

(Minzele.)

Kış günü uyur,

Yaz boyu su içer.

142) Dünyada iñ, siméz. Nerse?

(Yañawıl. BR.)

Dünyada en semiz şey nedir?

Türdeşé: — Simézden siméz — ni siméz? (Süléklé, Safakül.)

Türdeşi: — Semizden semiz, ne semiz?

143) Yata tūrğan yastıgım,

Şunda tarım, yasmıgım.

(Bülgayır, Apas.)

Yatmakta olan yastıgım,

Şunda darım (mısırım), yaseminim.

Cir.

Yeryüzü.

(48)

144) Bér tügerek ũy éçénde

Ūç tügerek şar yüze.

Bir yuvarlak ev içinde,

Üç yuvarlak top yüzer.

Küyaş, ay, cir.

Güneş, ay, yeryüzü.

(49)

(sf.115)

145) Söz tübinde sarı inci

Saz dibinde sarı inci.

Kazan gıylmı kitaphane kulyazma No:4461

Kazan İlmi Kütüphane elyazması No:4461

Kum Kum

(50)

146) Tap tabışmak,

Tabanga yabışma.

Bil bilmece,

Tabana yapışma(ca).

Bılçırak

Balçık.

(51)

147) Atayımñın kazanın

Awdaralmıy kiç ittim.

(Aktanbış.)

Atamın kazanını

Döndüremeden geceyi ettim.

Türdeşi: —Etiyimñén kazanın tün citkençi tüntere almadım.

Türdeşi: — Atamın kazanını geceye kadar döndüremedim.

148) Yuzi ağay kazanın

Yüz illé kéşé kütere almağan. (Nırtı, Kukmar r.)

Yuzi ağanın kazanını,

Yüz elli kişi kaldıramamış.

149) Külegesé yuk,

Künili tuk kütük. (Estérxan.)

Gölgesi yok,

Gönlü tok kütük.

150) Minnen nikader alsalar, şulkader zuraya baram. (Taw ilé, Pitreç.)

Benden ne kadar alsalar, o kadar büyürium (büyür giderim).

151) Alasıñ, alasıñ —

Alğan sayın zuraya, (Arça.)

Alırsın alırsın,

Her alışta daha da büyüür.

Türdeşé: — Alğan sayın zuraya bara. (Malayaz.)

Türdeşi: — Her alışta büyür durur.

Çukır, Baz ,anı Kazu

Çukur, mahzen, onu kazma işi.

(52)

152) Bérewsé— yatıyk, di,

Bérewsé — türıyk, di.

(Kama Tamağı.)

Birisi — yatalım, der,

Birisi — kalkalım, der.

Tümgekler.

Tümsekler.

(53)

153)Tawdan tusa da tawnı yaratmıy.

(Ufa)

Dağdan doğsa da dağı beğenmez (sevmez).

Türdeşé: — Tawdan tuwa, diñgézge kuwa. (Malayaz.)

Türdeşi: — Dağdan doğar, denize koşar (damlar).

154) Küzénnen üzlékséz ağa yeş,

Akkan yüşé ilge aş.

Gözünden daima akar yaş,

Akan yaşı ele aş.

(sf.116)

155) Taw kuyınında anası,

Çığıp kaça balası.

(Çişme.)

Dağ koynunda anası,

Çıkıp kaçar balası (çocuğu).

(54)

156) Üzé tigéz, üzé takır,

Bassañ—batar.

(Ilaklı.)

Kendi yassı, kendi kuru,

Bassan — batar.

157) İsé yuk, tüşé yuk,

Annan başka türmiş yuk.

Kokusu yok, rengi yok,

Ondan başka hayat yok.

158) Bulmağan ciré sirek.

Üzé herwakit kirek.

(Zelenodolsk.)

Olmadığı yr seyrek,

Kendi her vakit gerek.

Su.

Su.

(55)

159) At tügél — çaba,

Urman tögél — şawlıy.

(Bereňgė, MR.)

At değil, — koşar,

Orman değil, — gürler.

Gürlewėk.

Şelale (Gürül gürü akan su).

(56)

160) «Na!» — diseň, barmıy,

«Tuww!» — diseň, tuktamıy,

Aşarğa salsaň, aşamıy,

Üzé bütén dünýağa suzilğan.

(Çakmağış.)

“Ha!” desen, varmaz,

“Tuu!” desen, durmaz,

Yemeğe göndersen, yemez,

Kendi bütün dünýaya yayılmış (uzanmış).

161)Buyı da bar, sını da bar;

Kuçaklap tütıp bulmıy.

Boyu da var, bosu da var,

Kucaklayıp tutulamaz.

Yak i: — Kuçsaň, kuyında kalmıy.

Ya da: — Kucaklasan, koynunda kalmaz.

162) Yügere—yügere — ézé yuk,

Tayanırğa tézé yuk.

Koşar—koşar, izi yok,

Dayanmaya dizi yok.

163) Ayağı yuk, çaba—yügere, bér de tik türmıy.

(Arsl., P.)

Ayağı yok, koşar—durur, hiç de tek (yerinde) durmaz.

Türdeşé: — Ayağı yuk, yügere, tuktap türmıy bér géne. (Sarman, Keşér.)

Türdeşi: — Ayağı yok, koşar, bir an olsun durmak bilmez.

164) Üzé küyıla,

Üzéne küyıla.

Üzé cirde süyrele.

(Arça)

Kendi dökülür,

Kendine dökülür,

Özü yerde sürünür.

165) Üzé bar, külegesé yuk.

Kendi var, gölgesi yok.

166) Üzé çaba da çaba, küyırığı kürénmi.

(Bed.)

Kendi koşar da koşar, kuyruğu görünmez.

167) Kışın yüklü,

Ceyén şawlıy.

(Arça.)

Kışın uyur,

Yazın gürlər.

168) Kış küné tik tūra,

Yaz küné kütıra.

(Arça.)

Kış günü tek durur (hareket etmez),

Baharda kudurur.

169) Ayağı yuk, yügére, tuktap türmiy,

Münü bélmegen kéşé tapkır bulmiy.

(Elmet, Kamı İsmegıyl.)

Ayağı yok, koşar, durmak bilmez,

Bunu bilmeyen kişi hazır cevap olmaz.

170) Ağa—ğa ağıp bételmi,

Çaba—çaba çabıp citelmi.

Aka—aka akıp bitemez,

Koşa—koşa koşup yetişemez.

171) Kisse, kisélmı,

Kirége yürmi.

Kessem kesilemez,

Geriye yürümez (gitmez).

172) Ay kitté de yıl kitté,

Kiçe—küńdéz yul kitté,

Ni yulı üzélmedé,

Ni üze üzélmedé.

Ay gitti de yıl gitti,

Gece—gündüz yol gitti,

Ne yolu kesildi,

Ne kendi yoruldu (kesildi).

173) Başı —tawda,

Ayağı — dińgézde.

Başı dağda,

Ayağı denizde.

Yılga.

Nehir.

(57)

174) Atı bara,

Tertesé kala.

(Balint, 1877 hem Bed.)

Türdeşleré: — Atı bara, çanası kala. (Lawş, Dérjawin ayı); — Atı yuk, tertesé yuk, küń—tün bara, yulı kala. (Sarman.)

Türdeşleri: — Atı varır, kızağı kalır; — Atı yok, oku yok, gündüz—gece varır, yolu kalır.

175) Utta yanmıy,

Suda batmıy.

Ateşte yanmaz,

Suda batmaz.

176) Ağıp akımıy,

Suda batmıy

(Kübék.)

Akıp akmaz (bitmez),

Suda batmaz.

(58)

177) Bawır kistém — urını yuk.

(Malayaz)

Bağır kestim — yeri yok.

178) Balta çaptım — urını yuk.

(Biğeş.)

Balta vurdum (sapladım) — yeri yok.

Türdeşé: — Uyıp aldım, urını yuk.

Türdeşi: — Oyup aldım, yeri yok.

Çişme—yılğadan sirpép su alu.

Çeşme—nehirden serpip su alma.

(59)

179) Çit—çité — tallık,

Urtası — sazlık,

Çevresi — söğütlük,

Ortası — sazlık.

(sf.118)

Kérseñ — batarsıñ,

Çığalmıy yatarsıñ.

(Aktanış, Kayınlık.)

Girsen — batarsın,

Çıkamadan yatarsın.

Kül.

Kül.

(60)

180) *Kiñ géne bér ana,*

Balaların tarata,

Tarata da kiré ala,

Bütén cirné çılata.

(Bed.)

Genişçe bir ana,

Yavrularını dağıtır,

Dağıtır da geri alır,

Bütün yeri ıslatır.

Diñgéz, yañğır.

Deniz, yağmur.

(61)

181) *Nindi ana üzénéñ balaların ime?*

(Arsl., I, 1910.)

Hangi ana kendi balalarını (yavrularını) emer?

Diňgéz, ylgalar.

Deniz, nehirler.

(62)

182) Üzé şuşında,

Üzé bélénmiy.

Tıńǵa béléne,

Küzge kürénmiy.

Kendi işte şunda,

Kendisi bilinmez.

Nefeste bilinir,

Göze görünmez.

Hawa.

Hava.

(63)

183) Tenséz tuwa,

Télséz sŭyleşe,

Hiçkém anı kürmiy,

Herkém anı işéte.

(Bed.)

Tensiz (bedensiz) doğar,

Dilsiz konuşur,

Hiç kimse onu görmez.

184) Bér abzıyǵa ni bulǵan,

Min ni eytsem, şını eyte.

(Ataw, BR.)

Bir bilgine (âlime) ne olmuş,

Ben ne dersem, onu tekrar eder (söyler).

185) «E» disem, «e...» diy,

«Me» disem, «me...» diy,

Üzé birmiy, birsem, almıy,

Süzge cawap kaytarmıy.

(Kazanbaş.)

“E” desem, “e” der,

“Me” desem, “me” der,

Kendi vermez, versem, almaz,

Söze cevap vermez.

Yañğırawık. (Kaytawaz.)

Yankı.

(64)

186) Kırdá kır kıştesé.

Kırdá kır rafı.

187) Ak çıbıldık éçénde

(Mamadış)

Aynı niçék tabayım?

Kük çıbıldık éçénde

Künné kayan tabayım?

(Aksu.)

Ak çıbinlik içinde,

Ayı nasıl bulayım?

Gök çibinlik içinde

Güneşi nerde bulayım?

(sf.118)

188) Ayağı yuk, kulu yuk,

Ürge çığıp yadır.

(Sébér.)

Ayağı yok, eli yok,

Tümseğe çıkıp yatar.

189) Kün tuğançı kün ite,

Ülen başın su ite.

Gün doğuncaya kadar gün eder,

Otun başını su eder.

190) Tüténé bar, utı yuk.

(Apayı, Baltay hem Bawlı Kérekeşlé.)

Dumanı var, ateşi yok.

Tüman.

Duman (Sis)

(65)

191) Ay birdé, kün aldı.

(Çistay)

Ay verdi, güneş aldı.

192) Ay kürdé, küyaş aldı.

(Malayaz)

Ay gördü, güneş aldı.

193) Üy eylene yügérdém,

Açkıçımını tüşérdém,

Ay kürdé,

Küyaş aldı.

(Bed)

Evin çevresinde koştum (dolanıp durdum),

Anahtarımı düşürdüm,

Ay gördü,

Güneş aldı.

Türdeşé: — Aranımını bikledém, açkıçımını tüşérdim ay kürip kaldı, kuyaş tüşip aldı. (Buva)

Türdeşi: — Kilerimi kilitledim, anahtarımı düşürdüm, ay görüp kaldı, güneş inip aldı.

194) Nahar ebi kiletke bara,

Açkıçı tüşep kala,

Ay küriy, kuyaş ala.

(İleş)

Çiftçi nine kilere varır.

Anahtarı düşüp kalır,

Ay görür, güneş alır.

Yeki: — Ebi kar bazına bara, di h. b. (Minzéle.)

Türdeş é: — Gayşe kız kéletke bardı, açkıçı tüşe kaldı. Ay kürép kaldı, küyaş küterip aldı. (Malayaz.)

Veya: — Ebe (nine) kar çukuruna varır, der v.b.

Türdeşi: — Ayşe kız kilere vardı, anahtarı düşüp kaldı. Ay görüp kaldı, güneş kaldırıp aldı.

195) Kiç cirge tüşe,

Tünni cirge ütkere,

Irten tağın yuğala.

(Arsl., II.)

Akşam yere düşer,

Geceyi yerde geçirir,

Sabah yine kaybolur.

196) Tünle tuva,

Ülenge kuna,

Tanda tona,

Künni kürse, yuk bula.

Gece doğar,

Ota konar,

Tan vaktinde donar,

Güneşi görse, yok olur.

197) Tün tudıra,

Kün kütere

(Çık.)

Gece doğurur,

Gündüz kaldırır (yok eder).

(66)

198) Kırdı yŭri, urmandı yata.

(Kırlay)

Kırdı yŭrŭr, ormandı yatar.

(sf.120)

199) Urmannan biyék

Cépten nezék.

(Arsl.,II)

Ormandan büyük

İpten ince.

200) İrte kile, çirte kile,

İké kanatın sirpe kile,

Kamışlıktan ũte kile,

Kamış başın sélke kile.

(Ufa.)

Sabah gelir, mabah gelir,

İki kanadın çırpar gelir,

Kamışlıktan geçer gelir,

Kamış başını silker gelir.

201) Urmandı urınsız,

Kırdı kŭyrıksız.

Ormandı yersiz,

Kırda kuyruksuz.

202) Tawışı bar, süzé yuk,

Süyleŝerge üzé yuk.

(Etne.)

Sesi var, sözü yok,

Konuŝmaya kendisi yok.

203) Adem tügél —ademnen tiz yŝriy béle,

Cırçı tügél — cırçı kébék küyliy béle.

(Etne.)

İnsan değil— insandan tez yŝriir bile,

Ŗarkıcı değil — Ŗarkıcı gibi Ŗarkı söyler bile.

204) Üzé cansız,

Tawışı yemséz.

(Yangıl, Baltaç.)

Özü cansız,

Sesi çirkin.

205) Ata ménmes, ceyew yŝrmes, tik türmas.

Ata binmez, yaya yürümez, dek (uslu) durmaz.

206) At tügél — çaba,

Urman tügél — şawlıy.

(Bawlı.)

At değil — koşar,

Orman değil — uğuldar,

207) Ayağı da yuk, başı da yuk,

Üzé cildérep yŕiy.

(Elmet, Bigeş.)

Ayağı da yok, başı da yok,

Kendi koşturup durur.

208) Ayağı yuk, kulı yuk,

Sŕyleşerge télé yuk,

Kŕyaş kébék nurı yuk,

Kŕérge kŕzé yuk,

Hiç citmegen ciré yuk.

Ayağı yok, eli yok,

Konuşacak dili yok,

Gŕneş gibi ışığı yok,

Görecek gözü yok,

Hiç yetmediği (ulaşmadığı) yer yok.

(Ufa)

209) Ayağı yuk — yŕiy,

Kanatı yuk—ŕça;

Üzé cansız — sızğıra,

Kar buranın tuzdır.

(Bŕgélme.)

Ayağı yok — yŕür,

Kanadı yok — uçar;

Özü cansız — ıslık çalar.

Kar boranı tozdurur.

210) Bitten süye,

Ağaçları iye

Üzé kürénmiy.

(Nürlat.)

Yüzden (dıştan) sever,

Ağaçları eğer

Kendi görünmez.

211) Yüğenséz at,

Ülémséz kart,

Kile de kite,

Küp zarar ite.

Yularsız at,

Ölümsüz yaşlı,

Gelir de gider,

Çok zarar eder.

212) Dünyada iñ zur,

Iñ kéçkéne tişékke de kére.

(Minzele.)

Dünyada en büyük(tür),

En küçük deliğe de girer.

213) Kanatsız—yünsüz — üzé ũça. (Baltaç.)

Kanatsız— yünsüz — kendi uçar.

214) Büré tügél, ulıy. (Pitreç, Pimer.)

Kurt değil, ulur.

215) Şundıy zur — bütén cirné eylenderép ala;

Şundıy kéçkéne — iñ kéçkéne yarıkka da sıya. (Elmet. Çıbıklı mektebé.)

Şu kadar büyük — bütün yeri kaplayabilir;

Şu kadar küçücük — en küçük yarığa da sığar.

(72)

257) İn, kile, miñ kile,

İké teke tiñ kile,

En gelir, ben gelir,

İki teke denk (birlikte) gelir,

(sf.124)

Kayınlknı üte kile,

Kar suların éçe kile.

(Büğélme, Dimskey.)

Ormanlığı aşar gelir,

Kar sularını içer gelir.

258) Kilgençé — kütébéz, kilgeç — kaçabız.

Gelmesini — bekleriz, gelince — kaçarız.

**Türdeşleré; — Sürıylar, küteler, kilsem, bar da kaçalar. (Etne); —
Miné haman küteler, sürıylar, kürénsem, kaçalar. (Bed.)**

*Türdeşleri; — Sorarlar (ararlar), beklerler, gelsem, hepsi de
kaçarlar. — Beni her zaman beklerler, sorarlar (ararlar), görünsem
kaçarlar.*

259) Kime yūriy, kime yūriy,

Artınnan su sibe yūriy.

(Kıygi, BR)

Gemi yūriür, gemi yūriür,

Ardından su serperék (suyu köpürtüp) yūriür.

Anda «keme» diyeler.

Orda “gemi” derler.

260) Ayağı yuk, başı yuk,

Cılasa, bütén cirné çılata.

Ayağı yok, başı yok,

Ağlasa bütün yeri nemlendirir.

261) Kükten kildé — cirge kitté.

(Arça)

Gökten geldi – yere gitti.

262) İl cılamıy, kün cılıy.

El ağlamaz, gün ağlar.

263) Nindi gacep bér nerse:

Ayağı yuk, başı yuk,

Küzé yuk, kaşı yuk,

Bér cılıy başlasa,

Küz yeşé dñnyağa sıymıy.

(Bawlı)

Nasıl garip birşey:

Ayağı yok, başı yok,

Gözü yok, kaşı yok,

Bir ağlamaya başlasa,

Gözyaşı dünyaya sığmaz.

264) Kara tñyiném çışéldé,

Éçénnen cevher çeçéldé.

Kara düğümüm çözüldü,

İçinden cevher saçıldı.

265) Çakırdılar, deştéler.

Barğan idém, kaçtılar.

(Tımtık.)

Çağırdılar, seslendiler.

Varmış idim, kaçtılar.

Yaňgır.

Yağmur.

(73)

266) Çükır éçénde bér cılan,

Güben taba yügere.

Çokur içinde bir yılan,

Aşağı doğru koşar (ilerler),

Ulak—julaptan yaňgır suwı ađuwı.

Oluk—saçaktan yağmur suyu akması.

267)Üy tübesénde çatlı—çutlı timér çıbık.

(Bügelme.)

Ev tepesinde çirkin (dikenli—budaklı) demir çubuk.

268) Yalt—yült yaltıry,

Yapanda ağaç kaltıry.

Éncé kébék tézéle,

İfek kébék üzéle.

(Etne rayonu., Türkmen Avılı.)

Şimşek gibi parlar,

İssız yerde ağaç parlatır.

İnci gibi dizilir,

İpek gibi kesilir.

269) Yalt iter, yült iter,

Tigen cirén yuk iter.

Parıldar, güürülder,

Değdiği yeri yok eder.

Türdeşé: — Yalt yült yanar, tigen ciré yanar. (Radl.)

Türdeşî: — Parıl parıl yanar, değdiği yeri yakar.

270) Bér süner de bér yanar,

Tigen cirén yagar.

Bir söner de bir yanar,

Değdiği yeri yakar.

(sf.125)

**T ũ r d e ũ l eré: — Bér kürénér — yuğalır, tigen jirén ut alır;—
Bér kürénér, bér batar, tigen cirén yağar.**

Türdeşî: — Bir görünüür – kaybolur, değdiği yeri ateş alır; — Bir görünüür, bir batar, değdiği yeri yakar.

271) Ural tawdan kılıç ũrsam,

İdélde çabağım uynıy.

(Yulık)

Ural dağından kılıç vursam,

İdil'de balığım oynar.

272) Yalt itté, yült itté,

Yılgağa tüşép kitté.

Parıldadı, güürüldedi,

Akarsuya düşüp gitti.

Yeşén

Yıldırım

(74)

273) Kara kaz kak—kak ite,

Kanat üçü yalt—yalt ite.

(Elmet.)

Kara kaz gak—gak eder,

Kanadının ucu parıl—parıl parıldar.

274) Aybikenéñ kirtesé

Şatır—şütir itedér,

Külağında alkası

Yaltır—yültiritedér.

(Arça.)

Aybikenin yüzeyi

Çatur—çutur etmektedir,

Kulağında halkası,

Parıl –parıl parlamaktadır.

275) Yalt—yült yaltırıy,

Yaman tayak kaltırıy;

Nihudi, nihudi,

Niznayskiy nékuri.

(İské Ūşçém.)

Çakmak—çakmak parıldar,

Kötü değnek(dayanak gibi) titrer;

Gitme—gitme,

Bilmiyorsan içme.

Yeşén yeşnew—kükrew.

Şimşek çakması —gürültüsü

(75)

276) Ala kazı kaltır—kültır,

Kanat üçü yaltır—yültır.

Ala kazı titrek—titrek,

Kanat ucu parıl—parıl.

277) Balası cılıy wer—wer,

Bürınıkanıy şar—şar.

(Malayaz.)

Çocuğu ağlar vır— vır,

Burnu kanar şır—şır.

278) Ayu akıra, büré bakıra,

Yünün küya,

Xalık suğa tuya.

(Tukay—Kırılay.)

Ayı haykırır, kurt bağırır,

Yününü bırakır,

Halk suya doyar.

Yeşenlep—kükrep yawğan yañğır.

Şimşekli—gökgürültülü yağan yağmur.

(76)

279) Taw arkılı tup attım,

Atkan tubım yuğalttım.

(Yeşen atu)

Dağ ardına top attım,

Attığım topu kaybettim.

(77)

280) Miné kém de kürmiy,

Herkém işete,

(sf.126)

Yuldaşımni barısı da küre,

Bérkém de işetmiy.

(Arsl.)

Beni hiç kimse görmez,

Herkes işitir,

Yoldaşımı hepsi de görür,

Hiç kimse işitmez.

Yeşen bélen kükrew béрге bulıp tūyılmawı.

Şimşek ile gökgürültüsü birlikte olup duyulmayışı.

(78)

281) Kişteden bürçak küyıla,

İdenge tüşkeç — cuyıla.

(Dübyaz)

Raftan burçak dökülür,

Yere düşünce kaybolur.

Bürğanak Yawu, (Raşkı)

Sağanak Yağış

(79)

282) İy élém çuk, élém çuk,

Allı—güllé yeşél çuk,

Ûy tübeme élgen çuk.

Ey elim püskül, elim püskül,

Allı—güllü yeşil püskül,

Evimin tep

Yaki: — Kük duğağa élgen çuk.

Ya da: — Gök yayına asılmış püskül.

283) Allı—güllé yawlığımın

Çiten aş a cil aldı.

(Alabüğa rayonu. K. Nas.)

Allı—güllü yağlığımı

Çitten aşır rüzgar aldı.

284) Ûy arkılı arkan attım.

Ev ardına urgan attım.

Türdeşé: — Üy tübeséne arkan taşladım. (biğilme.)

Türdeşi: — Ev tepesine urgan bıraktım.

285) Üy tübemde — yifek bilbaw. (Elmet.)

Evimin tepesinde — ipek kuşak.

286) Urman aşı yeşél tayak taşladım.

Orman ardına yeşil değnek bıraktım.

Türdeşleré: — Urman aşı altın duğa taşladım. (Alpar, Elki)

— İdél arkılı altın duğa taşladım.

Türdeşleri: — Orman ardına altın oku bıraktım.

— İdil nehri ardına altın oku bıraktım.

287) Kızıl iken, al iken,

Yeşél iken, sarı iken,

Kéşé yürmes, atlı ütmes

Şundıy küpér bar iken.

(Bakay) (Orenburg).

Kızıl iken, al iken,

Yeşil iken, sarı iken,

Kişi yürümez, atlı geçmez,

Şöyle köprü var iken.

288) Allı—güllé yeşél çuk,

Bazarğa kilgen asıl çuk,

Satıp aluçı bér de yuk.

(Axun, Ural.)

Allı— güllü yeşil püskül,

Pazara gelmiş asıl püskül,

Satın alıcı biri (kimse) de yok.

289) Sır—sır sırı bar,

Altı türlé nurı bar,

Cidé kat kükke yulı bar.

(Ufa.)

Çizgi— çizgi çizgisi var,

Altı türlü ışığı var,

Yedi kat göğe yolu var.

(80)

290) Tübe arkılı kazlar ütté,

Bütén cirmé sazlar itté.

(Nisébaş.)

Tepe arkasına kazlar geçti,

Bütün yeri sazla doldurdu.

Bült, yañğır yawıp ütü.

Bulut, yağmur, yağıp geçmesi.

(81)

291) Akılığa eyttém,

Añladı da béldé;

Akılsızğa eyttém,

Şarkıldadı küldé.

(Kazan.)

Akıllıya söyledim,

Anladı da bildi;

Akılsıza söyledim,

Kahkaha atarak güldü.

Yañğır, küyaş.

Yağmur, güneş

(82)

292) Yana utsız,

Üça kanatsız,

Yügere ayaksız.

(Biyreki)

Yanar ateşsiz,

Uçar kanatsız,

Koşar ayaksız.

Küyaş, bülit, élga.

Güneş, bulut, akarsu

(83)

293) Yalman utı yaltırık,

Tawışı—tını yuk.

(Tamyar, Müslim.)

Yıldırımın ateşi parlak,

Sesi sedası yok.

294) Yalman yalap ala,

Yalağan ciré yanmıy kala.

Yıldırım yalayıp geçer,

Yaladığı yer, yanmadan kalır.

295) Cém—cém iter,

Céméldep kiter.

Parıl—parıl parlar,

Parıldayıp gider.

296) Sélkiy arış kamçısı,

Altın nurlar tamçısı.

Silker yıldırımlarını,

Altın ışıklar damlası

Acağan.

Şimşek

(84)

297) Terezege kakkán idé, üynéñ bürenesé yarıldı.

(İlés, BR.)

Pencereye tıklamış idi, evin tomruğu yarıldı.

298) Kirte artımda kük burzay,

Süyekke téşé ütmiy.

Duvar (engel) ardında gök tazi,

Kemiğe dişi geçmez.

299) Ét te tügél, kürt ta tügél,

Üzé kéşéné téşliy.

Köpek de değil, kurt da değil,

Kendi insanı dişler.

300) Baynı küçaklıy,

Yarlımıñ kuyınına kére.

(Etne.)

Zengini kucaklar,

Fakirin koynuna girer.

Salkın, suwık.

Serin, soğuk.

(sf.128)

301) İşekten kéré, balta sabına utırır.

(Bed.)

Eşikten girer, balta sapına oturur.

Yeki: — İşekten kére, balta yüzüne kuna. (İski üçim)

Ya da: — Eşikten girer, balta yüzüne konar.

302) Ayağı yuk, kulu yuk,

İşék açuğa üyge basıp kére.

Ayağı yok, eli yok,

Eşik açıp, eve ayak basıp girer.

303) İşekten kerdé, türge uzdı.

(Elmet.)

Eşikten girdi, baş köşeye geçti.

Türdeşleré: — İşekten kére, türge yŷgére. (Alabŷđa.)

Yeki: — Méne, bara; uza h. b.— İşekten kéré, türge ménép utırır. (Bed.)

Türdeşi: — Eşikten girer, baş köşeye koşar.

Ya da: — Şimdi, varır, geçer v.b. — Eşikten girer, baş köşeye çıkıp oturur.

304) Rŷxsetséz kéré,

Türge uzar.

İzinsiz girer,

Baş köşeye geçer.

305) İşekten kéré iñkeyip,

Türge méne tuñkayıp.

(M—İwa., 1842; Nas, 1884; Malayaz.)

Eşikten girer çöküp,

Baş köşeye hemen domalır (yerleşir).

306) İşekke kildé şümseyip,

Tuktap türdı tursayıp.

(Kéleş, BR.)

Eşiğe geldi sezerek (eserek),

Durup kaldı öfkelenerek.

307) İşekten kére dulap,

Türge uza cılap.

(Bereze.)

Eşikten girer kudurarak (duu ederek),

Baş köşeye geçer inleyerek (ağlayarak).

Salkın Bu.

Soğuk, Buhar

(86)

308) Munçağa baradır idém,

Çabata başmağım tüşép kaldı,

Ay kürdé, küyaş aldı.

(Bed.)

Hamama gidecektim,

Pabucum düşüp kaldı,

Ay gördü, güneş aldı.

Ya k i: —...ak munçağım tüşép kaldı, ay kürdé, küyaş aldı. (Malayaz); — Ak kéletten kaytkanda ak yawlığım tüşép kaldı, ay birdé, küyaş aldı.

hem:—...ak açkıçım tüşép kaldı h. b. (Çakma—ğış); — ...ak ceymem tüşép kaldı. (Saba.)

İskerme. «Çık» turındağılar da şul— kalıpta—rak tézéleler.

*Ya da: — ...ak kolyem (boyun bağım) düşüp kaldı, ay gördü, güneş aldı.;
— Ak kilerden dönerken beyaz örtüm düşüp kaldı, ay verdi, güneş aldı.*

*Ve: — ...beyaz anahtarım düşüp kaldı v.b. — ...ak çarşafım düşüp kaldı
(düşüverdi).*

Açıklama: “Çiğ” hakkındakiler de bu kalıpta biçimlenerek dizilmişlerdir.

309) Bay kızı suğa bara.

Bélezégé tüşép kala,

Ay kürép kala,

Küyaş tüşép ala.

(Kazan artı.)

Zengin kızı suya varır.

Bileziği düşüp kalır (düşüverir),

Ay görüp kalır (görüverir),

Güneş inip alır.

310) Üy artında — ak mük.

(Karasu, Safakül r.)

Ev ardında — beyaz yosun

311) Tűn tudıra, tüntere,

Kűn kile de kütere.

(Kıray)

Gece doğurur, döndüür,

Gün gelir de kaldırır.

(87)

(sf.129)

312) Ak yabalak ak kiyézge yadır.

(Nuğay, Estérxan.)

Ak baykuş ak keçeye yatar.

313) Ūy artında ak tana:

«Xezér kitem»,— dip maktana.

(Bed.)

Ev ardında beyaz dana:

“Şimdi gidiyorum”, — deyip övünür.

314) Ūy artında ak tana: «Kitem»,— diyép maktana,

Kitelmim de, nitelmim de,

Bedri, munça yaksana!

Ev ardında beyaz dana: “Gidiyorum”, — deyip övünür,

Gidemem de, edemem de,

Bedri, hamam(i) yaksana!

315) Élék üzé sudan tudı,

Xezér üzé su tudıra.

Ak mamık kébék,

Yaltırıy almaz kébék.

(Arsl II)

İlkin kendi sudan doğdu,

Şimdi kendi su doğurur.

Ak pamuk gibi,

Parlıyor elmas gibi.

316) Mamık yurğan, .kat—kat sırğan,

Üzé sıp—suık.

Pamuk yorgan, kat—kat sarmış,

Özii sop—soğuk.

317) Cir üsténde ak mamık.

(Etne)

Yer üstünde ak pamuk.

Türdeşé: —Ak mamık bélen bütén dünya tulğan

Türdeşi: — Ak pamuk ile bütün dünya dolmuş.

318) Kanatsız uça,

Ayaksız çaba,

Tıšta üyile,

Üyde ceyile.

(Çüprelé.)

Kanatsız uçar,

Ayaksız koşar,

Dışta yığılır,

Evde yayılır.

Türdeşé: — Uça, yuk kanatları; çaba, yuk ayakları; tıšta balsa — üyile, üyge kérse — ceyile.

Türdeşi: — Uçar, yok kanatları; koşar, yok ayakları; dışta olsa — yığılır, eve girse — yayılır.

319) Uramda — taw, ũyde — su.

Sokakta — dağ, evde — su.

320) Uramda — batır,

Ūyde — cılak.

Sokakta — yiğit.

Evde — sulugöz.

321) Bér ak yurđan taptık,

Bütén cirge yaptık.

Bir ak yorgan bulduk,

Bütün yere örttüük.

322) Ak aşyawlık taptık,

Cir ũsténe yaptık.

(Kışkar.)

Beyaz sofra örtüsü bulduk,

Yer üstüne örttüük.

X. Wedigde «taptık» süzé kitérelmiy.

X. Wedigde “bulduk” sözcüğü getirilmiyor.

323) Kara cirnėñ ũstėne

Kaz mamığın kėm tũkken?

(Malayaz.)

Kara yerin ũstine

Kaz pamuğunu kim dũkmũş?

324) Mamık tũşegėm

Cirge tũşedėm.

Pamuk dũşegimi,

Yere dũşedim.

325) Tışta —taw, taw,

Ūyde — su, su.

(Arsl., I.)

Dışarda — dağ, dağ,

Evde — su, su.

Kar.

Kar

(88)

326) Mėne yata cewher taş,

Alıym disem, yuk bula.

İşte yatar cevher taş,

Alayım desem, yok olur.

Kar cėmėldege

Kar parıltısı

(89)

327) Kara sıyırım yatıp kaldı,

Ak kiyizém yabıp aldı.

(Bawlı.)

Kara ineğim yatıp kaldı (yatıverdi),

Beyaz keçim örtüp aldı (gizleyiverdi).

Türdeşé: — Kara sıyır yatıp kaldı, ak sıyır taptap kitté.

Türdeşi: — Kara inek yatıp kaldı, ak inek tap tap gitti.

Cirnéñ kar bélen kaplanuwı.

Yerin karla kaplanması.

(90)

(sf.131)

328) Yattı—yattı da yılgağa çabıp tüşté.

Yattı—yattı da akarsuya çarpıp (vurup) düştü.

329) Ūça tawıssız,

Yata tınsız,

Ūlgende téréle —

Şaw da gür kile.

Uçar sessiz,

Yatar nefessiz,

Ölünce dirilir—

Gürültüsü de gür gelir.

Kar, yazın gürlewék.

Kar, ilk bahar(zamanı) akar su

(91)

330) Ak sıyr: «Türıyk»,— diy,

Kara sıyr: «Yatıyk»,— diy.

(Témeç.)

Ak inek: “Kalkalım”, der,

Kara inek: “Yatalım”, der.

Kar bélen cir. (Yazın.)

Kar ile yer (İlkbaharda)

(92)

331) Ayu babay yün téte,

Balakların sélkéte.

(Malayaz.)

Ayu dede yün dider,

Parçalarını silkeler.

332) Yün tüşegém yırtıldı,

Bütén dünya yün buldı.

(Ataw, BR.)

Yün döşegim yırtıldı,

Bütün dünya yün oldu.

333) U, u, ulıdır,

Yünnan bura burıdır,

Küyma bélen urıydır.

(Yılanlı, BR.)

Uu, uu uğuldar,

Yünden boran savurur.

Tahta sopa ile vurur.

Türdeşé: — Gür—ğür ulıdır, yulğa bura burıdır, küyma bélen urıdır.

Türdeşi: — Gür güir uluyor (uğuldar), yola boran savurur, tahta sopa ile vurur.

334) Yul buyında tuğımsız küpçek eyelene.

(Sibir)

Yol boyunda tekerleksiz teker döner.

335) Kaz mamığın kağına,

Kağına da tuzğına.

(Minzele)

Kaz pamuğunu silker,

Silker de karıştırır (tozatur).

336) Uramda ayu ulıy.

(Saba)

Sokakta ayı ulur.

337) Üzé yemséz ıçğıra,

Yastık yünün tuzdıra.

(Baltaç)

Kendi yemsiz vızıldar,

Yastık yününü karıştırır (tozatur).

338) Du—du, du ite,

Xayvannarnı yŭgerte,

Ademnerné tilmerte.

(Ufa)

Duu—duuu duu eder (Gürültü yapar),

Hayvanları koşturur,

İnsanları (şevket bekleyerek) baktırır.

(sf.131)

339) Üzé cılıy, üzé dulıy,

Ŭyge kérélmıy.

(Alabŭğa.)

Kendi ağlar, kendi uğuldar,

Eve girilmez.

340) Uramğa çıksañ, sırışa,

Tŭrtkelerge tırışa,

Kŭlak—bitné çéméte,

Yulnı bitke sébéte,

Garmunsız da biyéte.

(Kazan.)

Sokağa çıksan, sırnaşır,

Dŭrtelemeye çalışır,

Kulak—yüzünü çimdikler,

Yolunu yüze süpürtür,

Akordeonsuz da oynatır.

341) Ükére de kütıra,

Bütén cirmé tutıra.

(Şaran, Tüben Zant.)

Haykırır da kudurur,

Her yeri doldurur (kaplar).

342) Ebi tüşegé yırtılğan,

Bütén dünya yün bulğan.

(Malayaz.)

Ebenin döşeği yırtılmış,

Bütün dünya yün olmuş.

Yaki: — yün tuzğan.

Ya da: — yün karışmış (tozumuş).

Buran, üyirme, kürt.

Kar fırtınası, kar yığını.

(93)

343) Üzé su,

Üzé katı.

(Çakmağış.)

Özü su,

Özü katı.

344) Utta yanmıy, suda batmıy.

(İndırçı, Apayı.)

Ateşte yanmaz, suda batmaz.

345) Kűz tuwa, yaz üle.

Kışın doğar, ilk baharda ölür.

346) Su üsténe yattı,

Üzé su bulıp aktı.

(Ataw.)

Su üstüne yattı,

Özü su olup aktı.

347) Kışın yata taştay,

Yazın çaba attay.

(Kara Zirék, Bawlı.)

Kışın yatartaş gibi,

İlk baharda koşar at gibi.

Bűz.

Buz

(94)

348) Kildéler üstalar baltasız,

Saldılar küpér taktasız.

(B. Bistesé.)

Geldiler ustalar, baltasız

Saldılar (yaptılar) köprüyü tahtasız.

Türdeşleré: — Babay kildé baltasız, küpér saldı taktasız;—Kildéler ağaylar baltasız, yasadılar küpér taktasız. (Bed); — Gűsman babay baltasız—pıçkısız küpér sala. (Tubil.)

Türdeşi: — Dede geldi baltasız, köprü saldı tahtasız; — Geldiler köylüler baltasız, yaptılar köprü(yü) tahtasız. — Gosman dede baltasız — bıçkısız köprü salar (yapar).

349) Akbüz atım basma buldı,

Buydan—buyğa tasma buldı.

Pamuklu bezden atım basma oldu,

Boydan—boya tasma oldu.

Yılğanı büz tütü.

Akarsuyun buz tutması.

350) Kulsız, küzséz, buyawsız

Yasıy ul türlé bizek,

Elsiz, gözsüz, boyasız

Yapar o türlü bezek,

(95)

(sf.132)

Bérkém anı üyretmiy,

Üzé ul şundiý zirek.

(Saba.)

Hiç kimse ona öğretmez,

Kendi o şöyle zeki(zihinli).

Yazmadan taralğan; bu zaman tabışmağı.

Bu bilmece yazıya geçmeden yaygınlaşmıştır.

351) Ayaksız—kulsız suret yasıy. Malayaz)

Ayaksız elsiz resim yapar.

352) Ayağı da, kuli da yuk, üzé resém yasıy. (Kazan.)

Ayağı da, eli de yok, özü resim yapar.

Türdeşé: — Kuli yuk, küzé yuk, terezege gül yasıy. (Etne.)

Türdeşi: — Eli yok, gözü yok, pencereye gül yapar.

353) Üyde kata, tışta yiriy.

Evde donar, dışarda erir.

354) Küzemetnéñ küzéne ak salğan. (Eldérméş.)

Küzemetin gözüne ak düşmüş.

Tereze Büzü.

Penceredeki buz.

(96)

355) Üzé tuña, üzé kérmiy,

Üzé cılıy da cılıy.

(Melekes, Çallı r.)

Özü donar, özü girmez,

Özü ağlar da ağlar.

356) Üyge kérmiy, üzé tuña,

Üzê cılıy da cılıy.

Eve girmez, özü donar,

Özü ağlar da ağlar.

Kernizge katkan bũzdan su tamuı,

Saçakta donan buzdan su damlaması,

(97)

357) Kara tũlkê kar astınnan çaba.

Kara tilki kar altından koşar.

Bũz astındağı yılga.

Buz altındaki akarsu.

(98)

358) Sır—sır sırğalak,

Urtasında bér tabak.

(Malayaz.)

Çizgi—çizgi kaygan buz

Ortasında bir tabak.

Sırğalak — tayğak bũz.

Sırğalak : — kaygan buz.

Beké.

Buz üstüne su almak için açılan delik.

(99)

359) Akkũşım uçıp kitté,

Kara tũlkê yatıp kaldı.

Kuğum (akkuşum) uçup gitti,

Kara tilki yatıp kaldı (yatıverdi).

Türdeşé; — Kara tawık yatıp kaldı, ak tawık uçıp kitté.

Türdeşi: — Kara tavuk yatıp kaldı, ak tavuk uçup gitti.

360) Törnalar türıp kitté,

Agıydél ağıp kaldı.

Turnalar durup (uçup, kalkıp) gitti,

Akan su akıp kaldı.

Buz Kitü, Yılga kürünü

Buzun gitmesi (erimesi), akarsuyun görünmesi

(100)

(sf.133)

361) Kıram, cimérem,

Tükérékten kurkam.

(İské Üşçém)

Kırarım harap ederim,

Tükürükten korkarım.

362) Yalt—yalt iter,

Yalap yutar.

(Tetiş)

Parıl— parıl parıldar,

Yalayıp yutar.

Yeki: — Yalt—yült iter h. b. (Bed.)

Ya da: — Parıl parıl parıldar.

363) Al çeçek, gül çeçek,

Küterérge awır çeçek.

(Arça.)

Al çiçek, gül çiçek.

Kaldırmaya ağır çiçek.

364) Kürér küzge ciñél çeçek,

Kütermege awır çeçek.

Görür göze hafif çiçek,

Kaldırmaya ağır çiçek.

365) Şayan sarı pésiyém

Bitén yuıp utıra,

Cil istémé — kütıra.

(Belebey)

Şaklaban sarı uysal kedim,

Yüzünü yıkayıp oturur,

Yel esti mi kudurur.

366) Aşatsañ — yeşiy,

Éçértseñ — üle.

(Mamadış)

Yedirtsen — yaşar,

İçirtsen — ölü.

367) Üzé yaltırıy,

Üzé kaltırıy,

Kürérge kürkem,

Tütarğa kurkam.

(Tipter—Uçalı)

Özü parlar,

Özü titrer,

Görmeye görkemli (güzel),

Tutmaya korkarım.

Ut.

Ateş

(101)

368) Kük atım kükke méngen,

(Şerben, Télman.)

Gök atım göğe binmiş (çıkmiş),

369) Üzé cirde,

Ayakları kükte.

(Malayaz.)

Özü yerde,

Ayakları gökte.

370) Kük at ménegen,

Kük iték kigen,

Kükke ménép bara.

(Belebey.)

Gök at binmiş,

Gök çizme giymiş,

Göğe çıkıp gitmiş.

Yeki: — ...kük cilen kigen h. b. (Bawlı.)

Ya da : — ...gök cübbe giymiş v.b.

371) Ayağı yuk — kaçadır,

Kanatı yuk— üçadır.

Ayağı yok — kaçar,

Kanadı yok — uçar.

372) Ayağı yuk üre baskan.

Ayağı yok dik durmuş.

Türdeşé: — Üzın aşkak üre baskan. (Nisibaş.)

Türdeşi: — Uzakları aşıp dik basmış.

373) Ménép yuğala,

Yırak yul ala,

Bülitka taba

Bürma yul sala.

(Kazan.)

Binip (çıkıp, yükselip) kaybolur,

Uzak yol alır,

Buluta doğru

Burma yol salar.

374) Kükte ũça, cirge tüşmiy.

Gökte uçar, yere düşmez.

(sf.134)

375) Cil yürse, ul yürér,

Bér segatte dünya kürér.

(Yabınçı, Etne.)

Yel (rüzgâr) yürüse, o yürür,

Bir saatte dünya(yı) görür.

Tütén.

Duman.

(102)

376) Kızıl üğéz yatkan cirge

Kırık yılsız ülen çıkmas.

(Kürğan ül., Yıldız.)

Kızıl öküün yattığı yerde

Kırk yıl ot bitmez.

377) Kızıl teke yatkan cirde ülen çıkmas.

(Séber.)

Kızıl tekenin yattığı yerde ot çıkmaz (bitmez, yetişmez).

Yalanda uçak yakkan urın.

Kırda ocak yakılan yer.

(103)

378) Çıbırkısı çart—çart ite,

Keceleré sikérép kite.

(Alabüğa.)

Kırbacı şak şak eder,

Keçileri sıçraya sıçraya gider.

Üçkın.

Kıvılcım.

(104)

379) Kéçkéne géne būdre

Nibar kırılı küydére.

Küçücük kıvırcık

Ne var ki kırı yakar.

380) Ene bara,

Yulı kara.

(Ataw, BR.)

İşte varır,

Yolu kara(dır).

Yazğı kaw ülenge salıngan ürt.

Baharda kuru ota bırakılan ateş

(105)

381) Üréle kile, üréle kile,

Kaw ülené kídıra kile,

Karurmanğa kére kile,

Kayın suwın yuta kile.

Yayılp gelir, yayılıp gelir,

Kuru otu gezinip gelir,

Kara ormana girer gelir,

Kayın suyunu yutar gelir.

Ürt (Hem urman yangınıarı).

Ateş (ve orman yangınları).

(106)

382) Bu dünyada bar dürt ağay,

Bérsé haman yügére, bér de armıy, di;

İkénçésé gél aşıy, bér de tuymıy, di;

Üçénçésé gél éçe, bér de kanmıy, di;

Dürténçésé gél küyli, bér de küyü kilmi, di.

Bu dünyada var dört ağa (ağabey),

Birisi daima koşar, hiç de yorulmaz,

İkincisi sürekli yer, hiç de doymaz,

Üçüncüsü daima içer, hiç de kanmaz,

Dördüncüsü hep şarkı söyler, hiç de şarkısı duyulmaz.

Yılga, ut, cir, cil.

Nehir, ateş, yer, yel.

(107)

(sf.135)

383) Kükte ũça, cirge tũşmiy,

Cirge tũşe, kükke ménmiy.

(Ūrşek, Awırğazı.)

Gökte uçar, yere düşmez,

Yere düşer, göğe çıkmaz.

Tũtén; yañğır.

Duman, yağmur.

6.4 Dürtinçé Bũlék (Dördüncü Bölüm)

Ūlen—üsémlékler, péçen éşe

Ot—Bitkiler, Biçim (Harman) İşi

(108)

384) Kükte — kügerçén,

Cirde — ebérçén.

(Bélebey.)

Gökte güvercin,

Yerde orman güvercini.

Yeki: — ...cirde kibirçın, diler.

Ya da: ... yerde keklik, derler.

Ebérçén—urman kügerçéné (wityutén, wyaxir)

Bũlit, ũlen (çeçegé bélen).

Bulut, bitki (çiçeği ile).

(109)

385) Mıltık tügél, üzé ata,

Anı balkürtı yarata.

Tüfek değıl, kendi (kendiliğinden) atar,

Onu balkurdu (bal arısı) sever.

386) Patşa tügélmén,

Tacém bar,

Kéşélerge birér

Nazım bar.

(Çüprelé, Şeymürza.)

Padişah değılim,

Tacım var,

İnsanlara verecek

Nazım var.

Türdeşé: — Patşa tügélmén, tacım bar, kéşélerge birérlék kızım bar.

(Yaña Kizgén, Baltaç, BR (Kitaptan xalıklaşkan.)

Türdeşi: Padişah değılim, tacım var, insanlara (erkeklere) verecek kızım var.

(Yine Kizgin, Baltaç, BR (Kitaptan halk diline geçmiş şekli.)

387) Üzé kulın kütergen,

Kulı bürının kütergen.

Kendi elini kaldırmış,

Eli burnunu kaldırmış.

Çeçke.

Çiçek.

(110)

388) Bérsé kúya,

İkénçésé éçe,

Üçénçésé üse.

(Arsl., II Hem Bed.)

Birisi koyar,

İkincisi içer,

Üçüncüsü büyür (yetiştir, gelişir).

389) Bérsé çeçe,

Bérsé éçe,

Birisi saçar,

Birisi içer,

(sf.136)

Bérsé üse

Ul nerse?

(Kazan.)

Birisi yetiştir (büyür),

O nedir?

Yañğır, cir, üsémlek.

Yağmur, yer, bitki.

(111)

390) Bér yümğakta — méñ ine. (Balık Bistesé)

Bir yumakta bin iğne.

391) Awızı yuk, ademnê téşli, (Ataw.)

Ağzı yok, insanı dişler.

392) Yümri—yümri kerpéler,

Sarıp aldı tülkeler.

(Safar, BR.)

Yumru yumru kirpiler,

Sarıp aldı tilkiler.

393) Ciz mıyıklı ciznem kük,

Sağınıp kilgen kiyew kük.

Metal bıyıklı eniştem gibi,

Özleyip gelen güveyi (damat) gibi.

394) Kabara, kabara, kabara kük,

Kabarıp péşken kümeç kük,

Ciz mıyıklı ciznem kük,

Sağınıp kilgen kiyew kük.

Kabarır, kabarır, kabarık gibi,

Kabarıp pişen çörek gibi,

Metal bıyıklı eniştem gibi.

Özleyip gelen güveyi (damat) gibi.

395) Yul buyında bér malay

Tigenge de tiye, timegenge de tiye.

(Şerben, Télman r.)

Yol boyunda (üstünde) bir oğlan,

Değene de değer, değmeyene de değer.

396) Yul buyında bér babay

Tigenné de karmalay,

Timegenné de karmalay.

Yol boyunda (üstünde) bir dede,

Değeni de yoklar (el ile),

Değmeyeni de yoklar.

397) Yul buyında bér peri

Karmalıy da sérmeli.

(Xesenşeyix, Baltaç.)

Yol boyunda bir peri

Yoklar da cırmalar..

Türdeşé: — Yul buyında bér babay teki miné karmalay.

Türdeşi: — Yol boyunda bir dede (ihtiyar), her nasılsa beni yoklar.

398) Yabışkanğa da yabışa, yabışmağanğa da yabışa. (Ceylew, Çallı R.)

Yapışana da yapışır, yapışmayana da yapışır.

399) Aldıñda — atañ yüdrıǵı. (Ufa.)

Önünde (karşında) — babanın yumruǵu.

400) Yul buyında — kart cüler,

Sin timeseñ de ul tiyer. (Arça.)

Yol boyunda kart cüceler,

Sen deǵmesen de o deǵer.

Yene: — Yul buyında bér jandar, sin timeseñ de ul tiyer. (Meñger. Alarnı gubernator suktırǵan.)

Yine: Yol boyunda bir canlı, sen deǵmesen de o deǵer. (Menger. Onları gubernator sokturmuş.)

401) Kéçkéne géne çereşken

Ūrmi de, cibermi de. (Arça.)

Küçücük inatçı,

Havlamaz da bırakmaz da (göndermez).

402) Kéçkéne géne çereşken

Tırnaşkan da tüşleşken.

(Kazanartı.)

Küçücük sözünün eri,

Tırmalayıcı da dişleyici de.

403) Alama başlı,

Tüksé kaşlı,

Yanına barsañ,

Talaşa başlıy.

(Melekes.)

Kötü başlı,

Asık suratlı,

Yanına varsan,

Dalamaya başlar.

(sf.137)

404) Ciz mıyıklı cizneñ,

Çeñçelmiyçe tüzmem.

Pirinç metal bıyıklı enişten,

Ölmedikçe dayanmam.

Tigenek, kırmawıklar.

Dul avrat otu, yapışkan otlar

(112)

405) Ayu külak, altın baş,

Tamırı zexmetten aş.

Ayı kulak(—lı),altın baş(lı),

Kökü (damarı) zahmetli aş (yemek).

Andız

Andız

Andız (Inula Helenium; déwyesil) —xalık méditsinasında tamırı şifalı dip sanalğan meşhür ülen. «Andız bar cirde at ülmes». Bu mekal XI gasırnıñ Mexmüd Kaşğari süzlégende de uçrıy.

Andız halk tıbbında kökü şifalı sayılan meşhur bitki. “Andız yetişen yerde at ölmez”. Bu atasözü XI. Asırda Mahmut Kaşğari Sözlüğünde de yer alır..

(113)

406) Ayak astı — kıl yılan.

(Bawlı.)

Ayak altı — kıl yılan.

407) İyéldém, üréldém,

Ebi çeçén min ürdém.

(Dewleken.)

Eğildim uzandım,

Ebe saçını ben ördüm.

Kılğan.

Bir cins ak renkli ot, bozkır otu.

(114)

408) Kırdada — kırayman.

(Malayaz.)

Kırdada — korayım (kavalım).

Kırdalı kuray.

Keskin kenarlı kaval.

İskerme: Orenburg  lk., Sain awılında cevapını «kırdalı» diler.

Açıklama: Orenburg bölgesi Sain köyünde cevapını “kırdalı” derler.

(115)

409) Awızını bar — t lé yuk,

Tawışı bar — s z  yuk.

Ağızı var dili yok,

Sesi var — s z  yok.

Kuray.

Kaval, f l t.

(116)

410) Ayağı alıptay,

Gewdes  tayaktay,

K rsağı k bektey,

Başı tabaktay.

(Ufa)

Ayağı alp gibi,

G vdesi değnek gibi,

Karnı top namlusu gibi,

Başı tabak gibi.

Ayu küpşesé.

Ayı bitkisi.

Küpşe : ahşap ve madeni boru, içi boş bitki.

(117)

411) Ak çalmalı mullalar

İRte—kiçén Allalar.

Ak sarıklı hocalar,

Sabah—akşam Allah der,

Allalar (figil) —Allalaw, yağni baş iyü.

Allalar (fiil) — Allah deme, yani baş eğme.

Takiya başlı kuraylar.

Takiyye başlı kavallar.

(118)

(sf.138)

412) Su buynda yeş kilén sırlana.

(Baraba)

Su boyunda taze gelin nazlanır (nazlı nazlı salınır).

Kamiş.

Kamiş.

(119)

413) Turalar kül karşında,

Küyrikları — başında

Dururlar göl karşısında,

Kuyrukları — başında.

414) Tustak üstünde tustak,

İñ ũste — pésey kũyriđı.

(Malayaz)

Kâse üstünde kâse,

En üstte — kedi kuyruğu.

Tustak — kase , dustagan

Tustak — kâse, piyale.

Ciken kamışı.

Kara koçanlı kamış.

(120)

415) Yeşél kılıçım kul kiser.

Yeşil kılıcım el keser.

Küren (kıyak ülen).

İçi dolu kamış (uzun dar yaprak)

(121)

416) Kéçkéne üzé,

Taşayak küzlé.

Küçüçük kendi,

Çömlek gözli.

Türdeşé: — Kéçkéne üzé, zur küzé.

Türdeşi: — Küçücük özü, büyük gözü.

Tünbüyk.

Beyaz nilüfer.

(122)

417) Kazıy — kazıy alma taptım,

Kazıp tüşkeç, kümüş taptım.

Kaza—kaza elma buldum,

Kazıp inince, gümüş buldum.

418) Cir astında—ciz büken.

Yer altında — piriñç metal—kütük.

Tipter—Açuli (hem Sarana. «Knégé»).

(123)

419) Ayaksız—kulsız ağaçka méne.

Ayaksız—elsiz ağaca çıkar.

420) Kulsız—ayaksız,

Artı bélen ağaçka mine

(Elmet)

Elsiz—ayaksız,

Sırtı ile ağaca çıkar.

421) Bér ağaçnıñ başında

Bér asıl kúş utıra,

Bügén tağı da kilmese

Kitem di—di utıra.

(M. Salix., 1880)

Bir ağacın başında,

Bir asılı kuş oturur,

Bu gün daha da gelmezse,

Gideyim deyip oturur.

(sf.139)

422) Yukağaçıñ başında

Asılgerey utıra,

Bügén tañda kilmeseñ, di.

Kaytam diyép utıra.

(Büğélme)

Ihlamur ağacının başında

Asılgiray oturur,

Bugün tanda gelmesen,

Dönerim deyip oturur.

Türdeşleri: — Biyéktawñ başında Keltin Keleş utıra, tañnan kilép almasañ h. b. (Bérlik Ŭktyabr r.); — Ŭzın ağaç başında Keltin—Keltin utıra, бүгэн таñда кilmeseñ h. b. (Kama Tamağı hem bed)

Türdeşleri: — Büyükdağ'ın başında Keltin Keleş oturur, tanda gelip almazsan v.b. (Birlik Oktyabr rayonu); — Uzun ağaç başında Keltin—Keltin oturur, bugün tanda gelmezsen v.b. (Kama Tamağı ve Bed)

423) Ūzın tayak bařında

Ekem—tŭkem utıra,

Bŭgŕn de yuk, kilmeseler

Kitem diyŕp utıra.

(Kimŕ, Etne)

Uzun değnek başında

Salyangoz oturur,

Bugŭn de yok, gelmeseler

Gideyim deyip durur.

424) Uklaw,

Uklaw başı — uklaw,

Cir kŭklew,

Citmŕř ağaç tamırı.

(İlŕř, BR)

Oklava,

Oklava başı pŭskŭllŭ,

Yer(den) kŭklŭ

Yetmiş ağaç kŭkŭ (damarı).

425) Ūzın—ŭzın unaklaw,

Anıñ başı — uklaw,

Altmış ağaç bŭtaęı,

Cirnŕñ—kŭknŕñ eeęŕ.

Tubıl (Sŕbŕ)

Uzun uzun oluklar,

Onun başı pŭskŭllŭ,

Altmış ağaç budağı,

Yerin—göğün çiçeği.

426) Bakçadağı asıl küş

Tüşem diyép tilmére.

M Salixov. 1880

Bahçedeki asılı kuş,

Düşüyorum deyip yalvarır.

427) Ūzın çılбір çuwalğan,

Çipçık şuña uralğan.

Uzun zincir çoğalmış,

Serçe ona sarılmış (dolanmış).

428) Tap—tap tap ağaç,

Tabağaçka mén ağaç,

Citmés ağaç bütäğı,

Cirge tiye çaçağı.

(Sain avılı., Orenburg. ūl.)

Tap—tap tap ağaç,

Kancaya bin ağaç,

Yetmiş ağaç budağı,

Yere değer saçağı.

429) İsertkéc aş, çalma baş.

(Elmet)

Sarhoş edici aş, çalma (sarıklı) baş.

Külmak.

Şerbetçi otu.

(124)

430) Üy artında yeşél ut,

Üzé ülen, üzé mut.

(Ursak av.)

Ev ardında yeşil ot,

Kendi ot, kendi azgın.

431) Üzé yem—yeşél,

Tenéñné annan yırak yeşér.

(Zelenodolsk.)

Özü yem—yeşil,

Tenini ondan sakla (koru).

432) Ut tügél, üzé tenné yandıra.

(Malayaz.)

Ateş değil, özü teni yakar.

433) Kümér tügél, ut tügél,

Tütsañ, kulnı péşere.

(Sırğaç.)

Kömür değil, ateş değil,

Tutsan elini pişirir (yakar).

434) Bar bér ülen çükırda,

Anı tanıy sukır da.

Var bir ot çukurda,

Onu tanır kör de.

(sf.140)

435) Üy tireli yeşél kaz,

Yeşél kaznıñ—başı taz.

(Arsl., I)

Ev etrafında yeşil kaz,

Yeşil kazın başı saç kıran.

Kıçıtkan.

Isırgan Otu.

(125)

436) Alman ayak,

Altmış tayak,

Kusa, citmes

Yalan ayak.

(Estérxan.)

Paytak ayak,

Altmış değnek,

Kovalasa yetişmez

Yalın ayak.

Peri arbası (pérékati polé).

Deve Elması

(126)

437) Bér tayakta—kırık çıpta.

(Bereze.)

Bir değnekte— kırk hasır (çubuk).

Fikus güle.

Tropikal gül.

(127)

438) Bağana başında—ak kümeç

(Arça)

Direk başında ak çörek.

439) Cır astınnan çıktı,

Kızıl bürék taptı.

Yer altından çıktı,

Kızıl başlık buldu.

440) Kara urmanęa kérgende

Kızıl avızlı kart kürdém.

Kara ormana girince,

Kızıl ağızlı ihtiyar gördüm.

441) Kırda da, ormanda da

Kızıl bürík kigen bir kart tūra.

(Bed)

Kırda da, ormanda da,

Kızıl başlık giyen bir yaşlı durur.

442) Başı yok — büréklé

Ayağı bar — itékséz

Başı yok — başlıklı

Ayağı var — çizmesiz.

443) Başı bulmasa da êşlepelé,

Sıñar ayak, tũkséz,

Ul da bulsa itéksiz.

(Tayili, Pitreç)

Başı olmasa da şapkalı,

Tek ayaklı, tüystüz,

O olsa da, çizmesiz.

444) Başı almalı,

Balağı çuklı.

Başı elmalı,

Paçası püsküllü.

445) Çuklı balak, kuwık baş

(Dürtili, BR)

Püsküllü paça, kovuk baş.

Gümbe, Meşkeler.

Mantar, Boğumlar.

(128)

446) Urman êçinnen başına çalma çurnagan mulla çıgıp kile.

(Tara)

Orman içinden başına sarık sarmış molla çıkıp gelir.

Urmanda Mük (Yaki, Gümbe)

Urmanda yosun (veya mantar)

(129)

(sf.141)

447) Yalan cirde yalt ta yült.

(Elmet)

Kırlık yerde, parlak da parlak.

448) Yalt—yült ite, yalmap ala.

Parıl parıl parlar, yalayıp yutar.

Türdeşleré: — Yalt—yalt ite, yalmap kite. (Tubıl.)

— Yultır—yultır iter, yalmap kiter. (Süléklé, Safakül.)

Türdeşleri: — Parıl parıl parlar, yalayıp gider. (Tubıl)

— Parıl parıl parlar, yalayıp bitirir (gider). (Sülikli, Safakül.)

449) Yalt ite de yült ite,

Cidé çakrım cir kite.

(İské Keşér, Sarman)

Parlar da, parıldar,

Yedi kilometre yer gider.

450) Ülen aşıy—téşé tupara,

Taş çeyni — tésé ütkéneye.

(Malayaz.)

Ot yer — dişi körelir,

Taş çiğner — dişi bilenir.

451) Ülen astında ut yǔgére.

(İské Kıyarlı, Yamay R.)

Ot altında ateş koşar.

452) Yılan şıwa kile,

Yarı cimérelé kile.

(Ataw.)

Yılan kayıp gelir.

Zarı buruşup gelir.

453) Üzé téşsez,

Türmiy éşsez.

(Miñger, Etne.)

Özü dişsiz,

Durmaz işsiz (boş).

454) Yalt—yült iter,

Cir astına kérép kiter,

Yalmap béter.

Parıl—parıl parlar,

Yer altına girip gider,

Yalayıp yutar (bitirir).

Türdeşé: — *Cilt—cult itté, Bütün kırnı yalap aldı.* («Knege».)

Türdeşí: — *Cilt cult etti, bütün kırnı yalayıp aldı.*

455) Cém—cém itken nidér ul?

Yalmap alğan nidér ul?

Bilé bükré nidér ul?

Yawnı kırğan nidér ul?

(Ufa, 4—Tatar Mektebé.)

Parıl—parıl eden nedir o?

Yalayıp yutan nedir o?

Beli kambur nedir o?

Düşmanı kırıp geçiren nedir o?

Yeki: — *Bilé kümré nidér ul? Çeçné cülğan nidér ul?*

Ya da: — *Beli bükük (kambur) nedir o? Saçı yolan nedir o?*

456) Yalt—yült yaltırar,

Yalgız ağaç kaltırar,

Yanawğıçı yanımda,

Yaltırğıçı kulımda;

Kündeşéñ bélen bulam.

Bütén gaskerné kıram.

Parıl—parıl parıldar,

Yalnız ağaç titrer,

Bileyicisi yanımda,

Parlaticısı elimde,

Rakibin olurum.

Bütün askerini kırarım.

Çalğı, péçen çabu

Tırpan, ot (hayvana verilmek üzere kesilen ot) biçmek

(130)

457) Yalt—yült yaltırıy,

Yalgız ağaç kaltırıy,

Düye yünü —tüşek,

Anı bélmegen — işek.

(Safar, BR.)

Parıl—parıl parıldar,

Tek (yalnız) ağaç titrer,

Deve yünü — döşek,

Onu bilmeyen — eşek.

(sf.142)

458) Yalt yult ite,

Yastık taşlap kite.

Parıl—parıl parlar,

Yastığı bırakıp gider.

Yalgı hem yabilgan ülen.

Tırpan ve biçilen ot.

459) Kém péçenné üç téşé bélen aşıy?

(Arsl.,II)

Kim otu (ekini) üç dişi ile yer?

460) Bér tıçkanğa — üç küyrık.

Bir sıçana — üç kuyruk.

461) Ağaç ügéz, üç mǔgiz.

(Malayaz)

Ağaç öküz, üç boynuz.

Senek.

Dirgen

(132)

462) Anasinnan élék kızı tuwa.

Anasından ilk önce kızı doğar.

Çümele bélen bǔğıl.

Demet toplayıcı makine ile 1.5 metre boyunda kuru ot yığını

Çabılğan péçenné cıyğanda: iñ élék kübe (yaki çumüle) cıylu, annan kiben salınudan.

Biçilen otu (biçini) yığınca: ilk önce ot yığınının (ya da tınaz) yığılması, sonra kurumaya bırakılmasından.

6.5 Bişéncé Bülék (*Beşinci Bölüm*)

Kulturalı Üsémlekler, İgénçélék.

Kültürlü Bitkiler, Ekincilik

(133)

463) Kış küné ũwéle,

Cey küné ceyéle.

(Arsl., I.)

Kış günü yığılır,

Yaz günü yayılır.

Aşlama, Tirés.

Gübre, ters.

464) Ene bara, yulı kara.

İşte o varır, yolu kara(dır).

465) Ene bara, yulnı yara,

Sukmağı kara.

İşte o varır, yolu yarar

Patıkası kara(dır).

466) Abzıy, atıñ, yurtuwiñ,

Kindér çıpta yırtuwiñ.

(Bawlı.)

Ağa(m), atını yürütüşün,

Kendir hasırını yırtışın...

467) Sixérçé karçık,

Çenéçké ayakçık,

Bűtén dűnyanı tuydırsa da üzé aç.

(Arsl., II.)

Bűyücü yaşlı kadın,

Diken ayakçık,

Bütün dűnyayı doyursa da özü aç.

Ruşçadan bulsa kirek.

Ruşçadan olsa gerek.

Saban sűrü.

Saban sűrme.

(135)

(sf.135)

468) Cir astında ay yűri.

Yer altında ay yürür.

469) Cir astında — yıldıık.

Yer altında — pırlıtı.

Tűren (saban timéré).

Tűren(saban demiri).

(136)

470) Sigéz tarta, ikew tűta,

Bűt kűtere, eş béte.

(Ataw.)

Sekiz tartar, iki tutar,

Boy yükseltir, iş biter.

Par at, iké kul, saban tütü, anı awdarıp alıp kaytular.

Çift at, iki el, saban tutmak, onu yıkıp geri dönmeler.

(137)

471) Anasın ütérdém.

Balasın üstérdém.

(Apas.)

Anasını öldürdüm,

Çocuğunu büyüttüm (yetiştirdim).

472) Anasın ütér de cirge küm,

Nasıyp bulsa, yine téréler balası.

(Malayaz)

Anasını öldür de yere göm,

Nasip olsa, yine dirilir çocuğu.

İgén igü. (hem, Bed.).

Ekin ekmek.

(138)

473) Kır buyınça kırık imçeklé sıyrı yŭri.

(Arsl., II.)

Kır boyunca kırk memeli inek yürür.

Tŭrdeŷé: — Kırda kırık imçeklé sıyrım kaldı.

Tŭrdeŷi: — Kırda kırk memeli ineğim kaldı.

474) Kırğa sıya, urmanğa sıymıy.

(X. Bed.) (hem Arsl.)

Kıra sıǵar, ormana sıǵmaz.

475) Ayagı elle niçe bulsa da,

Kırdan arkasına yatıp kayta.

(Arsl., II.)

Ayaǵı bilmem nasıl olsa da,

Kırdan sırt üstü yatıp geri döner.

Türdeşé:—Kırda ayaǵı bélen yürse de, üyge arkası bélen kayta. (Kırlay.)

Türdeşi: — Kırda ayaǵı ile yürüse de, eve sırtı ile döner.

476) Naçar gına çıpta bütén dünyanı yaba.

(Yax., 1894.)

Kötü olan hasır bütün dünyayı kaplar.

477) Bér dińgez arkılı illé imçeklé sıyr çıǵa.

(Buwa.)

Bir deniz ardından elli emzikli inek çıkar.

Cir tırması, tırmalaw.

Yer tırmaǵı, tırmıklama işi.

(139)

478) İsnemi ul péçenné,

Kapmıy sülı, salamnı,

(Ufa)

Korktu mu o ekini,

Kapmaz yulaf, samanı,

(sf.144)

Üzé —bara üstérep

Altı keslé sabannı.

Özü varır büyütüp

Altı çimli (otlu) sabanı

Traktür.

Traktör

**Traktur hem başka maşına küçleri hakkında alda maxsus bülükten
kara munda misal için gine kitirildi.**

*Traktör ve başka makine güçleri hakkında arkada mahsus bölümden
bak, burada misal için (örnek olsun diye) getirildi (verildi).*

(140)

479) Üzak, uzak,

Yulğa tüzak.

Uzak, uzak,

Yola tuzak.

Basu — méjalar.

Tarla — tarla sınırları

(141)

480) İyélem de büğélem,

Karıymın da ürélem,

Bügén tañda kilmeseñ,

Çeçélem de tügélem.

Eğileyim de büküleyim,

Bakayım da el uzatayım,

Bugün tando gelmezsen,

Saçılayım da döküleyim.

Arpa.

Arpa.

(142)

481) Bér çıbıkta — yüz çıpçık,

Küzé küp te, küre almıy,

Ansız kéşé tüze almıy.

(Malayaz.)

Bir çubukta — yüz serçe,

Gözü çok da göremez,

Onsuz kimse dayanamaz.

482) Uk, uk, uk kébék,

Başı altın çuk kébék.

(Malayaz.)

Ok,ok,ok gibi,

Başı altın püskül gibi.

483) Xayvan taptar,

Adem kiser,

Kügerçénner

Anı çüpler.

(Nuğay.)

Hayvan çiğner,

İnsan keser,

Güvercinler,

Onu çöpler.

Büday.

Buğday.

(143)

484) Kaynigeçémneñ karını yarık.

Görümcemin karnı yarık.

Büday ürlği.

Buğday tohumu.

(144)

485) Yatkan cirém — tufrak,

Yabınganım — yafrak.

(Büğélme.)

Yattığım yer — toprak,

Örtündüğüm — yaprak.

(sf.145)

486) Kar astında kışlağan,

Bürégén yeşél tışlağan.

(Bed.)

Kar altında kışlamış,

Başlığını yeşil kaplamış.

487) Cey ceyledém, kış kışladım,

Yeşél tunnar tışladım.

Yaz(in) yazladım, kış(in) kışladım,

Yeşil mantolar giyindim.

488) Cey de ceyler,

Kış ta kışlar,

Xetfe kébék küpérér;

Yeşél tunın

Akka tışlar,

Başın iyép utırır.

(Kéleş.)

Yaz da yazlar,

Kış da kışlar,

Kadife gibi kabarır,

Yeşil mantosunu,

Beyaza döndürür.

Başını eğip durur.

489) Üzé yeşél külmek kigen,

Arkası cirge tigen.

Kendi yeşil gömlek giyinmiş,

Arkası yere değmiş.

490) Kış kışlar, cey ceyler,

Tüyağınnan su éçer,

Műgézénen bebiler.

Kış(in) kışlar, yaz(in) yazlar,

Toynağıyla su içer,

Boynuzuyla bebekler (yavrular).

Ucım.

Kar altında kışı geçiren ekin.

(145)

491) Tebenek tirek,

Altmış bütak,

Bütak sayın ulak,

Ulak sayın külak,

Külak sayın yüz égérmé yümırka.

(Tubıl)

Kısa kavak ağacı,

Altmış budak,

Her budakta oluk,

Her olukta kulak,

Her kulakta yüz yirmi yumurta.

Tarı Darı

(146)

492) Çaptım—yundım,

Üç püçmaklı kélet kuydım.

(K. Tamağı)

Vurdum, yonttum,

Üç köşeli kiler koydum (yaptım).

493) Ŭč pŭçmaklı k let m,

Ŭč pŭçmaklı k let mde —

Ak kŭlmekl  bikeç m.

(Bisteňke, Piňza.)

Ŭč k şeli kilerim,

Ŭč k şeli kilerimde,

Ak g mlekleli gelinim.

494) Ayağında — kara kata,

Tepiy nde — kızıl ũyık,

Yeş l kŭlmekl , ak yawlıklı.

(Elmet)

Ayağında kara çizme,

Topuğunda kırmızı  orap,

Yeşil g mlekleli, beyaz baş  rtŭlŭ.

Karabŭday.

Karabuğday

(147)

495) Kırd  b r alaçık,

Alaçık  ç nde kapçık,

Kapçık  ç nde karçık.

Kırd  bir  adır,

 adır i inde  uval,

Çuval içinde yaşlı kadın.

(sf.146)

496) Munça,

Munça êçinde kapçık

Kapçık êçinde karçık

(Tileçi)

Hamam,

Hamam içinde çuval,

Çuval içinde yaşlı kadın.

497) Uklaw, uklaw,

Tenkeli bay xatını.

(Malayaz)

Değnek (oklava), değnek(oklava),

Pullu (süslü) zengin kadını.

498) Uklaw,

Uklaw başı uklaw,

Cir çitlew,

Citmiş ağaç tamırı.

(Apas)

Değnek,

Değnek başı oklava,

Yeri çevreler (kuşatır),

Yetmiş ağaç kökü.

499) Uklaw,

Uklaw üçinde çuklaw

Çuklaw başında kibit,

Kibit êçinde utız iki yigit.

(Etne)

Değnek (oklava),

Değnek ucunda püskül,

Püskül başında dükkân,

Dükkân içinde otuz iki yiğit.

500) Uklaw, uklaw kibit,

Kibit êçinde citmiş cide yigit

(Elmet)

Değnek, değnek (oklava) dükkân,

Dükkân içinde yetmiş iki yiğit.

Sulı (Kamlı, berçesi, kulağı, ũrlıkları).

Yulaf (sapı—anı, salkımı, kulağı, tohumları)

(148)

501) Kũrt—kũpşañğı tibrenér,

Altın kapka açılır.

Kurt—kabadayısı sallanır (kimıldar),

Altın kapı açılır.

Sũlı bérçesé yaralu.

Yulaf salkımının yarılması.

(149)

502) Bara idém, atım arıdı,

Kamçım ürdım — barmadı,

Tamağına ciz kadak kaktım — bardı.

Varır (gider) idim, atım yoruldu,

Kamçımı vurdum — varmadı (gitmedi),

Boğazına pirinç çivi çaktım— vardı.

Sülü (At azığı bularak)

Yulaf (at azığı olarak)

(150)

503) Bér cirde bar, di, bér ağaç;

Ağacı sayın bar, di, bütak;

Bütağı sayın bar, di, yümırka.

(X. Bed.)

Bir yerde var, bir ağaç ;

Her ağaçta var budak,

Her budakta var yumurta.

504) Ūzın ūzak, ūzın ūzak,

Ūzın yulğa — yūzak;

Ūya, ūya,

Ūya sayın yümırka.

(Çüprelé.)

Uzak uzak, uzak uzak,

Uzun yola — kilit;

Yuva yuva,

Her yuvada yumurta.

505) Ūzın—Ūzın aęaęlar,

Aęaę sayın bŪtaklar,

BŪtak sayın ūyalar,

(sf.147)

Ūya sayın balalar,

Alar nerse bulalar?

(Batır,ÇR)

Uzun—uzun ağağlar,

Her ağağta budaklar,

Her budakta kŵkler,

Her yuvada yavrular,

Onlar ne olacaklar?

506) Yul buyında usaklar,

Usak sayın bŪtaklar,

BŪtak sayın ūyalar,

Ūya sayın kŵkeyler,

Bu ni bulır, tŵteyler?

(Elmet — Bawlı.)

Yol boyunda kavaklar,

Her kavakta budaklar,

Her budakta kŵkler,

Her yuvada yumurtalar,

Bu ne olur, teyzeler?

Yeki: — ...cıyalar tütékeyler. (Kaltaç, BR.)

Ya da: —...Yığarlar teyzeler.

Tağın: — Üzün—üzün usak, usak sayın bütak, bütak sayın üya, üya sayın yümırka. (Dübyaz.) — Usak, usak başında bütak, bütak başında sabak, sabak başında al—kızıl, zeñger çeçek ata. (Arça.)

Yine: — Uzun uzun kavak, her kavakta budak, her budakta yuva, her yuvada yumurta. — Kavak, kavak başında budak, budak başında sap, sap başında al—kızıl, mavi çiçek atar.

507) Tap—tap, tabağaç,

Tabağaçka méñ ağaç,

Méñ ağaçnıñ bütığı,

Cil kütermes çeçegé.

Tap—tap (leke—leke), kanca,

Kancaya bin ağaç,

Bin ağacın budağı,

Yel götürmez çiçeği.

508) Tap—tap, tabağaç,

Tabağaçka méñ ağaç,

Altmış ağaç bütığı,

Kırda çeçek at, ağaç.

(Biler.)

Leke—leke, kanca,

Kancaya bin ağaç,

Altmış ağaç budağı,

Kırda çiçek at, ağaç.

Yeki: — Altmış ağaç bütacağ, cirnėñ, küknėñ çeçegė. (Sėbėr.)

Ya da: — Altmış ağaç budağı, yerin, göğün çiçeğı.

Yene bėr türdeşė: — Tap—tap, tabağaç, tabağaçta mėn ağaç, altın ayak kübelek, kükeylerė tügerek. (Bűgelme.)

Yine bir türdeşi: — Leke—leke kanca, kancada bin ağaç, altın ayak kelebek, yumurtaları yuvarlak.

509) Narat, narat nartı bütak,

Narat sayın altı bütak,

Bütak sayın ũya—ũya,

Ūya sayın kükey — kükey,

Kükey sayın bebey—bebey,

Bebey sayın memey—memey.

(Çallı, Ceylev.)

Çam, çam çamı budak,

Her çamda altı budak,

Her budakta yuva—yuva,

Her yuvada yumurta—yumurta,

Her yumurtada yavru—yavru,

Her yavruda emzik—emzik.

510) Narı—narı narat bütak,

Narat buyı altı bütak,

Bütak sayın üya,

Üyasında yümırka.

(Bed)

Kat—kat çam budak,

Çam boyunca altı budak,

Her budakta yuva,

Yuvasında yumurta.

511) Bütak, bütakta — kıtak,

Kıtakta — üya, üyada — kükey.

(Xwalim.)

Budak budakta — gıdak,

Gıdakta — kök, kökte — yumurta.

Kıtak — kétek.

Kıtak — tavuk ve tavşanlar için yapılan kulübe.

512) Ağaç,

Ağaç sayın bütak,

Bütak sayın üya,

(sf.148)

Üya sayın kükey —

Sigézer de tuğızar.

(Büğélme—Elmet.)

Ağaç,

Her ağaçta budak,

Her budakta yuva,

Her yuvada yumurta—

Sekizer de dokuzar.

513) Belekey géne tal,

Tal sayın bütak,

Bütak sayın ũya,

Ūya sayın kukey.

(Bigeş.)

Oldukça küçük söğüt ağacı,

Her söğütte budak,

Her budakta yuva,

Her yuvada yumurta.

Bürçak (kuwağı, kuzak, çeçekleré h. b.)

Burçak (çalısı, meyve, çiçekleri v.b.)

(151)

514) Kulğa alsañ, yéltırıy,

Şarçıkları çiltırıy.

(Etne.)

Ele alsan parıldar,

Bilyeleri titrer, zangırdar.

515) Éçén aşıylar,

Tışın taşlıylar.

(Baltaç, Yangıl)

İçini yerler,

Dışını atarlar.

Kuzaklı Bürçak.

Meyveli burçak.

(152)

516) Sılu buylı,

Zeñger küzlé.

Güzel boylu,

Mavi gözlü.

Citén.

Keten

(153)

517) Mayı küp,

Canı yuk.

Yağı çok,

Canı yok.

Citén ürlği.

Keten tohumu

(154)

518) Üzın—üzın külğalar,

Yünlü, yümri üyalar,

Tuk sérkeler, bütler

Tırpayışıp turalar.

(Minzele.)

Uzun uzun direkler,

Yünlü, yumaklı (yumrulu) yuvalar,

Tok polenler, muskalar,

Karıştırıp dururlar.

Yeki: Tırpıldeşip turalar.

Ya da: Sabırsızlanıp dururlar.

519) Üzın—üzın külğalar,

Sélkingelep kuyalar,

Yünlü başlı, ciz téşlé,

Térkéldeşép turalar.

Uzun—uzun direkler,

Silkeleyip koyarlar,

Yünlü başlı, metal dişli,

Sallanıp dururlar.

520) Utız ulı,

Kırık kızı.

Otuz oğlu,

Kırk kızı.

521) Aç sérke, tuk sérke,

Babay çapanın sélke.

(Sarman.)

Aç sirke, tok sirke,

Dede kaftanını silker.

(sf.149)

522) Tübé tamır,

Urtası séñér,

Başı maylı,

Aşarğa caylı.

(Masra, Arça.)

Dibi damar (kök),

Ortası sinir,

Başı yağlı,

523) Başın aşıylar, itén kiyeler,

Süyegén taşlıylar.

Başını yerler, etini giyerler,

Kemiğini atarlar.

524) Tabağaç başında tatlım bar.

Kanca başında tatlım var.

525) Cimén ciyebéz,

Tirésén kiyebéz.

(Bikşit, ÇR.)

Tohumunu yeriz,

Derisini giyeriz.

Kindér — Peci (Üsémlegé, sabak, ũrlıkları)

Kendir— erkek kendirden yapılan ip (Bitkisi, sapı, tohumları).

(155)

526) Küterép bula,

Irđıtıp bulmıy.

(Bawlı, Kerekeşlé.)

Yükseltmek olur,

Fırlatmak olmaz.

T ũ r d e ũ é: — Üzé ciñél, üzén yırakka ırđıtıp bulmıy. (Bereñgé, MR.)

Türdeşi: — Özü hafif, kendini uzağa fırlatmak olmaz.

Mamık.

Pamuk.

(156)

527) Sıñar müğéz ügézém,

Süzép kır awdara.

(Orenburg.)

Tek boynuzlu öküzüm,

Süsüp kırı yıkar.

528) Kük ügézém kır kıldırıp bara.

(Yulık, Ural.)

Gök öküzüm kırdá her yeri gezip varır.

529) Belekey géne bŭkré

Bŭtén kırmı bétérdé.

(M. İwanŭw, 1838.)

Oldukça küçük kambur,

Bütün kırı bitirdi.

Yeki:—...belekey géne bŭtérgé H.B. (Dürtilé, BR. hem Sébér.)

— Kekré de bŭkré, bŭtén kırmı bétérdé. (Bed.); — Üzé bŭkré, bŭtén kırmı bétérdé.(Bed.)

Ya da —...oldukça küçük kıvrıcık v.b.

— Eğri de büğrü, bütün kırı bitirdi.

— Özü eğri, bütün kırı bitirdi.

530) Kéçkéne géne bŭdére,

Ni bar kırmı bétére.

Küçücük kıvrıcık,

Topu topu kırı bitirdi.

531) Kırdan kayttı,

Çürmada yıl yattı.

Kırdan döndü,

Çatı arasında yillandı.

532) Kεkré—bŭkré bŭtén kırmı bétérdé,

Ŭyge kayttı — yıl yattı.

(Kazanartı.)

Eğri— bŭđrü bŭtŭn kırtı bitirdi,

Eve döndü — yıllandı.

533) Belekey géne yaltırawık,

Bŭtén cırné bétére.

(Malayaz.)

Küçüçük yaldırak,

Bŭtŭn yeri bitirir.

Tŭrdeşé: — Belekey géne yaltırawık bar kırlarını kırdırđan.

Tŭrdeşi: — Küçüçük yaldırak bŭtŭn kırları kırdı geçirdi.

534) Kamil tŭbénnen yaña tuğan ay yŭgére.

Anız dibinden yeni doğmuş ay koşar.

(sf.150)

535) Kırdá — kırayman.

(Minzele.)

Kırdá — kırıcıyım.

Urak (Malayazça — kırlı kuray.)

Orak

Kırayman— kırıp—kırkıp bétérüçé dimekten. Şul uk tŭşénçe buyınça kaybérde «kıraw» dip cawap biréle. Katlawlı tabışmaklar êçénde kilgende, «kırlı kuray», dip cawaplanalar.

Kırayman – kırıp—kırkıp bitirici demekten. Bu düşünceye göre bazan da “kırağı” deyip cevap verilir. Katlamalı bilmeceler içinde ise “keskin kenarlı flüt” deyip cevaplarlar.

(157)

536) Gür—ğür digen kime kile,

Kapıtanı küre kile,

Yarsız kırğa kére kile,

Kamlı túbén kıra kile.

Gur—gur diye gemi gelir,

Kaptanı görür gelir,

Kıyısız sınıra girer gelir,

Anız dibini kırar gelir.

537) Du—du itép ükére,

Basu iñlep yǔgére,

Kamıldağı igénné

Urıp—suğıp ũlgére.

(Bastırık, Zey R.)

Gürültü yapıp (uğuldayıp) böğürür,

Tarla boyunca yürür,

Biçip—dövüp yetişir.

Yeki: — ...urıp—cıyp kitére. (Bawlı.)

Ya da : —...biçip—yığıp getirir.

538) Üz  ura,  z  suga,

 z  kap ıkka sala;

Őawlap g rlep  şlegende,

Kır maturlanıp kala.

«Pioner kalem »,

Kendisi bi er, kendi d ver,

Kendini  uvala salar(kovar);

U uldayıp g r ldeyip  alıŐtıĐında,

Kır g zelleŐip kalır.

K mbayn. No: 4, 1939.

Bi erd ver

(158)

539) Kırda bula bi ura,

Bil n buıp utıra.

(Ő ger.)

Kırda olur iyi ruh,

Belini boğup (sıkıp) oturur.

540) Y z tuğan

B r kayış buğan.

(Kayınlık, Aktanış.)

Y z kardeş,

Bir kayış boğar.

541) Çuk—çuk başlı, kemiş ayak, néçke bil,

Ni ikenén min eytmim, sin üzéñ bél!

Püskül—püskül başlı, kemiş ayaklı, ince belli,

Ne idiğini ben söylemem, sen kendin bil!

Külte.

Deste.

(159)

542) Altın baş, kemiş ayak, néçke bil,

Ni ikenén min eytmimén, üzéñ bél.

Altın baş, kemiş ayak, ince bel,

Ne idiğini ben söylemem sen kendin bil!

Büday kültésé.

Buğday demeti (destesi)

(160)

(sf.151)

543) Havada yıldız nixetlé,

Cirde tişék şulxetlé.

(Layış, Kaban.)

Havada yıldız ne kadarsa,

Yerde delik o kadar.

Urılğan kaml.

Biçilmiş anız.

(161)

544) Êlék tuwa balası,

Balasınnan tuwa anası.

(Taw yağı.)

ilk önce çocuğu doğar,

Çocuğundan doğar anası.

Türdeşé: — Élgeré balası tuwa, balasınnan anası tuwa. («Knege».)

Türdeşí: — önce çocuğu doğar çocuğundan anası doğar.

545) Enisénnen élék bebisé tuwa,

Bebisénnen enisé tuwa.

(Dübyaz.)

Annesinden önce bebeği doğar,

Bebeğinden annesi doğar.

Tağın: — Atasınnan élék balası tuğan. (Mamabış..)

Yine: — Babasından önce çocuğu doğar.

Külte, kiben (yeki çümele bélen —büğıl)

Deste, ot yığını (ya da tınaz ile ot yığını)

(162)

546) Bér kismekke yüz kırşaw.

(İské Tazlar.)

Bir tekneye yüz çember.

547) Bér miçkede kırık kırşaw.

(İské Üçém)

Bir fiçıda kırk çember.

Kiben.

Ot yığı

(163)

548) Belekey géne marca kızı

Bilét buwa da suğa sikére.

(Ceylew, Çallı)

*Küçücük Marca * kızı*

Belini sıkar da suya atlar.

Süs kültésé (suğa salu)

Lif demeti (suya bırakma)

(164)

549) Etiden kalğan altın tabak,

Altmış kése de kütere almas.

(Aktanış.)

Babadan kalan altın tabak,

Altmış kişi de kaldıramaz.

550) Bér çükırda méñ tirek.

(Buwa.)

Bir çukurda bin direk.

551) Küz tun kiye, cey — şere.

Sonbahar manto giyer, yaz — ağaçsız.

552) Kırık ayaknıñ başı bér.

Kırk ayağın başı bir.

Türdeşé: — **Kırık bér ağaçnıñ başı bér.**

Türdeşí: — *Kırk bir ağacın başı bir.*

553) Túbé kırık, tübesé bér.

Dibi kırk, tepesi bir.

Evén (bazı, tağanı, şésé bélen).

Even—*Ekin demetlerini kurutmak için hususi yapılan dam (çukuru sehpası, şişi ile)*

(165)

(sf.165)

554) Terezesé yuk, tübesé tişék,

Yañğır ütmi, cil ürmi.

Penceresi yok, tepesi delik,

Yağmur geçmez, yel üfürmez.

Evén bazı

Ekin demetlerini kurutmak için yapılan dam ve çukur.

(166)

555) Le lelesén kütere,

Le atasın kütere,

Atası ulın kütere,

Ulı bütın kütere.

Hem lalesini kaldırır,

*Hem babasını kaldırır,
Babası oğlunu kaldırır,
Oğlu çocuğunu kaldırır.*

556) Üçtılar kazlar:

*Üyık başları imen,
Tatıl—tütıl cırlap baralar .
Uçtular kazlar,
Çorap başları meşe,
Şen—şakrak şarkı söyleyip varırlar.*

557) Beldi—beldi kükke citmi,

*Kara bilbavı cirge citmi. (X. Bed.)
Elli belli göğe gitmez (ulaşmaz),
Kara kemeri yere gitmez (ulaşmaz).*

558) Kükke méne — ele—le,

*Cirge tüşe — ete—te! (İské Ayman, Kal. R.)
Göğe çıkar —ele—le,,
Yere düşer ete—te.*

559) Arı şap, biré şap,

Urtasında süngé şap.

Öteye şap, beriye şap!

Ortasında süngü sap.

560) Yuğarı méne til—tillit,

Tüben tüşe til—tillit;

Ni bétmegen til—tillit!

(Kimé.)

Yukarı çıkar sallanıp,

Aşağı düşer sallanıp,

Ne bitmez (bu) sallanış!

Yeki: Yuğarı mine trıllıyk, tüben tüşe trıllıyk h.b (Kazanartı)

Ya da : Yukarı çıkar titrekçe, aşağı düşer titrekçe.

561) Altı yiğét yulğa çıktı,

Altısı da pehlévan;

Altı suktım, altı idém,

Sul bürnımnan çıktı, kan

(Etne)

Altı yiğit yola çıktı,

Altısı da pehlivan,

Altı vurdum, altı idim,

Sol burnumdan çıktı kan.

562) Arı da lap—lap,

Biré de lap—lap,

Sűngé saplap,

Kiyéz kaplap,

Lap ta lap!

(Minzele, Dűbyaz.)

Öte de lap—lap,

Beriye de lap—lap,

Sűngü saplayıp,

Keçe kaplayıp,

Lap da lap!

(M.—İvanűvta da bar. 1838.)

Yeki sűñi: — Şat ta şűt! («Knege».)

Ya da sonu: Çat da çut!

563) Arı da lap—lap.

Biré de lap—lap,

Sűngé saplap,

Kiyéz kaplap,

Uka taptap,

(sf.153)

Bér başınnan bér başına

Çıktık çak—çak!

(Télençé Tamak)

Öteye de lap—lap,

Beri de lap—lap,
Süngü saplayıp,
Keçe kaplayıp,
Sırma çiğneyip,
Bir ucundan bir başına,
Çıktık çak—çak.

564) Başı imen, kewsesé süyan*,

Urtası — ügéz sırtı.

Başı meşe, gövdesi ihlamur,

Ortası öküz sırtı.

(Süyan: kabuğu soyulmuş ihlamur tomruğu)

Çabağaç, êlékké aşlık suğu. (Çabagaçnıñ kübegé, kayışı, tepecé bélen küterép ciltep kültelerné suğular.)

Eldöğeni, eski ekin döğeni(tokmağı). (Eldöğenin sapı, kayışı, sopası ile kaldırıp sallayıp yerdeki desteleri dövme işleri.

(167)

565) Dırt—mırt, tézden kürt,

Buran burıy, kar sırtı.

Tırt—mırt, diz boyu kar yığını,

Tipi çıkar, kar yığılır.

566) Tırt—tırt, küzden kürt,

Yawdı yañgır, ütté bülit.

Tırt—tırt, göz alabildiğince kar yığını,

Yağdı yağmur, geçti bulut.

567) Mügri—mügri mürt,

Tézden arlık kürt,

Yawa yañğır, ise cil.

(Minzele)

Bögür böğür böğürtü,

Dizden yukarı kar,

Yağar yağmur, eser yel.

568) Tékérdin tékér, tézdin kürt,

Yava yañğır, uza bülit.

(Béd., Tetés, 1919)

Tıkır da tıklar, diz boyu kar,

Yağar yağmur, geçer bulut.

569) Yañğır yava, buran burıy,

Tırt—mırt, tézden kürt.

Yağmur yağar, tipi çıkar,

Tırt—mırt, dizboyu kar.

Yeki: — ...téz tiñéntén kürt.

Ya da: — ...diz denginde kar.

570) Hidérém hirt, tézden kűrt,

Burıy buran, yava kar,

Üzé çılatmıy.

(Arça)

Hey gülüm hey, diz boyu kar,

Çıkar tipi, yağar kar,

Kendi ıslatmaz.

Kűşél suwıru, cilgerü.

Ekin savurma, savurma (yellendirme).

(Êlik kűrek bélen cilpép, xezér cilgirgeçti)

(Önceden kűrekle savrulurdu, şimdi savurma makinasında savrulur.

(168)

571) Ceyén aç, kışın tuk.

Yazın aç, kışın tok.

572) Kışın siméz, cey arık.

(Buwa)

Kışın besili, yazın çelimsiz.

Tűrdeşé: — Kış tulı, ceyén buş tura.

Tűrdeşi: — Kışın dolu, yazın boş durur.

Erbelék.

Arpalık (ambar)

(169)

573) Yaz kűn ceygen ceymemné

Kűz kűn cıyıp aldılar,

Bér kéletke saldılar,

Karañğığa yaptılar.

(İski, ücim)

Bahar günü yaydığım çarşafımı,

Sonbaharda toplayıp aldılar,

Bir kilere koydular,

Karanlığa kapadılar (kilitlediler).

İgenniñ Çeçilü—Cıyluvı

Ekinin saçılması, yığılması

(170)

(sf.154)

574) Cır—cirinki,

Cirinki de kirinki,

Kereçteri péçteri.

(Arça.)

Yer—yerinki,

Yerinki de kirinki,

Kereçtiri, piçtiri.

575) Zır ketik, zırmalı ketik.

(Anas.)

Zır(layan) makara, zır(ıldayan) makara.

576) Dér—dér dərmani ketek,

Dırastiri ketek,

Eçti ketek, keğti ketek,

Urtasında ıy ketek.

(Bawlı)

Hızlı hızlı dönen makara,

Dönüp duran makara,

Kederli makara, tozlu makara,

Ortasında takoz (olan) makara.

577) Tiz aşy, wak çeyni,

Bütén ilné tıydırda da, üzé tuymıy.

Çabuk yer, küçük küçük çığner,

Bütün ili doyursa da, kendi doymaz.

578) Célť—célť celtéki,

Celtéki de méltéki,

Epeçtéki, peçtéki,

Éçté kece, çıktı buran, eçé cil;

Şılt—mılt.

(Etne.)

Celt—celt celteki,

Celteki de melteki,

Epeçteki, peçteki,

İçti keçi, çıktı boran, eser yel.

Şılt—mılt.

579) Zırr, zırr, zırrı ketek, zırrı ketek,

Zi masteri ketek;

Malinki ketek.

(Safa, BR.)

Hızlı hızlı dönen makara, dönen makara,

Ustaca dönen makara,

Küçücük makara.

Türdeşé: — Zır—zır ketek, ızwani ketek, maçteriki malinki. (Arça.)

580) Zır—zır ketek,

Zırmana sürıy ketek,

Asta bér ketek,

Üste, bir ketek.

(Serde Etne.)

Hızlı hızlı dönen makara,

Dönüp durup isteyen makara.

Alta bir makara,

Üste bir makara.

581) Zır—zır, zır malay,

Zırmala katay,

Eçti—püçti,

Fese katay.

(Etne.)

Zır—zır zırlayan çocuk (erkek çocuk),

Zırıldayan makara,

İçti—biçti,

Fese makara.

582) Zır—zır ketek,

Zıra sürüy ketek,

Bügén tür, ketek,

İRtege birém.

(İské Ücém.)

Hızlı hızlı dönen makara,

İnleyip isteyen makara,

Bugün dur, makara.

Sabaha vereyim.

İskerme. Bu tabışmalarda «ketek», «dırastı», «maçtéri», «mélteki» kábék rusçağa ũşatıp eytelgen seyér süzler buluı şunnan: Kazan alınğannan süñ ul yaklarda tégérmenner tatarlar kulınnan alınıp rus büyar—alpavıtları kulına tapşırılğan. Tégérmen tarttırırğa kilüçe tatarlar rusça éndeşerge mecbür itélgenner.

Açıklama: Bu bilmecelerde «ketek», «dırastı», «maçtéri», «mélteki» gibi rusçaya benzetilip söylenmiş tuhaf sözler olması şu sebepten: Kazan, alındıktan sonra o yörelerde değirmenler Tatarların elinden alınıp Rus—Derebeyi—Toprakbeyi koluna verilmiş, değirmen çektirmeye gelen Tatarlar Rusça hitap etmeye mecbur edilmişler.

583) Ayu akıra.

Yünü küyila.

Malayaz (hem Bed.).

Ayı bağıırır,

Yünü dağıılır.

(sf.155)

Türdeşé: —Ayu ükére, yünü çeçéle.

Çuvaşta:— Üpi kaşkarat', tiki takanat' ayu akıra, tügé tügéle.)

Türdeşí: — *Ayı böğürür, yünü saçılır.*

Çuvaşta: *Ayı bağıırır tüyü dökülür.*

584) Ülı ügéz ükére,

Yün tükére.

Koca öküz böğürür,

Yün döker.

Türdeşí: —Ügiz ükire, yunu kuyıla.

Türdeşí: — *Öküz böğürür, yünü dağıılır.*

(İské Tazlar.)

585) Min üzém su bélen de cil bélen tūram,

Bütén xalíknı tuk kılám,

Üzém çeynim, başkalar yūta.

(Çüprelé.)

Ben kendim suyla hem yelle çalışırım,

Bütün halkı tok kalarım(doyururum),

Kendim çiğnerim, başkaları yutar.

586) Üzé il tuydıra,

Üzénéñ tamağı tuymıy.

Kendi ülkeyi doyurur,

Kendinin damağı doymaz.

587) Eylene—eylene de ak kûsa.

(Kamay) (Egércé).

Döner, döner de ak kusar.

588) İké akküş suğışa,

Ak yünnarı tuzğışa.

(Ataw.)

İki kuğu savaşıır,

Ak yünleri karışıır.

589) İké türna bızğışa,

Tuzğan yünü ırğışa.

(Ural.)

İki turna ağız kavgası yapar,

Tozuttuğu yünler uçuşur.

590) Ğür—ğür gürlidér,

Kanat yünü burlıdır,

Kuş karağay túbénde

Kanat yünün burlıdır;

(Ural, Axun.)

Gur—gur gurlamaktadır(güvercin sesi),

Kanat yünü kırmızıdır,

Kuş çam altında,

Kanadının yününü ağartmaktadır.

Tegermin (Taşları hem un tartwı.)

Değirmen (Taşları ve un öğütmesi.)

(171)

591) Dürt kûdağıy

Bérsén—bérsékuwalıy.

(Apas)

Dört dünür kadın,

Birbirini kovalar,

Yeki:— Altı kûdağıy h. b.

Ya da: —Altı dünür kadın vb.

592) Dürt ağay bérsén—bérsé cite almıylar.

(Elmet)

Dört ağabey birbirine yetişemez.

593) Béré kére, béré çığa, ardım—taldım diyeler.

(Tetiş)

Birisi girer birisi çıkar, öldüm—bittim derler.

594) Dürt ağay taw ménéşe,

Bérsé méne, bérsé tüşe,

Ardım—taldım diyéşe.

(Etne r.)

Dört ağabey dağa çıkar

Birisi çıkar, birisi iner,

Öldüm— bittim derler.

595) Dört kanat,

Altı ayak,

Anı bilmegen keshéniñ

Arkasına — tal—tayak.

Dört kanat,

Altı ayak,

Onu bilmeyen kişinin,

Arkasına — sopa—dayak.

596) Pır—pır iter, uçalmas.

Pır—pır eder, uçamaz.

597) Nikader kanatları bélen talpınsa da, uçalmıy.

Ne kadar kanatlarıyla çırpınsa da, uçamaz.

(sf.156)

598) Kanatların küpmé bülğasa da,

Üçip kitü digen xevéf yuk.

Kanatlarını ne kadar çok çırpınsa da,

Uçup gitmeye tasası yok.

599) Mũgri—mũgri mũgrogen,
Başın kükke téregen,
Aş ta aşagan — tuymağan,
Taş da aşagan — tuymağan.
Bögür—bögür böğürmüş,
Başını göğe dikmiş,
Yemek de yemiş doymamış,
Taş da yemiş doymamış.

Cil tégérmené, taşları, kanatları.

Yel değirmeni, taşları, kanatları.

(172)

600) Su buyında büré ulıy.

«Knege».

Su boyunda kurt ulur.

601) Karañğıda kaban mırkıldıy.

Karanlıkta yaban domuzu ses çıkarır.

602) Ayu ükére, küpér sélkéne.

Ayı böğürür, köprü sallanır.

603) Utıra ebi buwada,

Ayakların salıp yılğağa.

(Arsl., II.)

Oturur ebe baraj gölünde,

Ayağını salıp suya (nehire).

604) Armas, talmas,

Ayağın sudan almas.

«Knege».

Yorulmaz— halsiz kalmaz,

Ayağını sudan almaz.

Su tégérmené, çarığı.

Su değirmeni, çarkı.

(173)

605) Nerse karıy küzlékséz?

Nerse aşıy avızsız?

(Arça, Mürelé.)

Nedir bakan gözlüksüz?

Nedir yiyen ağızsız?

Küyaş, tégérmen.

Güneş, değirmen.

6.6 Altıncı Bülék (*Altıncı Bölüm*)

Bakçaçılık: a) cilek—ciméşler; b) yeşélçeler.

Bahçecilik: a) Çilek—meyveler; b) Yeşillikler

A. CİLEK—CİMÉŞLER.

A. ÇİLEK—MEYVELER

(174)

606) Bakçadağı asıl küş

Tüşem diyép tilmére.

(Yulık.)

Bahçedeki asil güzel kuş,

Düşüyorum diye yalvarır.

607) Utıra ağaç başında kız, sultan kibik

Tügerék şalkan kébék,

Kızıl kan kébék,

Tatlı bal kébék.

(Yüğıp, Etne.)

Oturur ağaç başında kız, sultan gibi,

Yuvarlak şalgam gibi,

Kızıl kan gibi,

Tatlı bal gibi.

608) Ūzın külğa başında

Kızıl çıpçık utıra,

Cil—davıllar buldise,

Ūçamın dip utıra.

(Kazan.)

Uzun direk başında,

Kızıl serçe oturur,

Yel fırtına olursa,

Uçarım deyip durur.

(sf.157)

609) Kızıl tüşler, turğaylar

Külğalarğa kunğannar,

Cil katıtrak istise,

Ûçabız dip türalar.

Kızıl döşlü küçük serçeler,

Direklere konmuşlar,

Yel sertçe estiyse,

Uçarız deyip dururlar.

610) Kızarıp péşté,

Cirge tüşté.

(Elki, Yemki)

Kızarıp pişti,

Yere düştü.

611) Ûzın—üzın külğa,

Külğa başına kém méngen?

Altın ayak çınayak,

Çınayaktan tügerek.

(Tüben, şaşı)

Uzun—uzun direk,

Direk başına kim binmiş,

Altın ayak(—lı) porselen,

Porselenden yuvarlak.

612) Ayaksız—kulsız üse,

Üse de tıp itép cirge sikirip tüşe

Ayaksız— elsiz biter (büyür, yetişir),

Büyür de tıp edip yere atlayıp düşer.

Türdeşi : Ayaksız— kolsuz cirge sikiripen tüşe.

Türdeşi: Ayaksız—elsiz yere atlayıp düşer.

613) Alsu bitlé kız üsté,

Tüp itip kuwaktan sikirip tüşte.

(Alma)

Pembe yüzlü kız yetişti,

Tıp edip çatıdan atlayıp düştü.

Alma

Elma

(175)

614) Tügerék,

Tügerék écénde sigéz kéşé. .

(İské Ücim)

Yuvarlak,

Yuvarlak içinde sekiz kişi.

Alma tüşleré.

Elma(—nın) çekirdekleri.

(176)

615) Yeşél tarantas écénde

Kızıl bayar utıra.

Yeşil at arabası içinde,

Kızıl bayar oturur.

Yeki: —Yeşél saray écénde h. b.

Ya da: —Yeşil saray içinde v.b.

616) Üzé kıp—kızıl,

Külmegé yem — yeşél.

(Arsl II)

Kendi kıp—kızıl,

Gömleği yem —yeşil.

617) Kazannan kilgen tup,

Avızı—burını yuk,

Tışı taş, écé büz,

Üzé kıp—kızıl,

Külmegé yem—yeşél.

(Malayaz)

Kazan'dan gelmiş top,

Ağzı burnu yok,

Dışı taş, içi buz,

Özü kıp—kızıl,

Gömleği yem—yeşil.

618) Üzê alsu şikerden,

Tışı yeşél kişmérden.

(Nisibaş)

Kendisi pembe şekerden,

Dışı yeşil keşmirden.

Kişmér — keşemir.

Kişmér — keşmir.

619) Éçé kızıl, tışı yeşél,

Anı satıp alalar;

(sf.158)

Anı kürgen balalar

İmsınışıp kalalar.

(Bed)

İçi kızıl, dışı yeşil,

Onu satın alırlar;

Onu gören çocuklar,

İştahlanıp kalırlar.

620) Éçé kızıl şikerlé,

Tışı yeşil berxétlé.

(Malayaz)

İçi kızıl şekerli,

Dışı yeşil kadifeli.

621) Éçé tatlı,

Tıışı katı.

(Etne R)

İçi tatlı,

Dışı katı.

622) Tügerék tenlé,

Bal—şikerdén temlé.

(Aktanış)

Değirmi/yuvarlak tenli,

Bal—şekerden tatlı.

623) Éçé kanday,

Tıışı şarday.

(Bed)

İçi kan gibi,

Dışı küre gibi.

624) Şar,

Şar éçénde kan,

Kan éçénde kéşéler.

Küre,

Küre içinde kan,

Kan içinde yabancılar.

625) Ul ni nerse: kanğa üxşiy, kanı yuk,

Xatını yuk, iré yuk,

Balalarınıñ sanı yuk.

O nedir: kana benzer, kanı yok,

Karısı yok, kocası yok,

Çocuklarının sayısı yok.

Türdeşé: — Kanga üxşap kanı yuk, balasınıñ sanı yuk. (Etne.)

Türdeşi: — Kana benzer kanı yok, çocuğunun sayısı yok.

626) Tegerep yata anası,

Éçénde méñ balası,

Balası yarğaç, çığar anası.

Yuvarlanarak yatar anası,

İçinde bin çocuğu,

Çocuğunu yarınca, çıkar anası.

627) Bér yūmarlam yūmrı taş,

Éçénde künge péşken aş.

(Kazan)

Bir toprak testi taş,

İçinde günlük pişmiş aş.

628) Üzé şar kébék,

Écé kan kébék,

Temé bal k b k.

Kendi k re gibi,

İçi kan gibi,

Tadı bal gibi.

Yeki: — Şarday, kanday, balday, diler. (Bed.) .

Ya da : — K re gibi, kan gibi, bal gibi diler.

629) T gerek tenl ,

Bal sımak teml .

(Etne R.)

Değirmi (yuvarlak) tenli,

Bal gibi tatlı.

630) Tışı taş,  c  b z.

(Ufa)

Dışı taş, içi buz.

631) Tereze—iŝ k uymağan.

 c n k md r buyağan.

(Kazan)

Pencere—eşik oymayan (oymadan),

İçini kimdir boyayan.

Karbız.

Karpuz.

(177)

632) Alla yabar yapkıçın,

Pıçak açar kapkasın.

Allah kapatır kilidini,

Bıçak açar kapısını.

633) Tenén kisseñ, kan taşır,

Balaları yılaşır.

Tenini kessen kan taşar,

Çocukları ağlaşır.

634) Lép—llep ixél, lép—llep ixél;

(sf.159)

Şerixıl da şerifél, şerixıl da şerifil.

Al yawlıkka tamadır,

Derya suwı kıladır.

(Kazan)

Tap—tap akar, tap—tap akar,

Şırıl da şırıl, şırıl da şırıl.

Al (kırmızı) mendile (örtüye) damlar.

Derya suyu eyler.

Karbız kisü (ürhıkları küyılı, suları ağı)

Karpuz kesme (tanelerinin saçılması, sularının akması)

(178)

635) Lep—lep bixére,

Lep—lep bixére,

Zühre xur da Bibi xur,

Al yawlıknı tütkañçı,

Derya suwı küyılır.

(Kazan)

Tap—tap tapırdar,

Tap—tap tapırdar,

Zühre gibi güzel, Bibi (evsahibesi) gibi güzel,

Al örtüyü tutunca,

Derya suyu dökülür, saçılır.

636) Lep—Lebinur, Bibinur,

Bibinur da Şehrinur,

Al yawlıkka salğañçı,

Derya suwı küyılır.

Tap—Lebinur, Bibinur,

Bibinur da Şehrinur,

Al örtüye salınca,

Derya suyu dökülür.

Karbızını kisü (suwı akkañçı aşarğa cıyılı.)

Karpuzu kesme (suwu akınca aşarğa dökülmesi.)

(179)

637) Tıışı kabık,

Écé mamık.

(Kazan)

Dışı kabuk,

İçi pamuk.

638) Kıs—kıs kısırık,

Kısırıkta tıkrık. (Kazan, gıylmı kitapxane.) Kulyazma – 4461.

Dar—dar daracık,

Daracıkta (daracık yerde) ara sokak.

639) Yassı—yassı yafrak,

Yatkan ciré tufrak,

Kümüş bélen bağlağan,

Altın bélen tuğlağan. (Yax., 1894.)

Yassı—yassı yaprak,

Yattığı yer toprak,

Gümüş ile bağlamış,

Altın ile kabarmış.

640) Uka—uka tup kına,

Ayağı—kuli yuk kına,

Éncé bélen tipçégen,

Éfek bélen tupçığan. (Meñger.)

Sırma—sırma top,

Ayağı—eli yok,

İnci ile dikilmiş,

İpek ile örülmüş.

T ũ r d e ŝ é: — Hawadan tũŝken tup kına, ayağı kulı yuk kına, altın bélen tupçığan, kũmés bélen tipçigen. (Tetés.)

Türdeşi: — Hawadan dũŝen top, ayağı—eli yok, altın ile örülmüş, gũmũŝ ile dikilmiş.

641) Bér kũŝım bar — canı yuk,

Muyının ũzsem, kanı yuk,

Yũmirkası laylalı,

Cũylerénéñ sanı yuk.

Bir kuşum var—canı yok,

Boynunu koparsam, kanı yok,

Yumurtası salyalı,

Dikiŝlerinin sayısı yok.

642) Tubı—tubı yapırak,

Tumarlağap tup simak.

(Kışkar.)

Top—top yaprak,

Tomarlanmıŝ top gibi.

(sf.160)

643) Tumarlağap tup kına,

Ayağı—kulı yuk kına.

(Taw yağı)

Tomarlanmıŝ top,

Ayağı—eli yok.

644) Tavık suydım, ak kanlı.

Tavuk soydum ak kanlı.

Kavın.

Kavun.

(180)

645) Ay, ay

Ay éçénde kara tay,

Êncélé yaka muyınında,

Kübelegé kuyınında.

Ay, ay

Ay içinde kara tay,

İncili yaka boynunda,

Kelebeği koynunda.

Karbız, anıñ tüşé.

Karpuz, onun çekirdeği.

(181)

646) Temé balday,

Suwı kanday.

(Kazan.)

Lezzeti bal gibi,

Suyu kan gibi.

647) Tügerégé şarday,

Tüsi kanday,

Temé balday.

(M. Sal., 1880 hem Yaxın, 1894.)

Yuvarlağı küre gibi,

Rengi kan gibi,

Lezzeti bal gibi.

648) Tügerék—tügerék şar kébék,

Kızıl—kızıl kan kébék,

İçidir de tatlıdır,

Yutıym disem, taşlıdır.

Yuvarlak—yuvarlak küre gibi,

Kızıl—kızıl kan gibi,

İçi de tatlıdır,

Yutayım desem, taşlıdır.

649) Elkém — salkım Elken küş,

Elékleşép utıra.

Elkem—salkım Elken kuş,

Eşkem—köşkem oturur.

650) Elken elken elken kuş.

Elkenleşip utıra,

Tamagına kan kilep

Kusa yazıp utıra

(Ufa, 4—Tatar mektebé.)

*Elken elken elken kuş,
Eşkem—köşkem oturur,
Damağına kan gelir.
Kusacak gibi olur.*

Çiye.

Kiraz

(182)

651) Kanı bar, canı yuk.

(Malayaz hem Minzele.)

Kanı var, canı yok.

652) Urmanda kuvaşnam açıy.

(Malayaz.)

Ormanda ekşi hamurum açar.

Kvaşnya (Rus.): 1. Hamur teknesi; hamur.

653) Urmanğa bardım, ayu ütêrdém,

Üyge kanın kitêrdém.

(İské Ayman, Kal. r.)

Ormana vardım, ayı öldürdüm,

Eve kanını getirdim.

654) Çıtırılı—mıtırılı,

Üzi yumırı,

Üzi kıp—kızıl.

Çıtırılı—mıtırılı

Özü yumru,

Özü kıp — kızıl

655) Uklaw,

Uklaw başı çuklaw,

(sf.160)

Anı tapkan yiğétlerge

Bér çikmenlék kızıl pústaw.

(Ataw)

Oklava,

Oklava başı püsküllü,

Onu bulan yiğitlere,

Bir cepkenlik kızıl çuha.

656) Karawlı ağaç başında

Bakır kümğan utıra,

Tanavına kan tulğan,

Karğıy—tırgı utıra.

(Minzele.)

Tertipli ağaç başında,

Bakır ibrik oturur,

Deligine kan dolmuş,

Tüneyip oturur.

657) İdél kıyısında— axak tÿyme.

İdil kıyısında—akik düğme.

658) Yar tireli —axak muyınsa.

Sahil kıyısında akik gerdanlık.

659) Kũñğır bike kũñğırdıy,

Kanatınnan kan tama.

(Arça.)

Kumral dişi kumralca,

Kanadından kan damlar.

Balan.

Kar topu (bitkisi)

(183)

660) Çüyde — kızıl çitlék.

Tahta çivide — kızıl kafes.

661) Urman yağalay — kızıl tũyme.

(İsérgen, Bawlı.)

Orman yakınında kızıl düğme.

662) Urmanda kızıl çitlék êlülé.

Urmanda kızıl kafes ilikli (iliştirilmiş).

663) Katlaw, katlaw, katlawlı,

Katlaw astında kızıl gars kamzullı.

(Kazan.)

Kat, kat katmerli,

Katmer(ler) altında kızıl ipten yelekli.

Mileş.

Üvez Ağacı

(184)

664) Kınalı barmak, ciz uymak.

Kınalı parmak, metal yüzük.

665) Kanlı barmak, ciz uymak.

Kanlı parmak metal yüzük.

Türdeşleré: — Énelé barmak, ciz uymak.(Malayaz)

— Yünlé barmak, ciz uymak. (Çakmagış)

Türdeşi: —İğneli parmak metal yüzük.

—Yünlü parmak, metal yüzük.

666) Tışı cünlü, êçé dımlı.

(Kamay, Eğercé.)

Dışı yünlü, içi nemli.

667) Temé temlé,

Alsu tenlé,

Üzé yemlé.

Lezzeti tatlı,

Pembe tenli,

Kendi güzel.

668) Yeşél yafrak arasında kızıl tawık,

Ak burın,

Mikiki!

(Tüben Şaşı, Etne.)

Yeşil yaprak arasında kızıl tavuk,

Ak burun,

Mikiki!

669) Kéçkéne géne kapçık,

Kapçık éçénde karçık,

Awızı bar, téşé yuk,

Anı süymes kéşé yuk.

(Bereze) (hem Bed.).

Küçücük çuval,

Çuval içinde yaşlı kadın,

Ağızı var dişi yok,

Onu sevmeyen kişi (kimse) yok.

670) Kızıl miçke, ak büké.

Kızıl fiçi, ak tıpa (kapak).

**Türdeşleré: —Kızıl bükéy ene çükey; yene: —Kızıl miçke, ak çüki.
(Bigeş, Elmet.)**

Türdeşleri : —Kızıl tıpa, işte süzmesi; Yine: — Kızıl fıçı, ak süzmesi.

(sf.162)

671) Cilbér— cilbér cilbér çuk,

Anıñ astı kızıl çuk,

Asılınğan, salınğan,

Kızlar şuña yalınğan.

(Saba)

Dalga dalga dalgalalı püskül,

Onun altı kızıl püskül,

Asılmış salınmış,

Kızlar şuna yalvarmış.

672) Kızıl—kızıl tüymeler

Érkéléşép utıra,

Bügéngé kün almasañ,

Kitemén dip utıra.

Kızıl—kızıl düğmeler,

Salkım salkım oturur,

Bugünkü gün almasan,

Giderim deyip durur.

Kura cilegé

Ahududu çileği

(185)

673) Ekem—çékem başında

Kızıl turğay utıra,

Bügén kilép almasağız,

Kitem diyép utıra.

(Apas)

Sümüklü böcek (salyangozun) başında,

Kızıl torgay (çayır kuşu) oturur,

Bugün gelip almanız,

Giderim deyip durur.

674) Yümriy, yümriy, yümriy tup,

Yümri başlı kızıl tup,

Başı cirge salınğan,

Kızlar şuña yalınğan.

(Elmet)

Yumru, yumru, yumru top,

Yumru başlı kızıl top,

Başı yere salınmış (eğilmiş),

Kızlar şuna yalvarmış.

675) Yümri—yümri yümri tũyme,

Yümri gına kızıl tũyme,

Tũymeleré salınğan,

Kızlar aña yalınğan.

(Biler r.)

Yumru—yumru—yumru düğme,

*Yumrusu da kızıl düğme,
Düğmeleri salınmış (eğilmiş),
Kızlar ona yalvarmış.*

676) Kara cirge kazan astım,

*Kaynamıyça péşté,
Bér akıllığa eyttém,
Añladı da küldé,
Bér cülerge eyttém,
Xaxıldadı, küldé.*

(Apas.)

*Kara yere kazan astım,
Kaynamadan pişti,
Bir akıllıya söyledim,
Anladı da güldü.
Bir deliye söyledim,
Kahkaha attı, güldü.*

Cir cilegé.

Yer çileği.

(186)

677) Küçék zeñ—zeñ zele kak,

*Anı tapmasañ, yirép, çérép ak.
Küçük çin çin çala pestil.
Onu bulmazsan eriyip çürüyüp ak.*

Cilek kağı.

Çilek pestili.

(187)

678) Kara gına kéçkéne büréklé,

Üzé bütén dünyağa küréklé.

(Yangıl, Baltaç.)

Kap kara küçükçe başlıklı,

Özü bütün dünyaya görkemli (güzel).

Kara karlığan.

Kara frenk üzümü

(188)

(sf.163)

679) Yar buyında kara teke

Ayagın salındırıp utıra.

(Müslim)

Kıyı boyunda kara teke,

Ayağını salındırıp oturur.

Karlığan kuvağı.

Frenk üzümü çalısı.

(189)

680) Al yawlıgın yabınğan,

Tırnağına kızıl kına yağıngan.

Al baş örtüsü kapanmış,

Tırnağına kızıl kına yakınmış.

681) Al yawlıklar yabınğan,

Al kınalar yağınğan;

Kulım suzsam, téslep aldı,

Şulkaderlé sağınğan.

Al baş örtüleri kapanmış,

Al kınalar yakınmış,

Elim sunsam, dişleyip aldı,

O kadar (derecede) özlemiş.

Ğülcimés.

Kuşburnu (yaban gülü)

(190)

682) Cépséz êne,

Tişékséz gerebe,

Adem űzer,

Çıbığı tüzer.

(Estérxan)

İpsiz iğne,

Deliksiz kehribar,

Adem koparır,

Çubuğu düzer..

683) Atası — bűkré Galı,

Anası — ceyénké Cemile,

Kızı— kızıl altın,

Ulı — tilé baş.

(Nuğay, Estérxan)

Babası —kambur Ali,

Anası — yazınki Cemile,

Kızı — kızıl altın,

Oğlu — delibaş.

Yüzém çıbıǵı (yafraǵı, salkımı, yüzém éçémlik)

Üzüm çubuǵu (yapraǵı, salkımı, üzüm içimlik “şarap”)

(191)

684) Astı tiré, üsté tiré,

Éçénde tatlı tiré.

(Nuğay)

Altı deri, üstü deri,

İçinde tatlı deri.

685) Tégérmen taşında tartmaǵan tarım bar.

Değirmen taşında çekilmemiş darım var.

Kipken incir (salma cimés)

Kurumuş incir (katkısız meyve)

(192)

686) Aş.

Aşniñ éçénde taş;

Taşniñ éçénde yene aş,

Aş,

Aşın içinde taş,

Taşın içinde yine aş.

687) Tışı tatlı it,

Écé katı taş;

Taşnıñ éçende

Tağı temlé aş.

(Bubi)

Dışu tatlı et,

İçi katı taş;

Taşın içinde,

Daha lezzetli aş.

Ūrék.

Erik

(sf.163)

688) Bér bik temlé nerse kürdém

Süyegénéñ éçende,

Bér bik temlé nerse kürdém

Süyegénéñ tışında.

(Kişér Aksuwı.)

Bir pek tatlı şey gördüm,

Kemiğinin içinde,

Bir pek tatlı şey gördüm,

Kemiğinin dıışında.

689) Taş kuyımında aşu bar,

Aş kuyunında taşı bar,

Taşnı taşka berdiseñ,

Taş yarılrsa, aş bar.

(Estérxan.)

Taş koynunda aş var,

Aş koynunda taşı var,

Taşı taşa verdiysen,

Taş yarılrsa, aş var.

690) Bérsenéñ süyegé éçénde,

Bérsénéké — tışında.

(Elki, Alpar)

Birinin kemiği içinde,

Birininki dışında.

Yañak çiklewégé bélen ũrék.

Yanak fındığı ile kayısı.

B. YEŞÉLÇELER

(194)

691) Çikmenlé bawırsak.

Cepkenli bağırsak (hamurdan yapılmış yemek).

692) Cır astında ciz бүken.

(Yax. hem Bed.)

Yer altında pirinç sandalye.

Türdeşé: — Cir astında ciz tümgek (tungek).

Türdeşi: — Yer altında piriñ tümsek.

(Malayaz.)

Yaki: — ...ciz baka (İsérgen.)

Ya da: — ...metal kurbağa.

693) Anaları utıra,

Balaları kuba tūra.

Anaları oturur,

Çocukları kopar durur.

694) İ rexmeté, rexmeté,

Rexmeténéñ danesé,

Danesén alıp cirge kümseñ,

Gürlep çığar balası,

(Xesenşeyix, Baltaç.)

Ey rahmeti rahmeti,

Rahmetinin tanesi,

Tanesini alıp yere gömsem,

Gürleyip çıkar çocuğu.

695) Tübé almalı,

Başı çalmalı.

Dibe elmalı,

Başı sarıklı.

696) Üçü çarçaklı,

Tübé kükeylé.

(Etne.)

Ucu püsküllü,

Dibi yumurtalı.

697) Başı — çeçek,

Tübé — şakmara.

Başı — çiçek,

Dibi — yuvarlak..

Türdeşi: — Başı şakmak, tübé şakmara,

Türdeşi: — Başı dörtgen, dibi yuvarlak.,

698) Başı — cilbezek,

Tübé — tügerek,

Başı — cilveli,

Dibi — yuvarlak,

699) Başı — tetey,

Tübénde — un kükey.

(Tımbıtık)

Başı — fahişe (güzel abla),

Dibinde on yumurta.

Tüteldege bereñgé,

Evlekteki (dizideki) patates

(195)

(sf.164)

700) İ tũçégen, ũşégen,

Bazda sakal üstérgen.

(Sırğaçı)

Ey asılmış, ũşümüş,

Mahzende (çukurda) sakal büyütmüş.

Şıtkan Bereñgé.

Yeşillenmiş patates.

(196)

701) Ak kazım sıñar ayak üsténde tũra.

(Malayaz.)

Ak kazım tek ayak üstünde durur.

Tũrdeşleré: — Ak kazım sıñar tepilé. (Belebey.)

— Abzar tultı ak kazım, bar da sıñar tepiyén kütergen.

Tũrdeşleri: — Ak kazım tek ayak (aksak) yürür.

— Ahır dolu ak kazım var da tek ayağının topuğunu kaldırmış.

702) Kũzge kérsem, ak tawıgım aksaklıy.

(Ūlı Şıñar, Saba R.)

Gũze girsem, ak tavuğum aksıyor.

703) Utra bér ak çölmek,

Üsténe kigen yüz külmek.

(Aksubay, İské İbray.)

Oturur bir ak çömlek,

Üstüne giymiş yüz gömlek.

704) Bér kéçkéne Kamile

Kat—kat tunnar kiyéne.

(Yutazı.)

Bir küçücük Kamile

Kat kat mantolar giyinir.

705) Kat—kat tunlı,

Karış buylı.

(M. Sal., 1880; Bed)., 1913 hem İské Üşçém, 1939.)

Kat— kat kürklü,

Karış (bir karış) boylu.

Balkarda: — Kat—kat tünlu, karışa bülü.

Balkarda: — Kat – kat kürklü, karış (kısa) boylu.

706) Karış buylı,

Kabathlı tunlı.

Karış boylu,

Katlı mantolu.

707) Kabat—kabat tunı bar,

Bér karışlık buyı bar,

(Tubıl.)

Kat—kat mantosu var,

Bir karışlık boyu var.

Türdeşé: — Kırık kat tun gınası, karış buy gınası. (Malayaz.)

Türdeşi: — Kırk kat mantosunca, karış boyunca.

708) Kat—kat kiyingen,

Tıška çığıp katkan.

(Arça.)

Kat—kat giyinmiş,

Dışa çıkınca donmuş.

709) Kırık kat tun kigen,

Üzé kügerép katkan.

Kırk kat manto giyinmiş,

Kendi küflenip (göğërip) sertleşmiş.

Türdeşé: —Kırık kat külmek kigen, tuñkayıp ülgen. (Şaltı, Bawlı.)

Türdeşi: — Kırk kat gömlek giymiş, domalıp ölmüş.

710) Katlı—katlı katlamañ,

Katlanadır katlasam.

(Şaltı, Bawlı.)

Katlı—katlı katlama,

Katlanır katlasam.

711) Kat—kat Katıyfa,

Katlanadır Katıyfa,

(sf.166)

Tümen yiğité kilgen sayın,

Türlenedér Katıyfa.

(Safar, BR.)

Kat—kat kadife,

Katlanır kadife,

Tümen yiğiti her geldiğinde,

Değişir kadife.

712) Ak kazım kırık kat kanatlı bulsa da uçalmıy.

Ak kazım kırık kat kanatlı olsa da uçamaz.

713) Kat—kat yawlıgım,

Katlanadır yawlıgım,

Türey ağay kilgende

Türlenedér yawlıgım.

Kat—kat baş örtüm,

Katlanır baş örtüm,

Türey ağabey geldiğinde,

Değişir baş örtüm.

**Kazan, gıylmi kitapxane, kitanhane kulyazma № 4470, a/x férma edebiyet
tügerégé materialları, 1924.**

714) Yassı—yassı yafrak,

Yatkan cirri tufrak,

Akbur bélen burlagan,

Kümüş bélen tuğlağan.

Yassı—yassı yaprak,

Yattığı yer toprak,

Tebeşir ile tebeşirlemiş,

Gümüş ile çalkalamış.

715) Üy artında kenefi,

Kenefide şerefi

Şerefiniñ üsténde

Kıska gına tunı bar.

Ev ardında kanepé,

Kanepede şerefe,

Şerefenin üstünde

Kısacık mantosu var.

716) Kat—kat katlançık,

Kaplamalar ap—açık,

Yassı—yassı yafrak,

Yatkan ciré tufrak.

(Yaña Kamay, Eğércé)

Kat—kat tabakacık,

Katlamalar ap—açık,

Yassı—yassı yaprak,

Yattığı yer toprak.

717) Yamal yawlığı yüz yamaw.

Yamalı baş örtüsü yüz yama.

718) Başı tüngek,

Üzé —küm—kümgek,

Başı yuvarlak,

Özü göm gök (yem yeşil).

719) Tup—tup tüngek,

Tübé küm—kümgek.

Top—top toparlak,

Dibi göm gök.

720) Ayaksız—kulsız, yüz kat kiyéngen. (Büzdek)

Ayaksız elsiz, yüz kat giyinmiş.

Kebéste.

Lahana

(197)

721) Cir astında altı kazık. (Bed.)

Yer altında— altın kazık.

722) Yelé, tüşér iske:

Bér nerse iké tüste,

Kızıl gewdesé asta,

Yeşil küyrığı üste.

Yelesi, düşer akla,

Bir şey iki renkte,

Kızıl gövdesi altta,

Yeşil kuyruğu üstte.

(Üşnek, balık B.)

Yazıp çığarılgannan taralgañ.

Yazıya geçirildikten sonra yayılmış.

723) Üzé kızıl, üzi buyamağan,

Kendi kızıl, kendi boyanmamış.

724) Cir astında —ciz kaşık, (Arça)

Yer altında— metal kaşık,

725) Utıra kızıl kız tūrmede,

Çeçleré uramda,

Yarıy ürmege.

(Arsl)

Oturur kızıl kız hapishanede ,

Saçları sokakta,

Yarar örmeğe.

(sf.167)

Ruşçadan alınıp deréslékler aşı tabışmak kitaplarına kérgen bulırğa üxşıy.

Ruşçadan alınıp derslikler vasıtasıyla bilmece kitaplarına girmişe benzer.

726) Kızıl kız cır écénde,

Çeçleré — cır üsténde.

Kızıl kız yer içinde (altında),

Saçları yer üstünde.

727) Altın peké,

Yeşél saplı.

(Etne)

Altın çakı bıçağı,

Yeşil saplı.

Kişér.

Havuç

(198)

728) Sarı, sarı, sap—sarı,

Sağışla da tap anı.

(Malayaz)

Sarı— sarı sap sarı,

Düşün de bul onu.

729) Kéçkéne géne kız zur kızını cıлата.

(Ufa)

Küçücük kız, büyük kızı ağlatır.

730) Çiber apama kariym da cılıym, kariym da cılıym.

Güzel ablama bakarım da ağlarım, bakarım da ağlarım.

731) Üzém tunıym,

Üzém cılıym

Kendim soyarım,

Kendim ağlarım.

732) Açıdır télé,

Kıllıdır tübé.

Acıdır dili,

Kıllıdır dibi(kökü).

Türdeşé: — Açı téllé, tübi kıllı.

Türdeşi: — Acı dilli kökü kıllı.

733) Cir astında bér gümbez,

Anıñ éçénde méñ gümbez.

Yer altında bir kubbe,

Onun içinde bin kubbe.

734) Başta başın kiserler,

Küyriğinnan asarlar;

Başın kiskeç, kızğanıp,

Cılap küñél basarlar.

Başta başını keserler,

Kuyruğundan asarlar,

Başını kesince, acıyıp,

Ağlayıp gönül asarlar.

735) Ūrmıy—sukmıy,

Kéşéné cıлата.

Vurmaz—dövmez,

Kişiyi (insanı) ağlatır.

Türdeşé: —*Kıynamıy, sukmıy, awırttırmıy, üzé kéşéné cıлата.*

Türdeşí: —*Şiddetli dövmez, vurmaz, ağrıtmaz, kendi kişiyi (insanı) ağlatır.*

736) Tütelde utırğan bér xatını kém üpse, şul cılıy. (Arsl., III.)

Tarhta oturmuş bir hatunu kim öpse, o ağlar.

737) Kéçkéne géne sarı kart,

Kigen tunı tuğız kat.

Küçücük sarı kart (yaşlı),

Giydiği manto dokuz kat.

738) Babay kabat tun kigen,

Çişéndérseñ, cıarsıñ.

Dede kat—kat manto giymiş,

Soyarsan ağlarsın.

T ũ r d e ŝ l e r é: — *Üç kat tun kigen, kém saldırsa; şul—cılıy (Tirsé);*

— Erçisėñ de tunıysın, tunağanda cılıysıñ (Malayaz.)

Türdeşi: — Üç kat don giymiş, kim saldırsa, o ağlar.

Temizlersin de soyarsın, soyunca ağlarsın.

739) Cir astında ciren at,

Anıñ tirésé cidé kat,

Suyarsıñ da tunarsıñ,

Tunağanda cıarsıñ.

(İské Ücém)

Yer altında kestane rengi at,

Onun derisi yedi kat,

Soyarsın da soyarsın,

Soyunca ağlarsın.

740) Tışı sarı, êcé ak,

Ay—hay küñél lezzeté,

Éraktan türp cılata,

Ay—hay küñél yümşağı.

(Kimé.)

Dışı sarı içi ak,

Ay—hay! Gönül lezetli,

Uzaktan durup ağlatır,

Ay— hay gönül yumşağı.

741) Kéçkéne géne buyı bar,

Üç kat sarı tunı bar.

(Estérxan.)

Küçücük boyu var,

Üç kat sarı mantosu var.

Yeki: —...kat—kat kigen tunı bar.

Hem:—...tuğız kabat tunı bar.

(Estérxan.)

Ya da: —...kat—kat giydiği mantosu var.

Ve: —...dokuz katlı mantosu var.

742) Tışı kızğılt, êçé ak,

Cılata da küldére.

(Bakalı, Katay)

Dışı kırmızımtırak, içi ak,

Ağlatır da güldürür.

743) Cir astında ciz büken,

Tipseñ, ũske sikére,

Ūs kiyémén saldırsañ,

Küzden yeŝné kitére.

(Kéleŝ)

Yer altında metal kütük,

Tepsen ũste sıçrar,

*Ūst giysisini soysan**,

Gözden yaşı getirir.

Suğan, anı turaw.

Soğan, onu doğramak

(199)

744) Ūzé tűgerek, tup tűgél.

Kűyriğı ũzın, tıçkan tűgél.

Kendi değıirmi (yuvarlak), top değıil,

Kuyruğı uzun, sıçan değıil.

745) Cir astında — ciren bayar.

(Malayaz)

Yer altında — kestane baba.

746) Cir astında — ciren eteç. (Minzele.)

Yer altında— kestane rengi horoz.

Yaki: — ...kıızıl eteç. («Knege».)

Ya da: —...kıızıl horoz.

747) Cir astında — kıızıl nur,

Anı urlağan cüler bur. (Bawlı.)

Yer altında —kıızıl ıfık,

Onu çalan ahmak hırsız.

748) Cir astında — kıızıl ut,

Anı alğan cüler mut. (Müşlim.)

Yer altında —altında kıızıl ateş,

Onu alan ahmak dolandırıcı.

749) Tıfı kaday,

Temé balday.

Dıfı kan gibi,

Tadı bal gibi.

Çügéndér.

Pancar

(200)

750) Bér kismekte méñ yigét.

(Tetés,) (hem Bed.)

Bir tenekede bin yiğit.

751) Terezesé yuk, işégé yuk,

Écé tuli xalık.

(Bed.)

Penceresi yok, eşiği yok,

İçi dolu halk.

752) Kéçkéne géne yürt,

Écé tuli kürt.

(Balint) (1877)

Küçücük yurt,

İçi dolu kurt.

(sf.169)

753) İşékséz, terezeséz bulğan,

Écéne kéşe tulğan.

Kapısız, penceresiz olmuş,

İçine insan dolmuş.

Türdeşé:—İşégé—terezesé yuk, üy êcé tuli kunaklar. («Knege».)

Türdeşi: — Eşiği— penceresi yok, ev dolusu misafirler.

754) Yeşél—yeşél yafrak,

Yatkan ciré bılçırak,

Altın bélen sırğan,

Kŭmėř bėlen bŭrĝan.

(Alabŭĝa.)

Yeşil—yeşil yaprak,

Yattuĝı yer pis (balçık),

Altın ile sarılmış,

Gŭmŭř ile burulmuş.

Tŭrdeřė:—Tap—tap taramak, yatkan cirė tufrak, altın bėlen bŭrĝan, kŭmėř bėlen sırĝan. (Arça.)

755) Yatır—yatır yafrak,

Yatır cirė tufrak,

Altın bėlen vegdelegen,

Kŭmėř bėlen sabaklaĝan.

(Egėrcė.)

Yatar yatar yaprak,

Yattuĝı yer toprak,

Altın ile nişanlanmış,

Gŭmŭř ile saplanmış.

Kıyar.

Salatalık.

(201)

756) Ŭzė simėz, mayı yuk,

Kŭyriĝı bar, canı yuk.

(Elki.)

Kendi semiz, yaĝı yok,

Kuyruğu var, canı yok.

757) Yat, yat, yafrak,

Yatkan ciré tufrak,

İté siméz — mayı yuk,

Tirésé kalın, yünü yuk.

(Çallı r.)

Yat yat yaprak,

Yattığı yer toprak,

Eti semiz, yağı yok,

Derisi kalın, yünü yok.

758) Ay tögél — tögerek ,

Çügéndér tögél — kızıl,

Tıçkan tögél — küyrıklı.

(Arsl., II)

Ay değil— yuvarlak,

Pancar değil — kızıl,

Sıçan değil, kuyruklu.

759) Üzé yümri — ay tögél,

Tüşé sarı — may tögél,

Küyrığı bar — tıçkan tögél.

Kendi yuvarlak, ay değil,

Rengi sarı—yağ değil.

Kuyruğu var, sıçan değil.

Şalkan

Şalgam

(202)

760) Kırđa bara bürça bulıp,

Üyge kayta külçe bulıp.

(Bürdi, Çallı R.)

Kıra varır pire olup,

Eve döner ekmek olup.

Türdeşé: — Kırđa bara bürça kük, kırdan kayta külçe kük. (Minzele.)

Türdeşi: — Kıra varır pire gibi, kırdan döner (küçük) ekmek gibi.

Şalkan (ürhđi hem üzé).

Şalgam (tohuma ve kendi)

(203)

(sf.170)

761) Yassı — yassı yafrak,

Yatkan ciré tufrak,

Altın bawđa tađılđan,

Küméş bélen tuđılđan.

(Elmet.)

Yassı—yassı yaprak,

Yattuğı yer toprak,

Altın bağa takılmış.

Gümüş ile dokunmuş.

762) Yümrü yatkan taş kürdém,

Tüzsüz péřken aş kürdém.

Yuvarlak yatan taş gördüm,

Tuzsuz pişen aş gördüm.

763) Bér küterem yürt,

Êçé tulı yassı kürt.

(Arça.)

Bir kucak dolusu yurt,

İçi dolu kurt.

Kabak

Kabak

(204)

764) Bér ağaynıñ başmağın

Kirte arkılı taşladım.

(İské Ücém.)

Bir ağanın sığırını

Duvar ardına bıraktım.

765) Üzé bér bürték, êçé mén bürték,

Başı — cirde, küyriğı — küymada.

Kendi bir tohum, içi bin tohum,

Başı —yerde , kuyruğı — tahta duvarda.

Kabak sabađınıñ ürmeleré.

Kabak sapının sarmaşığı.

(205)

766) Tügerék kéne kızıl yürt,

Êçé tulı kürt.

(Mamadış.)

Yuvarlacık kızıl yurt (ev),

İçi dolu kurt.

Pomidor. (Rus.)

Domates.

(206)

767) İ endere, endere,

Enderede — mendere,

Kéçkéne géne mişer kızı

Yüregémné yandıra.

Ey hazine hazine,

Hazine de mazine,

Küçücük Mişer kızı

Yüreğimi yandırır.

Türdeşe: — Kéçkéne géne mişer kızı yüregémné küydére. (Bed.)

Türdeşi: — Küçücük Mişer kızı yüreğimi yakar.

768) Aşka salsañ, tem kérte,

Bürinğa salsañ, tũçkerte.

(Kazan.)

Yemeğe salsan tat gelir,

Buruna salsan hapşurtur.

Büriç.

Biber.

769) Tayak.

Tayak üstünde tabak,

(sf.171)

Tabak éçénde méñ kibét,

Méñ kibétte méñ yiğét

(Kazan)

Dayak (raf),

Dayak (raf) üstünde tabak,

Tabak içinde bin dükkán,*

Bin dükkanda bin yiğit.

* *Kibit: dükkán, küçük mağaza.*

Türdeşé: — Tayak, tayak başında tabak, éçénde kibét, kibét éçénde uniké méñ yiğét. (Bed)

Türdeşi: — Dayak, dayak başında tabak, içinde küçük dükkán, küçük dükkán içinde on iki bin yiğit.

770) Epkeli babay kartayğan,

Kelepüşé yantayğan.

(Çupreli)

Öfkeli dede, yaşlanmış,

Kellepuşu yana yatmış.

771) Sarı kaşlı Gélbahar,

Ay tulğanda ay bağar,

Kŭn tulğanda kŭn bağar.

(Şatırşan)

Sarı kaşlı Gülbahar,

Ay doğduğunda, aya bakar.

Gün doğduğunda, güne (güneşe) bakar.

772) Ay kaşlı,

Yeşél başlı.

(Taktaçı, Biler)

Ay kaşlı,

Yeşil başlı.

773) Ay başlı,

Yeşél kaşlı,

Sarı éfek kalfaklı,

Bürıla da kŭyaşka karıy.

Ay başlı,

Yeşil kaşlı,

Sarı ipek başlıklı,

Kıvrılır da güneşe bakar.

774) Uç tǔbé kader ciré,

Méñnen artık kéşésé.

(Minzele)

Avuç dibi kadar yeri,

Binden fazla kişisi.

775) Bağana başında kibét,

Eçé tulı égét.

Direk başında dükkán,

İçi dolu yiğit.

Kǔnbağış.

Günebakan

(208)

776) Uk.

Uk ũsténde çuk,

Çuk ũsténde kibét,

Kibét êçénde uniké méñ yiğét.

(Kazan)

Ok,

Ok üstünde püskül,

Püskül üstünde dükkán,

Dükkán içinde on iki bin yiğit.

777) Bér bütak,

Bér bütakta bér méñ bürçak.

(Kama Tam., Daniş)

Bir budak,

Bir budakta bin burçak.

778) Uk,

Uk üstünde çuk,

Siksen iké kibét,

Altmış iké yiğét.

(Kazan)

Ok,

Ok üstünde püskül,

Seksen iki dükkán,

Altmış iki yiğit.

779) Tayak,

Tayak uçında mayak,

Mayak üstünde kibét,

Kibét éçénde dürt méñ yigét.

Dayak,

Dayak ucunda işaret(fener),

Fener üstünde dükkán,

Dükkán içinde dört bin yiğit.

780) Beni, beni, beni iken,

Beni b zge kilgen iken,

Beni b zge kilgen  akta,

Tufli—it k kigen iken,

Tufli—it k  c nde

Tartmalı xat kile iken.

(Apas.)

Beni Beni Beni imiş,

Beni bize gelmiş imiş,

Beni bize geldiği zaman,

İskarpın—etek giymiş imiş,

İskarpın etek i inde,

 ekmeceli mektup gelir imiş.

(sf.172)

781) Citm Ő karak b r kalpak astında.

«Knege»

Yetmiş hırsız (harami) bir başlık altında.

782) Bikl  k let k m tulı,

(Elmet.)

S rg l  kilit kum dolu.

Mek.

HaŐhaŐ

6.7 Cid nc  B l k (Yedinci B l m)

AĞa —kuwaklar, Urman  Ő  .

AĞa , funda( alılar), orman işleri

783) Tűbé bér, başı méñ.

(Tetés) (hem Bed.).

Tepesi bir, başı bin.

784) Êneséz, cépséz tékken külmek kigen.

İğnesiz ,ipsiz dikilmiş gömlek giymiş.

785) Cey kűné tun kiye, kış — yalanğaç.

Yaz günü manto giyer, kış(ın) — çıplak.

Türdeşé: — Cey yeşél kiyém kiyéne, kışın kiyénmi. (Pérm, Təlkey.)—Cey buyına tűréne de kiyéne kışın yalan ũs.

Türdeşi: — Yazın yeşil elbise giyinir, kışın giyinmez. — Yaz boyunca örtünür de giyinir, kışın üstü çıplak.

786) Yaz maturlana,

Cey ışıklıy,

Kűz aşata,

Kışın cılıta.

(Bűndyuğ.)

İlkbaharda güzelleşir,

Yazın korunur (saklanır),

Sonbaharda yedirir,

Kışın ısıtır.

787) Yazın yem bire,

Cey salkın bire,
Kűzén tem bire,
Kışın tun bire.
İlkbaharda gűzellik verir,
Yazın serinlik verir,
Sonbaharda lezzet verir,
Kışın manto verir.

788) Canı bűlmasa da, gűmér ite.

(Bed.; Balint, 1877.)

Canı olmasa da ömür eder (sürer).

789) Cey kűné yeřél çapan bűrkene,

Kıř kűné salıp gařly.

(Minzele.)

Yaz günü yeşil kaftan örtünür,

Kış günü bırakıp çıkarır.

790) Yaz kűlmek kiye,

Kűz sala,

Kış şere kala.

(İské Kaytan, Tetéřlé.)

İlkbaharda gömlek giyer,

Sonbaharda çıkarır,

Kışın çıplak kalır.

791) Yaz yazıla,

Cey ceyéle,

Küz kücreye,

Kış üle.

(Malayaz.)

İlkbaharda serilir,

Yazda yayılır,

Sonbaharda büzüür,

Kışın ölür.

792) Yazın yeşél, küzén sarı, kışın ak;

Üzé kansız, uzak yeşi, uylap tap!

(Arça.)

Yazın yeşil, sonbaharda sarı, kışın ak;

Kendi kansız, uzun yaşar, düşün bul!

793) Utta yana,

Suda batmıy.

(Çallı, Biklen.)

Ateşte yanar,

Suda batmaz.

Ağaç

Ağaç

(210)

(sf.173)

794) Bılan teke, bığa teke,

Kuşar müğéz kaşka teke,

Aklaw, uklaw,

Başı çuklaw.

(Kışnarı, Kaltay)

Geyik gibi, bukağı (zincir) gibi,

Çift boynuzlu at gibi,

Oklava, moklava,

Başı püsküllü.

Büğa — munda ata püşıy, kuşar — kuş kuş

Boğa — Burada ata takılır, kuşar — çift, çift

Ağaç bütakları

Ağaç budakları

(211)

795) Ayağı altmış,

Kulı citmés,

Üzé bér,

Bité méñ.

Ayağı atmış,

Eli yetmiş,

Kendi bir,

Yüzü bin.

796) Ayağın aldım tayakka,

Üzén aldım küçakka,

Külağın aldım tüšemge,

Başın aldım buyawğa.

(Yulık, Ural.)

Ayağını aldım değneğe,

Öziñü aldım kucağıma,

Kulağını aldım döşüme,

Başını aldım boyamaya.

Ağaç tamırı, yafrağı, çeçkesi.

Ağaç kökü, yaprağı, çiçeği.

(212)

797) Ayğa da kürénmi, küyaşka da kürénmi,

Ağaç bélen tiñ üse.

(Baltaç, Urta Yılga.)

Aya da görünmez, güneşe de görünmez,

Ağaç ile denk (birlikte) biter.

798) Ayğa, künge kürénmi,

Ağaç bélen şapaşa.

Aya, güne görünmez,

Ağaç ile çarpışır (boğaz boğaza gelir).

Türdeşé: — Kün de kürmi, tün de kürmi ağaç bélen yenéşe.

Yeki: —...tipe tiñ, diler. (Layış.)

Türdeşi: — Gündüz de görmez, gece de görmez, ağaç ile yarışır.

Ya da: — ...dibe denk, derler.

Ağaç Üzeği

Ağacın özü(merkezi)

(213)

799) Kayçısız kiséle,

Cépséz tégéle.

(Baltaç hem Cistay.)

Makassız kesilir,

İpsiz dikilir

800) Üzé ayaksız—kulsız,

Sikére de tüşe, sikére de tüşe.

Kendi ayaksız—elsiz,

Seker (sıçrar) de düşer, seker(sıçrar) de düşer.

Türdeşé: — Ayaksız—kulsız, üzé ağaçtan sikirip tüşe.

Türdeşi: — Ayaksız—elsiz, özü ayaktan sekip (sıçrayıp) düşer.

(sf.173)

801) Yazın dünyağa kile,

Küzén sargayıp üle.

Sanduğaç A W. hem T u k r a n. (Kaltas.)

Yazın dünyaya gelir,

Kışın sararıp ölür.

Yafrak

Yaprak

(214)

802) Bütak ta tügél, yafrak ta tügél,

Üzé ağaçta üse.

(Bed.)

Budak da değil, yaprak da değil,

Kendi ağaçta filizlenir.

Kayı.

Ağacın kabuğu.

(215)

803) Yaktısı bar, cılısı yuk.

Işığı var, sıcağı yok.

804) Utı bar, kızuwı yuk.

(Elmet.)

Ateşi var, ısısı yok.

805) Tünle yaktı, kündéz yuk.

(Bigeş.)

Gece parlak, gündüz yok (kayboldu).

Tıçkan utı.

Çürük ağacın geceleyin parlaması. (Fosforlu ağaç)

(216)

806) Üy karşında çikmenlé süldat.

(Etne.)

Ev karşısında cepkenli asker.

Yaki: —...ak çikmenlé sũldat. (Aktanış.)

Ya da: — ...ak cepkenli asker.

807) Ak bağana, tũbesé yeřél atır,

Altın başlı, yũz yeřlé.

Ak direk , tepesi yeşil adır,

Altın başlı, yũz yaşlı.

808) Ak ikmeném arkawlı,

Astı kızđılt astarlı.

Ak cepkenim arkalı,

Altı kırmızımtrak astarlı.

809) Ak bağana, yeřél atır,

Astında şaban yatır.

Ak direk, yeşil adır,

Altında şaban yatar.

ř a b a n — kũtũcé.

şaban— Hayvan gũdiciũ, oban.

810) Ak bağana, yeřél atır,

Çatırın tapsañ, bézné de çakır.

Beyaz direkte, yeşil çadır,

Çadırını bulsan, bizi de çağır.

Yaki: — Êçéñ püşsa, bézné de çakır.

Ya da: — İçin dertliyse, bizi de çağır.

Kayın

Kayın

(217)

811) Ak kayının başında

Bŭli—bŭli utıra,

Bügén kilép almasağız,

Kitemén dip utıra.

(Bereñgé, Pürtçara.)

Ak kayının başında

Salınarak oturur,

Bugün gelip almanız,

Giderim deyip durur.

Küzgé kayın yafrağı.

Sonbahardaki kayın yafrağı.

(218)

(sf.175)

812) Urmannan çığar,

Necmi suyar.

(İské Ücém.)

Ormandan çıkar,

Necmi keser.

813) Urmanda kara,

Yulda ala,

Ûyge kaytkaç ağara.

(Minzele.)

Ormanda kara,

Yolda ala,

Eve dönünce ağarır.

Yeki:— ...Ûyge kaytkaç — ak.

Ya da: —...eve dönünce — ak.

814) Urmanda kara teke,

Yulğa çikkaç, kaşka teke,

Ûyge kaytkaç, ak bula.

(Minzele)

Ormanda kara gibi,

Yola çıkınca, yıldız gibi,

Eve dönünce ak olur.

815) Tunlı kére, tunsız çığa.

(İské Ücém.)

Kürklü girer, kürksüz çıkar.

Yeki: — Tun bélen kére, tunın salıp çıga («Knege».)

Ya da : — Kürküyle girer, kürkünü bırakıp çıkar.

816) Urmanda kuyan suydım,

Üyge süyegén alıp kaydım.

Ormanda tavşan soydum,

Eve kemiğini alıp döndüm.

Yukağaçtan kurıs tüşerü (kabığın saldırı)

Ihlamur ağacından kabuk düşürme (kabuğunu soyma).

(219)

817) Ayağı altmış,

Kulı citmés,

Bité méñ bér yüz citmés.

Ayağı atmış,

Kolu yetmiş,

Yüzü bin yüz yetmiş.

Tirek

Kavak ağacı

(220)

818) Nindi ağaç cilséz şawlıy?

Hangi ağaç rüzgarsız uğuldar.

819) Anası tulğana,

Balaları kul çaba.

Anası dolanır,

Çocukları el çırpar.

Usak (yafrakları şıbirdaw)

Kavak (yapraklarının sallanırken ses çıkarması)

(221)

820) İnkeygen de bürilğan,

Yantayğan da yığılğan,

Başına kuwiş kūrılğan,

Alçalmış da kıvrılmış,

Yana yatmış da eğilmiş,

Başına oyuk oyulmuş (kurulmuş).

Üyenké

Salkım söğüt

(222)

(sf.176)

821) Biyék tawnıñ kaşında,

Yeşél bürék — başında.

(Kama Tamağı, Kélençé.)

Büyük dağın başında,

Yeşil başlık (börk) başında.

822) Cey de, kış ta bér tüste.

(Kazan.)

Yazın da kışın da bir renkte.

823) Cey de yeşél çapanlı,

Kış ta yeşél çapanlı.

Yazın da yeşil kaftanlı,

Kışın da yeşil kaftanlı.

824) Cey de yigét, kış ta yigét,

Kartayğanı yuk, gél yigét.

(Bed.)

Yazın da yiğit, kışın da yiğit,

Yaşlandığı yok, her zaman yiğit.

825) Cey de yigét, kış ta yigét,

Ax—ti, yigét, malatsa!

(Yax.)

Yazın da yiğit, kışın da yiğit,

Ah—de, yiğit çiğ yeşil.

826) Cey de, kış ta, yaz da, kűz de

Çeçek ata bér tűste.

Yaz da, kış da, ilkbahar da, sonbahar da,

Çiçek atar (açar) bir renkte.

827) Kűp ênelé, sukır kűzlé.

(Arsl., I.)

Çok iğneli, kör gözlü.

828) Kışın, ceyén

Bér tüslé çeçegém.

(Şerben, Télman.)

Kışın açılır,

Bir renkli çiçeğim.

Çırşı

Köknar

(223)

829) Çit—çitlep méner,

Çit—çitlep tüşer,

Yeşél kıtat tun tışlar.

(Bed.)

Zıp — zıplayıp biner (çıkar),

Zıp – zıplayıp düşer,

Yeşil simli kumaştan manto örtünür.

Kıtat — Kazan artında suğılğan tatar manıfakturası tûré (XIX g.)

Kıtat — Kazan ardında dokunan Tatar manıfaturası (bir kumaş) türü.

İls

Çam yaprakları

(224)

830) Bakıra,

Uniké yigét çakıra,

Uniké yigét arasında

Çeçén tarap utıra.

(Düşyaz.)

Bağırır,

On iki yiğit çağırır,

On iki yiğit arasında,

Saçını tarayıp durur.

Yaña yıl cırşısı.

Yeni yıl köknarı

(225)

831) Belekey çuyınıñ aşı temlé.

Küçücük tencerenin aşı lezzetli.

Türdeşé: — Kéçkéne kazanniñ aşı temlé. (Bed.)

Türdeşi: — Küçücük kazanın aşı lezzetli.

832) Belekey géne çülmegém,

Maylı péşe çumarım,

Küçücüktür çömleğim,

Yağlı pişer topuzum.

(sf.177)

Türdeşé: — Belekey géne çuyınım, temlé péşe çumarım.

Türdeşi: — Küçücük tencerem, lezzetli pişer topuzum.

Yeki:—...temlé buldı kaymağım.

Ya da: —...lezzetli oldu kaymağım.

833) Êçén aşyılar,

Tışın taşlıylar.

(Yanđıl, Baltaç.)

İçini yerler,

Dışını atarlar.

834) Nikader küp aşasam, şulkader ũstelde kübrek kala.

(Arsl., I.)

Ne kadar çok yesem, şu kadar masada çokça (daha çok) kalır.

835) Aşağan sayın arta.

Her yiyişte artar.

Yeki: — Kübeye, diler.

Ya da: — Çoğalır, derler.

836) Tũradır yuğarı,

Êlénedér yırağı,

Eylenesé tigéz,

Urtası siméz.

Durmaktadır yukarı (doğru),

Asılmaktadır uzağa,

Dairesi yassıdır,

Ortası semiz.

837) Eltéri, beltéri,

Cil tidise, kaltırıy,

Eylenesé cūnlırak,
Cūnlı ciré takırak,
Takır ciré tatlırak.
Eltiri, beltir,
Yel değince titrer,
Dairesi yūnlıce,
Yūnlü yeri takırca (kuruca),
Kuru (takır) yeri tatlıca.

838) İme miné, time miña, kınım bar,

Kınım êçénde cūnım bar,

Cūnım êçénde temlém bar.

(M. Sal. 1880.)

Eğme beni, değme bana, kınım var,

Kınım içinde yūnüm var,

Yūnüm içinde tatlım var,

Tūrdeşleré: — İme, ime, sin miña time, miném cūnım bar, cūnım êçénde kınım bar, kınım êçénde temlém bar. (Bed.)

Tūrdeşleri: — Eđme, eđme, sen bana deđme benim yūnüm var, yūnüm içinde kınım var, kınım içinde tatlım var.

839) İ miné, bŭk miné,

Canlı nersem bar miném,

Canlı nersem êçénde

Maylı nersem bar miném.

(Saba)

Eğ beni, bük beni,

Canlı şeyim var benim,

Canlı şeyim içinde,

Yağlı şeyim var benim.

840) Yünim bar;

Yünim êçénde kınım bar,

Kınım êçénde tunım bar,

Tunım êçénde temlém bar.

(Kazan.)

Yünüm var,

Yünüm içinde kınım var,

Kınım içinde kürküm var.

Kürküm içinde tatlım var.

841) Kat—kat,

Katlı saray êçénde

Padişanıñ bér kızı bar,

Biklé saray êçénde.

(Arça.)

Kat—kat,

Katlı saray içinde

Padişahın bir kızı var,

Kilitli saray içinde.

842) Çıtık çıtık êçénde,

Çıtık kapçık êçénde,

Çıtıkını min yenéçtém,

Süt aşadım, may êçtém,

(Sarman, İské Kés)

Çatık, çatık içinde,

Çatık çuval içinde,

Çatığı ben yeni içtim,

Süt yedim, yağ içtim.

Yeki: —...temlé mayı çıkkançı.

Ya da: — ... tatlı yağı çıkıcı.

(sf.178)

843) Belekey géne bér çülmek,

Awızı, cüyi kürénmi,

Niçék kéne yürtseñ de,

Aşı miçte tügélmi.

(Kéleş, BR.)

Küçücük bir çömlek,

Ağzı, birleşme yeri görünmez,

Her ne kadar kıpırdatsan da,

Yemeği ocakta (sobada) dökülmez.

844) Şıkır—şıkır şıkırdak,

Tışı sarı, écé ak.

Şıkır— şıkır şıkırdak,

Dışı sarı, içi ak.

845) Abaw kıstı barmağım,

Kubıp tüşte tırnağım!

(Ufa, 4—tatar mektebé.)

Abov! Sıktı parmağımı,

Kopup düştü tırnağım!

846) Alap,

Alap êçénde — Gabdélvahap.

(Çakmağış.)

Büyük ağızlı kutu,

Kutu içinde — Abdülvahap.

847) Tışı — Gewher taşı,

Êçé — Êlmi aşı.

(Minzele.)

Dışı—cevher taşı,

İçi — karaağaç aşı.

848) Tésé kaplı,

Kimégé tatlı.

(Tüztübe.)

Dışı kaplı,

İlikli kemiği tatlı.

Kimégé — kimérçégi

Kemiği — kemik iliği.

849) İme miné, bükme miné,

Bükseñ, miném tubım bar,

Tubım êçénde şumam bar,

Şumam êçénde memeyém bar.

(Saba.)

Eğme beni, bükme beni,

Bükseñ benim topum var,

Topum içinde kaygan yerim var,

Kaygan yerim içinde tatlım var.

850) Kéçkéne géne kazanniñ aşı temlé.

Küçücük kazanın aşı tatlı.

851) Tışı timér, êçé memér.

Dışı demir, içi tatlı.

852) Belekey géne Memdékey,

Êçénde bar temlékey.

(Yüzkey Tekérmen.)

Küçücük Memdiciğim ,

İçinde var tatlıcığim.

853) Kéçkéne géne çülmekte

Temlé géne mayım bar.

Küçücük çömlekte,

Tatlı mı tatlı yağım var.

Türdeşé: — Kéçkéne géne çülmegém, temlé géne aşım bar. (İské Ücém.)

Türdeşi: — Küçücük çömleğim, tatlı mı tatlı aşım var.

854) May çülmegé êçénde temlé aş. (Bed.)

Yağ çömleği içinde tatlı aş.

855) Üzé belekey,

Êçé kelekey.

(Aktanış.)

Özü küçücük,

İçi tatlıcık.

Çiklewék (Anı ağacınnan üzü, aşaw)

Ceviz, fındık (onun ağacından ayırma işi, yeme)

(226)

856) Dört kiléndeş bér külmekneñ êçénde.

Dört elti bir gömleğin içinde.

Yañak (kuzı) çiklewégé.

Yanak (ceviz) ceviz, fındık içi.

(227)

857) Kéçkéne géne sandık,

Sandık éçéne saldık.

(sf.179)

Awızı bar, téşé yuk,

Anı süymes kéşé yuk.

Küçücük sandık,

Sandık içine saldık,

Ağzı var, dişi yok,

Onu sevmeyen kişi yok.

Féste (Büxar çiklewégé).

Feste (Buhara cevizi)

(228)

858) Atası alama bürék,

Balası altın takıya kigen.

Babası eski başlık,

Çocuğu altın takke giymiş.

859) Atası Eli patşa,

Ulı Meli patşa;

Gérmernén püstaw,

Altın takıya.

(Bed)

Babası Ali padişah,

Oğlu Mali padişah,

Meşin çuha

Altın takke.

Gérmernén — dérmatin dimekten.

Gérmernén — *dermatin (Rus.) suni meşin.*

860) Tügerék kéne sandık,

Sandık êçéne saldık,

Açkıçım tapalmağaç,

Kapkaçım watıp aldık.

Yuvarlacık sandık,

Sandık içine saldık,

Anahtarın bulamayınca,

Kapağını kırıp aldık.

İmen çiklewégé.

Meşe ağacı cevizi

(229)

861) Ataydan kalgan iské tun,

Yabın da cılısında kun.

Babadan kalmış eski manto,

Örtün de sıcağında kon.

862) Cey kiyéne,

Kış çişénép taşlıy.

*Yazın giyinir,
Kışın soyunup bırakır (atar).*

(230)

863) Bérsé kite,

Bérsé utırıp tūra,

Bérsé yata.

Birisi gider,

Birisi oturup durur,

Birisi yatar.

Yılga, ağaç, cir.

Akarsu, ağaç, yer.

(231)

864) Bér kéçkéne bende

Bütün urmanı yañğırata.

(Tara, Cibir)

Bir küçücük mürit(kul),

Bütün ormanı yakar.

865) Kükke mense, yalt ite,

Cirge tüşse, şalt ite.

Göge çıksa, parlar,

Yere düşse, ses çıkarır.

866) Belekey géne malay

Urman t b n yalay.

(Kışlay, Etni)

K c c k oğlan,

Ormanın dibini yalar.

867) Urmanđa barsa, ağağka selam bire,

 yge kaytsa, sek  astına k r p kaça.

Ormana varsa, ağaca selam verir,

Eve d nse, seki altına girip kağer.

868)  yge kayta,

Sek  astına k r p yata.

Eve d ner,

Seki altına girip yatar.

869) Başı k riğ,

 şke tırış,

Urman urıy,

Bura burıy,

Samaurđa

şakmak turıy.

(Tupağ, Minzele.)

Başı  elik,

İşe hevesli (İşi  zenli),

Orman biğer,

Kesip durur,

Semavere

Odun doğrar.

Balta Balta

(232)

870) Üz tuğanın üze kise.

(Eldérméş.)

Öz kardeşini özü keser.

Yaki: — Üz tuğannarın uzé kisése. (Zélénüdülsk.)

Ya da: — Öz kardeşlerini özü keser.

Balta sabı.

Balta sapı.

(233)

871) Tékk—tékk ittém, tegçédém,

Şaw ittédém zeñgerén.

(Müslim.)

Tiktak ettim, takırdadım,

Bütünüyle topladım yeşilini.

Balta bélen urman kisü, ağaç awdaru.

Balta ile orman kesme, ağaç yığma işi.

(234)

872) Urmanğa barğanda üyge karıy,

Üyge kaytkanda urmanğa karıy.

Ormana vardığında eve bakar,

Eve döndüğünde ormana bakar.

Yaki: — Urmanğa bara—üyge kariy... h. b.

Ya da: — Ormana vardıǵında eve bakar,

Bilge kıştırǵan balta.

Bele kıştırılmış balta.

(235)

873) Şaj—şüj iter, üzép tüşer,

Xalık ansız turalmas.

Çatır çatur eder, kopup düşer,

İnsanlar onsuz duramaz.

874) Awızı yuk, téşlé.

Aǵzı yok, dişler.

875) Awızında yüz yigérmé téşé,

Bérné iké itü — anıñ êşé.

Aǵzında yüz yirmi dişi,

Biri iki etmek onun işi.

876) Tiz aşıy, vak çeyni,

Üzé yütmıy, başkaǵa birmi.

Tez yer, küçük çiğner,

Kendi yutmaz, başkasına vermez.

877) İllé ayaklı, iké kullı,

Yalğız yara yulnı.

Elli ayaklı, iki kollu,

Yalnız yarar yolunu.

878) İké alaşa,

Çiten aşa talaşa.

(Kazan)

*İki at**

Çitten (Sınırı) aşar, dalaşır.

**alaşa: İğdiş edilmiş at.*

879) Barabaniñ barmağı,

Citméş iké tırnağı.

(Aznakay, Elkey)

Davulun, parmağı,

Yetmiş iki tırnağı.

Yeki: — Varvaraniñ barmağı h. b. diler.

Ya da : — Davulun parmağı v.b. derler.

880) Ayağı yuk, kuli bar,

Awızı yuk, téşé bar,

Taş tégérmen bulmasa da,

Yarma yarır êşé bar.

(Sŭléklé, Safakül)

Ayağı yok, eli var,

*Ağzı yok, dişi var,
Taş değirmen olmasa da ,
Yarmaya yarar işi var.*

**Türdeşé: — Ayağım yuk, kulım bar, avızım yuk, téšem bar,
ađaç bėlen êšem bar.**

*Türdeşi: — Ayağım yok, elim var, ağzım yok dişim var, ağaç ile
işim var.*

881) Cırlıy—cırlıy eybér kise,

Eytép birçé, bu nerse? (Buray, Mustafa A.W)

şarkı söyleye – söyleye eşya keser,

Söyleyiver, bu nedir?

Pıçkı bilen kisü, takta yaru

Bıçkı ile kesmek, tahta yarmak.

(236)

882)Kekré—bükré tüz kitken.

(Minzele)

Eğri büğrü düz gitmiş.

Büraw

Burgu

(237)

883) Kük tekemné kün de bérew tübeli.

Gök tekemi güneş de bir defa tepeler (vurur).

Űtérgé

Keski

(238)

884) Kara ayu ünénde

Kara azık ezérli.

(Beriñgi, M.R.)

Kara ayı ininde,

Kara azık hazırlar.

885) Kızıl sıyırım kitép bara,

Kara sıyırım yatıp kala

(Mazar Başı)

Kızıl sığırım gidip varır,

Kara sıyırım yatıp kalır.

Digit Kaynatu.

Katran kaynatmak.

6.8 Sigézéncé Bülék (Sekizinci Bölüm)

Sülék—Bücekler, Balçılık.

Sülük—Böcekler, Balçık

(239)

866) Suda Süleyman.

(Malayaz.)

Suda— Süleyman (som balığı).

867) Tüyis écénde Süleyman uynıy.

(Malayaz.)

Kova içinde som balığı oynuyor.

Tü̇yis, tuyız — tırıs, tuz savıt.

Tü̇is, tuyız — Ak kayın kabuğunun zarından yapılma kova.

868) Savıt êçénde Süleyman uynıy. (Malayaz.)

Kova içinde Som balığı oynuyor.

889) İté bar, süyegé yuk,

Avızı bar, télé yuk.

(Çımbılat, Etne.)

Eti var, kemiği yok,

Ağızı var, dili yok.

890) Pıyala bankı êçénde,

Kara xalık êşénde.

(Ufa)

Kase kavanoz içinde,

Kara halk işinde(gücünde).

891) İké başlı kara kiyer,

Kulıñ, suzsañ, siña tiyer.

K. Nas. (Kulyazma.)

İki başlı kara hıyar,

Kolunu uzatsan sana değer.

Sülék

Sülük

(240)

892) Arslan batır kalışmıy,

Yul yürüğe karışmıy,

Barır yulın buyı bélen karışlıy.

Arslan yiğit geri kalmaz,

Yol yürümeye karışmaz (karşı çıkmaz),

Varacağı yolu boyu ile ölçer.

Karışlavık.

Tırtul

(241)

893) Alpan—tilpenniñ ayağı çalış.

Badi—badinin (paytak—paytak) ayağı yamuk.

894) Yassıdır, yumırırır,

İtéñ—tenéñ tırmalar,

Kan imerge bik eves,

Anda—münda yurğalar.

(İsergen, Bawlı.)

Yassıdır, yumrudur,

Etini—tenini tırmalar,

Kan emmeye pek hevesli,

Orda—burda koşup durur.*

***yorgalamak:** Atın bir çeşit gidişi.

895) Üzén yaratmıysıñ,

Üzéñ anı êzliséñ.

Onu sevmezsin,

Onu arar bulursun.

896) Ademné süye,

Emma lekin azaplıy;

Adem anı süymi,

Emma lekin anı êzli.

(Pérm.)

İnsanı sever,

Ama lakin ona eziyet eder,

İnsan onu sevmez,

Ama lakin onu (bulup öldürmek için) arar.

Bét. (Anı tütü.)

Bit (onu tutmak)

(242)

897) Kara urmanda kırık ördek.

Kara ormanda kırk ördek.

898) Urman bütaksız,

Cenlége süyeksez.

Orman budaksız,

Hayvanı kemiksiz.

Çeç, Bét.

Saç, bit

(sf.183)

899) Bazda — batman.

*Mahzende — batman **

**batman: ağırlık ölçü birimi*

900) Karañğı üyim écénde

Kara teke sikére.

(Ufa, 4—tatar mektebi)

Karanlık evim içinde

Kara teke koşturur.

901) Küyrüksüz teke küyığa sikére.

Kuyruksuz teke kuyuya koşar.

902) Kara biye kan éçe.

(Etne R.)

Kara kısrak kan içer.

903) Kara teke su éçe.

(Kûwem, Etne)

Kara teke su içer.

904) Kara kaçır kan küsar,

Kanatlanıp uçar.

Kara katır kan kusar,

Kanatlanıp uçar.

905) Arı da kilér karaça,

Biré de kilér karaça,

Tal túbénde tünık sunı

Tündırıp êçer karaça.

(Nas.,1884)

Oraya da gelir kara böcek,

Buraya da gelir kara böcek,

Dal dibinde donmuş suyu,

Dondurup içer kara böcek.

Yeki:...tal túbénde tünık su h. b. (Nas.,1884)

Türdeşleré: — Arı da ũça karaşat, ũça karaşat, biri de uça karaşat h.b. (Etne; Malayaz; Yaxın, 1894); Arı da çaba karaçay, biré de çaba karaçay h.b Minzele.)

Ya da: — ...Dal dibinde donuk su vb.

Türdeşi: — Oraya da uçar Karaşat, buraya da uçar Karaşat vb. ; — oraya da koşar karaçay, buraya da uçar karaçay.

906) Arı çaba karaça,

Biré çaba karaça,

Kaşıқтаğı kara sunı

Tündırıp êçe karaça.

(İské Ecém, 1939.)

Oraya uçar karaböcek,

Buraya uçar karaböcek,

Kaşıktaki kara suyu,

Dondurup içer karaböcek.

Türdeşé: — Arı çaba karasey h. b. (Malayaz)

Türdeşí: — Oraya uçar karasey v.b.

907) Kıtır—kıtır kaşınam,

Karmaşınam tütınam,

Yeşél taşka salınam,

Yanbaşına ırınam.

(Bereňgé, M.R)

Kıtır — kıtır kaşınırım,

Elimle yoklar tutunurum,

Yeşil taşa konarım,

Yan tarafına dokunurum.

908) İden astında — yüz üğéz,

Yüzésé de kara üğéz.

Döşeme altında (kilerde) — yüz öküü,

Yüzü de kara öküü.

909) Kéçkéne géne kart bara,

Bütén ciré kap—kara.

(İské Kıyarlı.)

Küçücük ihtiyar varır,

Her yeri kap—kara.

910) Bér kéçkéne nerse —

Üzénnen yüz merte zur nersené sélkéte.

(Baraba)

Bir küçücük nesne —

Kendinden yüz kere (daha) büyük nesneyi silkeler.

M e r t e — mertebe.

Merte – mertebe.

(244)

911) Başı———üy kıyığı,

Bürünü — ine üçü.

(Kayınlık, Aktanış)

Başı ev çatısı,

Burunu – iğne ucu.

912) Béz* tanawlı bézéldék,

Üzénnen zurğa: «ênémm!.—» di.

(İlanlı, B.R.)

Sivri burunlu vızıldak,

Kendinden büyüğe: “kardeşim!...” der.

**biz: sivri uçlu alet, çuvaldız.*

(sf.184)

913) Béz—z, béz—z, bézéldi;

«Bürinimda bar bézém»,— di.

Üzänen zurğa: « Ênémm!»— d i, (Malayaz.)

Sivri sivri, vızıldar;

«Burnumda var iğnem», — der.

Kendinden büyüğe “kardeşim” der.

914) Tızlıy da bızlıy,

Üpken ciré sızlıy.

Vızıldar da vızıldar,

Öptüğü yer sızlar.

915) Kém alsa anıñ canın,

Ul tüger üzénéñ kanın! (Kazan.)

Kim alsa onun canını,

O döker kendi kanını!

Türdeşleré: — Anı ütérem dip üz kanımnu üzém tüktém;

— anı suktım ütérém, üzémnéñ kanım aktı.

Türdeşi: — Onu öldüreyim deyip(öldürebilmek için) kendi kanımı kendim döktüm. — Onu vurdum, öldürdüm, kendi kanım aktı.

916) Bürını üzın — fil tügél,

Üzé şawlıy — cil tügél. (Elmet.)

Burnu uzun — fil değil,

Kendi uğuldar — yel değil.

Çérki, Ûzınbürm.

Sivri sinek, uzun burun.

(245)

917) Canı bar, kanı yuk.

(Bed.)

Canı var kanı yok.

Kéreşénnerde «tarakan» diler. («Knege».)

Çuwaşta : — Çüné pur ta, yuné suk. (Tarakan.)

Kreşin Tatarlarında (Hristiyan Tatarlarında) «tarakan: kalorifer böceği» derler.

918) Ayağı bar, kulı yuk,

Canı bar, kanı yuk.

(Kazan)

Ayağı var eli yok,

Canı var, kanı yok.

919) Üzé — êzden,

Ayakları tézden.

(Tımitık)

Kendi izden,

Ayakları dizden.

920) Belekey géne kara küş,

Kan kürdise, kunğan küş.

*Küçücüktür karakuş,
Kan görünce konan kuş.*

921) Béz—béz bézlé küş,
Béz tabanlı kara küş,
Kan başına kunğan küş.
*Viz viz vızıldar kuş,
İğne tabanlı karakuş,
Kan başına konan kuş.*

922) Cizni atı yığılğan,
Yüz méñ xalık cıyılğan.
*Enişte atı yıkılmış,
Yüz bin halk birikmiş.*

(Çébén.)

(246)

923) Bézz—bézzz, béz tüben,
Béznéñ üste — baştüben.
*Viz—zızzz, viz aşağı,
Burnu üstüne başaşağı.*

924) Üzé — béznéñ üste,
Ayakları — kükte.

Kendi— burnunun üstünde,

Ayakları— gökte.

Tüşemdegé çébé

Hayvan damındaki sinek

(247)

(sf.185)

925) Mürem, mürem,

Ğüméremde bér nerse kürem:

Uzun bütli,

Tıçkan sırtlı.

(Çımbılat Etne)

Mürem, mürem,

Ömrümde bir nesne görürüm:

Uzun bacaklı,

Sıçan sırtlı.

926) Çik—çik ite — çitke sikére.

Cik— cik eder, dışarı sıçrar.

927) Ayağı kuldan yuğarı,

Sikére taldan yuğarı,

Ni küş tügél, ni kürt tügél,

Tézé bildən yuğarı.

Ayağı elden yukarı,

Sıçrar daldan yukarı,

Ne kuştur, ne kurttur,

Dizi belden yukarı.

928) Hem, hem, hem de hü,

Femen cedde fil le hü.

Yeşél kanat, billé küş.

Hem, hem hem de hu!

Femen cedde fil le hü,

Yeşil kanatlı, belli kuş.

929) At başlı, būlan mǔgézlé,

Büré gewde, būken san,

Kuş kanatlı,

Kırmıska ayaklı.

At başlı, geyik boynuzlu,

Kurt gövdeli, kütük gövdeli,

Kuş kanatlı,

Karınca ayaklı.

Çikértke.

Çekirge

(248)

930) Meném, meném, menewe,

Meném kaşım seneve,

Gümérém éçénde bér nerse kürem:

Başı ügéz, bürını duñğız,

Meskewiskiy yarkanat.

(Kama Tamagı Hem)

Benim benim meneve,

Benim kaşım seneve,

Ömrüm içinde(ömrümde) bir şey görürüm;

Başı öküz, burnu domuz,

Moskovalı yarasa.

Péçen çırşığı

Ot çekirgesi (böcek)

(249)

931) Ŭy tireli kızıl bŭday çeçélgen.

(Arsl.,II)

Ev çevresine kızıl buğday saçılmış.

932) Astı takta, üsté takta,

Patşa kızı karap yata.

(Kazan)

Altı tahta, üstü tahta,

Padişah kızı bakıp durur.

Yeki: —...kızıl égét karap yata. (Bawlı hem Tüben Şaşı.)

Ya da: —...kızıl yiğit bakıp durur.

933) İké takta arasında

Kızıl yigét kısılıp yata.

(İské Ücim.)

İki tahta arasında,

Kızıl yiğit kısılıp durur.

934) Asta tüşegé, ũste tüşegé,

Miné talarğa isebé.

Altta döşegē, ũstte döşegē,

Beni dalamak hesabı (niyeti).

935) ũzé yassı, ũzédér sası.

Kendi yassı, kendidir pis kokulu.

936) Kişte buylap kızıl yũmğak teğeri.

Raf boyunca kızıl yumak tekeri.

Kandala

Tahta Kurusu.

(250)

937) Sayğak tũbém sarı altın.

Döşememin dibi sarı altın.

938) Tuma tuwar,

Tawğa ũuwar.

(ũlı Ursak, Kaybıç.)

Doğma davar,

Dağa kaçır (izinsiz girer).

939) Ayağı bar, kulı yuk,

Bürını bar, küzé yuk,

Tışı yaltırıy.

Ayağı var, eli yok,

Burnu var, gözü yok,

Kendi parlar.

Yaki: —...küzé bar, bürını yuk, diler.

Ya da: —...gözü var, burnu yok, derler.

940) Üy túbemde—ciz kadak.

Ev tepemde — metal çivi.

Türdeşé: — Mürca túbemde yüz kadak. (Tubil, Sébér.)

Türdeşi: — Boru dibimde yüz çivi.

941) Kém bézden ũste,

Ayakları karağan ũske?

Kim bizden üstte,

Ayakları bakar yukarıya?

Yeki:—...ayağı küterélgen ũske (Apas),

Hem:—...ayakları üzénnen ũste.

Ya da : —...ayağı yükseltilmifş yukarıya.

Ve : —... ayakları kendinden üstte.

942) Ul yuğarı, béz tüben,

Ul tüşemde — baştüben.

O yukarı, biz aşıağı,

Tavanda — başaşıağı,

943) Astı—ũsté takta,

Astında — Endri kızı kasta.

(Aksubay, Yaña Karmet.)

Altı— üstü tahta,

Altında —Endri kızı kasteder.

944) Efelem túrlé,

Altın sırlı,

Sayıskan bütli.

(Şerben, Télman r.)

Alışılmamış türde (çok farklı),

Altın çizgili,

Saksağan ayaklı.

945) Miç başında — tarxan* tıyı. (Tinçele, Buwa.)

Soba başında—asilzade (tarakan) düğünü.

***Tarxan:** Devlet konseyi üyesi, çarlık devrinde imtiyazlı Tatar—Başkurt asilzadesi.

Tarakan

Hamam böceği (kalorifer böceği)

(251)

946) Bér xaywan kırık eğzadan tūra. (Arça.)

Bir hayvan kırık azadan (unsurdan) oluşur.

947) Yüz téré, kanı yuk. (Bawlı, mektep.)

Kendi diri, kanı yok.

948) Nindi—nindi canwar,

Kırık türlü tené bar,

Üzénéñ de ismi şul. (Arça.)

Nasıl—nasıl canavar,

Kırık türlü teni var,

Kendisinin ismi şu.

949) Yuyışte yürér xelé bar,

Kırık türlü tené bar,

İsmé bélen cismé bér. (Arça.)

Islak yerde yürür hali var,

Kırk türlü teni var,

İsmi ile cismi bir.

Kırğayak.

Kırkayak

(252)

(sf.186)

950) Kanatı bar, kanı yuk.

Kanadı var, kanı yok.

951) Cil—cil cile kile,

İké ciñén sélke kile,

Kamışlıkka kuna kile,

Kamış suwın êçe kile.

(Biler)

Yel—yel yele gelir,

İki kolunu silkip gelir,

Kamışlığa konup gelir,

Kamış suyunu içip gelir.

952) Zélf—zélf iter,

Zélferge kunar,*

Eliflem sırlı,

Altın kırılı.

(Minzele)

Zelf—zelf eder,

Çiçeğe konar,

Eliflam çizgili,

Altın çevreli.

**zilferge: Parlak uzun yapraklı küçük beyaz sarı çiçekli mavi renkte meyve veren bir bitki.*

953) Cilt—cilt iter, cilpép kiter,

Gülge kunar, çeçke über,

Bik küp túrlé,

Altın sırlı.

(Kileş)

Tın—tın eder, kanat çırpıp gider,

Güle konar, çiçek öper,

Pek çok túrlü,

Altın çizgili.

954) Al da gül,

Üzé ұça, anı bél.

Al da gül,

Kendi uçar, onu bil.

955) Cilt—cilt iter,

Cilép kiter,

Gülден ұçar,

Gülge tüşer,

Altın sırlı,

Eliflem kanatlı,

(Kéleş. B.R.)

Tın— tın eder,

Kanat çırpıp gider,

Güliden uçar,

Güle konar,

Altın çizgili,

Eliflam kanatlı.

**Eliflem—elif bélen lem; êlékké garep xerifi. Kübelek kanatları
şuña üxşatılğan,**

*Eliflem: Elif ile lam; önceki Arap harfi, kelebek kanatları ona
benzetilmiş.*

956) Kış ülem, yaz térélem.

Kışın ölürüm, yazın dirilirim.

957) Allı—güllé üçkalak,

Üça güller küçkalap.

(Tinçelé.)

Allı— güllü şıpsavdi,

Uçar gülleri kucaklayıp.

Yaki:— Uçar ala üçkalak h.b.

Ya da: —Uçar alaca—belece şıpsevdi v.b.

958) Salkın suksa, ülem,

Tın ũrsegéz, térélem.

(Malayaz)

Soğuk vursa, ölürüm,

Nefes üfürseniz, dirilirim.

Kübelek,

Kelebek

959) Bela, bela, bela kile,

İké ciñén sala kile,

Karlığanğa tüşe kile,

Karlığan suwın êçe kile,

Kamışlıkka kere kile,

Kamış túbén kise kile.

(Bed. Hem Bűgélme.)

Bela, bela, bela gelir,

İki kolunu salarak (sallayarak) gelir,

Frenk üzümüne düşerek gelir,

Frenk üzümü suyunu içerek gelir,

Kamışlığa girip gelir,

Kamış dibini keserek gelir.

Kûye

Güve

(254)

960) Kéçkéne géne bér kürt,

Aşağanı — tut,

Ademné kiyéndére,

Kızlarını süyindére.

Küçücük bir kurt,

Yiyeceği dut,

İnsanı giydirir,

Kızları sevindirir.

Tut — tut ağacı, yafrağı.

Dut — dut ağacı yaprağı.

Yifek kurtu.

İpek böceği

(255)

961) Üzé kéçkéne bulsa da,

Taw—taşlar aktara.

(Kazan.)

Kendi küçük olsa da,

Dağı— taşı dolaşır.

962) Belekey géne urıs malayı,

Yügere—yügere yük taşıy.

(Çıkalı, Çüprelé R.)

Küçücük Rus oğlu,

Yürüye—yürüye yük taşır.

963) Biyék tawğa méneler,

Yŭgén yŭklep kileler.

(Kazan)

Büyük dağa çıkarlar,

Yüklerini yükleyip gelirler.

964) Tawğa méngende taymas,

At tŭyağı tigende ŭlmes,

(Malayaz)

Dağa çıkınca kaymaz,

At toynağı değince ölmez.

965) Billé—billé bilen at,

Bilé néçke küren at,

Tawğa méense, taymas at

Talaklasa, ŭlmes at,

(M. Sal. 1880)

Belli—belli yassı tipli at,

Beli ince kahve rengi at,

Dağa çıksa kaymaz at,

Dalaklasa ölmez at.

966) Billé—billé bilen at,

Bilé néçke küren at,

Tawğa méense, taymas at,

Suğa tŭşse, batmas at,

Bu ni bulır? Ézlep tap!

(Bawlı, Yaña Çüté.)

Belli—belli yassı tipli at,

Beli ince kahve rengi at,

Dağa çıksa, kaymaz at,

Suya düşse, batmaz at,

Bu ne olur? Arayıp bul!

Türdeşleré: — Tawğa ménse, armas at, tawğa tüben taymas at.

Yeki: —...tawğa ménép taymasa, talak tiyép ülmes at. (İské Ücém.)

Türdeşleri: — Dağa çıksa, yorulmaz at, dağ dibinde kaymaz at.

Ya da : —...dağa çıkıp kaymasa, dalak deyip ölmez at.

967) Bil, bil, bilen at,

Bilé néçke küren at,

Taw başında taymas,

Tayak tise, ülmes.

(Séber.)

Büzüm—büzüm büzülen at,

Beli ince kahverengi at,

Dağ başında kaymaz,

Dayak değse (yese) ölmez.

Uygurda: — Tümen—tümen, tümen at, béli inçik küren at, muzğa kirsé téyilmas, takka çıksa, ciki—mas.

Uygurcada :Tümen tümen tümen at, beli ince kahverengi at, dağa çıksa yorulmaz.

(sf.188)

968) Şaw—şaw şawkamış,

Şawıldeşip bara, iméş,

Utız iké yümırka

Ūyasında kala, iméş.

(Ataw)

Gürül—gürül gürüldemiş,

Gürüldeyip varır imiş,

Otuz iki yumurta

Yuvasında kalır imiş.

969) Tüşé kalın, bilé nezék,

Êzlegené azık.

Döşü kalın, beli ince,

Aradığı azık.

970) Üzé bazık,

Bilé nezék,

Şeherge taşıy

Bürene de azık.

(Zélénodolsk.)

Kendi iri,

Beli ince,

Şehire taşır,

Tomrukta da azık.

971) Kém üzéne salam taşıy? (Layış)

Kim kendine saman taşıy?

Kırmıska.

Karınca

(256)

972) Kırdı kara kazanım kaynıy. (Malayaz.)

Kırdı kara kazanım kaynar.

973) Kayınsarda kara kazanım kaynıy. (Etne)

Kayın korusunda kara kazanım kaynar.

974) Baltasız—niséz kala kürdılar.

Baltasız—hiç bir şeysiz kale kurdular.

975) İlek—ilek tarım bar,

Kütere alsañ, barın da al.

Etne (hem Bed.)

Elek—elek darım var,

Kaldırıp alsan hepsini de al.

Yaki:—...kirek bulsa, barın da al. (Aznakay.)

Ya da: —... gerek olsa, hepsini de al.

Kırmıska ilewi.

Karınca Yuvası.

(257)

976) Altı ayaklı — alıp tögél,

Dürt küzé bar — diyu tögél,

Arkasına arkanlağanı êçek tögél,

Cébé néçke, yifek tögél.

(Ūfé, 4—tatar mektebé.)

Altı ayaklı, yiğit değıl,

Dört gözü var, dev değıl,

Arkasına bağıladığı bağırsak değıl,

İpi ince, ipek değıl.

Yaki:—...arkasında arkan jébé kıldan néçke, yifek tögél.

Ya da: —... arkasında urgan ipi kıldan ince, ipek değıl.

977) Baltasız kildé,

Taktasız yürt kürdi.

(Malayaz)

Baltasız geldi,

Tahtasız ev kurdu.

978) İké kullı, yuktur ayağı,

Dünya tulı küptér sarayı.

İki elli, yoktur ayağı,

Dünya(—lar) dolusu çoktur sarayı.

Ūrmeküç,

Örümcek

(258)

979) Tüşemde de püçmakta

Kulsız yasalğan ilek tūra,

(İské Ayman,)

Tavan üstünde de köşede de,

Elsiz yapılan elek durur.

Perewéz

Örümcek avı

(259)

(sf.190)

980) Üzé kara – kargä tügél,

Mügézé bar—ügéz tügél,

Altı ayağı bar — tüyaksız.

(Kazan.)

Kendisi kara, karga değil,

Boynuzu var, öküz değil,

Altı ayağı var, toynaksız.

981) Karaysa da kara tügél,

Üçsa da kargä tügél,

Ün kazısa da tülké tügél,

Arkasındağı bukçası

Atasinnan kalğan mülké tügél.

(Bügélme.)

Kararsa da(kirlense de) kara değil,

Uçsa da karga değil,

İn kazısa da tilki değil,

Arkasındaki bohçası

Babasından kalma mülkü değil.

Yaki: — Karayğan bélen kara tügél h. b.

Ya da: — Kararmakla kara değil v.b.

982) İsné size — êt tügél,

Ûn kazığan bélen büré tügél.

Dumanı sezer— köpek değil,

İn kazmakla kurt değil.

983) Altı ayağı bar — alıp tügél,

Dürt küzé bar —diyu tügél,

Arkasında arkalağanı bar,

Êrémçék tügél, may tügél, yıldız tügél.

(Ufa yağı.)

Altı ayağı var, yiğit değil,

Dört gözü var, dev değil,

Arkasında kemendi var

Lor değil, yağ değil, yıldız değil.

Kũñgız. (Ûrmeküç te diler.)

Sert kanatlı böcek (örümcek de derler.)

(260)

984) Kara—karğa şikéllé,

Mıyıklı —maymıl şikéllé.

Kara — karga gibi,

Bıyıklı — maymun gibi.

At Kūñğızı

At böceği (sineği)

(261)

985) At artınnan kalmas,

Duğadan uzmas,

(Elmet, Biğeş)

At ardında kalmaz,

Yaydan geçmez.

986) Ūçsa, ulıy, dulıy,

Utırsa, cir kazıy.

(Bawlı Mekteb)

Uçsa ulur, gürültü çıkarır,

Otursa, yer kazar.

987) Ūça, akıra—bakıra,

Cirné kazıp utıra.

(Bawlı)

Uçar, böğüre—bağıra,

Yeri kazıp durur.

988) Du—du kile ——" dugaga kuna,

Çi—çi ite '—çitinge kuna.

(Bed)

Ses çıkararak gelir yaya konar,

Vız—vız vızıldar çite konar.

989) Du—du .iter —duğağa kunar

Çi—çi iter — çitenge kunar

Altın kaşlı, alama başlı,

Anı tapkan yüz yeşlé.

(M. İwanüw 1842)

Gürültü yaparak yaya konar

Vız—vız vızıldar, çite konar,

Altın başlı, cadı başlı,

Onu bulan yüz yaşlı.(yüz yaşına kadar yaşar)

Kigewin.

At sineği

(262)

(sf.191)

990) Kile, di, bér kunak,

Sıylanuwın uylap,

Ebebi cünlü,

Altın kanatlı.

(Etne r.)

Gelir de bir konak,

Ağırlanacağını düşünüp,

Ebe—nine yünli,

Altın kanatlı.

991) Biş küzé bar,

Altı ayağı,

İké kanatı,

Ul ni bayağı?

Beş gözü var,

Altı ayağı,

İki kanadı,

O ne bayağı?

992) Fi—fi fiyelek,

Altın ayak kübelek,

Yümirkası tügerek.

(İské Ūcém) (hem Bed.)

Fi—fi fiyelek,

Altın ayak(—lı) kelebek,

Yumurtası yuvarlak.

993) Çét—çét ite — çitenge kuna,

Albır cünlü, altın kırılı,

Tüyme başlı, méñ küzlé.

(Egércé.)

Çıt—çıt eder, çite konar,

Albır yünlü, altın çevreli,

Düğme başlı, bin gözlü.

**Tağın: — Çit—çit ite çitenge kuna, altın kanatlı, alama başlı,
anı bélmegen küzé neşlé. (Bed.)**

*Yine: — Çit—çit eder çite konar, altın kanatlı, eski başlı (kötü başlı)
onu bilmeyen(—in) gözü yaşlı.*

994) Çéltér iter, çitenge kunar,

Buxarskiy altın çélter.

(Minzele)

Çıtırdar, çite konar,

Buharalı altın dantel.

995) Çél—çél iter, çitenge kunar,

Al, Bedri, altın çélter.

(Müşlim.)

Çıtırdar, çite konar,

Al, Bedri, altın dantel.

996) Çi—çi iter,

Çitlégene kérép kiter,

Altın başlı, yümri kaşlı,

Munı bélgen yüz yeşlé.

(Arça)

Çit çit eder,

Kafesine girip gider,

Altın başlı, yumru kaşlı,

Bunu bilen yüz yaşlı.

997) Du—du iter, duğağa kunar,

Çi—çi iter, çitenge kunar,

Ebebi cünlü, altın kanatlı.

(Etne)

Gürültü eder, yaya konar,

Çıt—çıt eder, çite konar,

Ebebi yünlü, altın kanatlı.

998) Çi—çi iter — çitenge kunar,

Çır—çır iter — çırağa kunar,

Altın kaşlı, alama başlı,

Anı bélgen yüz yeşlé.

(Nas, 1884.)

Çıt—çıt eder, çite konar,

Cır—cır eder – çıraya konar,

Altın kaşlı, kötü başlı,

Onu bilen, yüz yaşlı (yüz yaşına kadar yaşar).

999) Min kéçkéne, miña time,

Tiseñ, awırttı dime!

Ben küçücüük, bana değme,

Değsen (değersen), ağırttı deme!

1000) Cırlıy—cırlıy, külmekçen

Marat çıktı kéletten,

Uñ bitéme kitérép çaptı,

Elé de kitmi yürekten.

(Urta Pürtkul) (Kuybışew)

Şarkı murıldanır tek gömlekle,

Marat çıktı kilerden,

Sağ yanağıma getirip vurdu,

Hele de gitmez yürekten

Yazmadan xalıklaşkan.

Yazmadan halklaşmış (halk ağzında yayılmış).

(sf.192)

1001) Tızlıy da bızlıy,

Üpken cirri sızlıy.

(Arça, Yaña Kinder)

Vızıldar, cızıldar,

Öptüğü yer sızlar.

1002) Bal—şiker géne aşıy,

Suğışnı üzé başlıy,

Anıñ aldında düşman

Bütén küralın taşlıy.

(Egércé r.)

Bal – şeker yer,

Savaşı kendi başlatır,

Onun önünde düşman

Bütün silahını bırakır.

Yazıp çığargannan taralğan bulsa kirek.

Yazıya geçirildikten sonra yayılmış olsa gerek.

1003) Timegenge timim,

Tigenné tigép kaldırmıym.

Değmeyene değmem,

Değeni değip bırakmam.

1004) Kéşége açuwı kilse, üzé üle.

Kişiye öfkesi gelse, kendi ölüir.

Bal kürti.

Bal kurdu (Balarısı)

(263)

1005) Ŭy artında bakçası,

Bakçasında munçası,

Munçasına su kitére

Néçke billé tutası

(Dŭbyaz.)

Ev ardında bahçesi,

Bahçesinde hamamı,

Hamamına su getirir,

İnce belli teyzesi.

T ü r d e ŝ l e r é: — Baylar baylar bakçası, bakçasında munçası, sığıla—sığıla su kitere nezék billé marçası. (Ŭlı Saltık.)

— Bigrek matur bakçası bar, bakçasında kısası bar, temlé rizık aşıylar, bik awır yük taşıylar.

Türdeşleri: — Zenginler, zenginler bahçesi, bahçesinde hamamı, sıkıla—sıkıla su getirir. İnce belli Marca kızı.

— Pek de güzel bahçesi var, bahçesinde çerçevesi var, tatlı rızık yerler, pek ağır yük taşırlar.

1006) Kéçkéne géne marca kızı

Bilén buwıp su taşıy.

(Tubıl)

Küçüçük Marca kızı,

Belini büküp su taşır.

1007) Bézliy de bézliy,

Bér de canı tüzmiy,

Üzé temléne ézliy.

Vızıldar da vızıldar,

Canı hiç de dayanmaz (bezmez),

Kendi tatlıyı arar.

1008) Çeyde çeydeŝ,

Mayğa ipteŝ,

Aña yuk tiñdeŝ.

(Kazan)

Çayda çaydaş,
Yağa arkadaş,
Ona yok benzer, eş.

1009) Çır—çır ite, çitenge kuna,

Ellewa tuwa, altın kûsa,

Anı kêsé aşıy.

(Elmet hem Kuwem.)

Cıvil—cıvil eder yaya konar,

Doğar doğmaz altın kusar,

Onu insan(lar) yer.

Bal kürtınıñ bal taşuwı hem bal.

Bal arısının bal taşımaları ve bal.

(264)

1010) Yalgız üyde kız cılıy.

(Zey r.)

Yalnız (sessiz) evde kız ağlar.

Umartada yeş yürt anası.

Arı kovanında genç ev anası.

(sf.193)

1011) Elxiyeler, Belxiyeler,

Yuğarı ménép üyalar,

Altın çélter,

Büxar üter.

(Tuba) şiremet

Elxiyeler, Belxiyeler,

Yukarı çıkıp yuva yapar,

Altın dantel,

Buhara'dan gelen öder.

1012) Çalma—çalma çeçekke,

Çalıp aldım bélekke,

Tuksan yigét yǔgére,

Tuğız kuçkar méngére.

(Bigeş)(mekteb)

Şakayık çiçeğine,

Keserek aldım bileğe,

Doksan yiğit koşar,

Dokuz koç bindirir (çikarır).

1013) Çakır—çükır sayıskan

Bürenege yabışkan.

(Knege)

Çakur— çukur saksagan,

Tomruğa yapışmış.

1014) Çi—çi iter, çitenge kunar,

Anı tütkan uñar.

Çit— çit eder, yaya konar,

Onu tutan solar.

Bal kürtı, küç ayıruwı

(Saruwı, anı tabu, cibermi tütüp alu)

Bal kurdu (balarısı), arı oğulu ayrığı

(Sarı suyu, onu bulma, vermeden tutup alma.)

(266)

1015) Tap—tap tabalama,

Taba kürseñ, yalama,

At kürseñ, kéşneme,

Péçen kürseñ, téşleme.

Leke—leke lekeleme (başa kakma),

Tava görsen yalama,

At görsen kişneme,

Ot görsen dişleme.

1016) Püçmaksız aranğa küyriksız sarıklar yaptım.

(Minzele)

Köşesiz ahıra kuyruksuz koyunlar kapattım.

Bürene umartağa bal kürtları yabu.

Tomrukta arı kovanına bal kurtlarının petek yapması.

(267)

1017) Kap—karañğı bülmede

Çélter beyli kız bala.

(Kaybıç)

Kap—karanlık odada,

Dantel bağılı kız çocuğu.

1018) Su,

Su ũsténde kime,

Kime ũsténde yũz yigérmé yigét.

Su,

Su ũstũnde gemi,

Gemi ũstũnde yũz yirmi yiğit.

1019) Béz, béz, bizidér,

Manma saray tũzidér.

(Kamay, Egirci)

Vız vız vızıldar,

Boydan boya saray dũzer (yapar).

1020) it—itlep méner,

it—itlep tũşer,

Velbedri Vel elter.

(Arsl.II)

Yanına zıplayıp biner (ıkar),

Yanına zıplayıp dũşer,

Velbedri Vel elter.

1021) Kũrt kũsıđın sığarlar,

Tatlı tegam yasarlar.

Kurt kusuğunu sıkarlar,

Tatlı yemek yaparlar.

Bal krtini umartada balawız, kerez suzıp bal cıyui

*Bal kurdunun (balarısının) arı kovanında bal mumu, petek
hazırlayıp bal yığması*

(268)

(sf.194)

1022) Mrdıy—mrdıy mrdası,

Yüz ill bağ yurđası;

Kimrse, bar kimg,

Suwırsa, bar cilg.

(cile, Saba)

Borda borda bordası,

Yüz elli bağ yorgası,

Kemirsen var kemiği,

Emsen (soğursan) var iliği.

1023) Mırık—mırık mırkısı,

Unik akkğ ylkısı;

Kimrgeg kimkl,

Kzeneg cilkl.

Bağır bağır bağırtısı,

On iki kuğu ylkısı,

Kemik siniri kemikli,

Gzeneği ilikli.

1024) Mır—mır mırğası,

Kırık —illé yurğası,

Suwırsañ, cilégé bar,

Kimérseñ, kimégé bar.

(Lyubyan a/x Texn)

Bar—bar bağırtısı,

Kırk elli yorgası,

Soğursan iliği var,

Kemirsen kemiği var.

1025) İté xaram, şulpası xeled.

(Malayaz)

Eti haram, çorbası helal.

1026) Türyk—türyk turnalar,

Taw başında yurğalar,

İté xaram, şulpası xeled.

Ul ni bulır, mullalar?

(Yaxın hem Malayaz)

Uzun—uzun turnalar,

Dağ başında yongalar,

Eti haram çorbası helal,

O ne olur (o nedir) mollalar?

**Yaki: —Türyk—türyk turnalar, taydan tayga yurğalar h. b.
(Tipter, Açılı.)**

Hem: — **Türıyk—türıyk türnalar, türkılđasıp türalar h. b.**

Ya da: — *Uzun – uzun turnalar, dağdan dağa yorgalar v.b.*

Ve: — *Uzun— uzun turnalar, ötüşüp dururlar v.b.*

1027) Űzın—üzın külğalar.

Anda küşlar üyalar,

İté xaram, űrésé xeled.

Anı béléer mullalar. (Lyubyan, urman téxnikumı, edebiyet tügerégé.)

Uzun— uzun direkler,

Orda kuşlar yuva kurar,

Eti haram, suyu helal,

Onu bilir mullalar.

Yaki: — **...şunı bélmi mullalar.**

Ya da: — *... şunu bilmez mullalar.*

1028) Biyik—biyik buralar,

Sanduğaçlar üyalar,

Tışı xaram, êçé xeled,

Ul ni bulır, mullalar?

Büyük— büyük tomruklar,

Bülbüller yuva yapar,

Dışı haram, içi helal,

O ne olur, mollalar.

Türdeşé: — Buwa—buwa buwalar, buwa êcénde türnalar, ité xaram, kanı xelet h. b. (Elmet, Taysuğan.)

Türdeşi: — Sürü—sürü sürüler, sürü içinde turnalar, eti haram, kanı helal v.b.

Bal kurtı, balawız, bal.

Bal kurdu (balarısı), bal mumu, bal

(269)

1029) Ceynéñ buyı bal cıya,

Kışnıñ buyı xel cıya.

(Aznakay, Elkey.)

Yaz boyunca bal yığar,

Kış boyunca güç yığar (toplar).

Kürtniñ umartada ceylew—kışlawı.

Kurdun (arının) kovanda yazlayıp—kışlaması.

(270)

(sf.195)

1030) Çır—çır iter,

Fibral üter.

Çır—çır eder,

Ocak ayında öter.

Bal kürtı kışlawı.

Bal kurdu kışlğı.

(271)

1031) Üç bağana kakkan.

Başın kıya yapkan.

Üç direk kakmış,

Başını kaya kapamış.

Şümri umarta.

Yumru arı kovanı.

(272)

1032) Üy türénde êz bar,

Büdre çeçlé kız bar,

Alır idém, malım yuk.

Kéşé alır dip canım yuk.

(M. Sal., 1880)

Ev köşesinde iz var,

Kıvırcık saçlı kız var,

Alır idim, malım yok,

Kişi alır diyecek canım yok.

1033) Üy artınnan êz kitken,

Büdre çeçlé kız kitken,

Tütar idém — xelém yuk,

Yuğalır dip gamém yuk.

Ev arkasından iz gitmiş (sürmüş),

Kıvırcık saçlı kız gitmiş,

Tutar idim— halim yok,

Kaybolur diyecek— gamım yok.

1034) Arşın yarım büzém bar,

Büdre çeçlé kızım bar,

Küterérge xelém yuk,

Kéşé alır dip gamém yuk.

(Biler R.)

Yarım arşın kumaşım var,

Kıvırcık saçlı kızım var,

Kaldırmaya halim yok,

Kişi alır diyecek gamım yok.

1035) Tartmasına tarı çeçken,

Tatlısına kinengen.

(Ufa)

Çekmecesine darı saçtım (döktüm).

Lezzetine sahipmiş (Çok lezzetliymiş).

Umarta asrawçılık* .

Arı kovarı hizmetçiliği.

***asrau: kadın hizmetçi.**

(273)

1036) Miçke kuysañ, cébi,

Suğa salsañ, küry.

Ocağa koysan ıslanır,

Suya salsan (biraksan) kurur.

1037) Būdayınnan salamı kıybat.

Buğdayıyla samanı pahalı.

Balavız

Balmumu

(274)

1038) Nindi gacep canvar:

Ademnerné tuydıra,

Çirkewlerné yaktırta.

(Arsl., II.)

Hangi acayıp canlı:

İnsanları doyurur,

Kiliseleri yaktırır.

Bal kürtı, bal şem.

Bal kurdu, bal, mum.

(sf.196)

1039) Būxaradan kilgen mūntık,

Kūyırığı çūntık.

Buharadan gelen kolye,

Kuyruğu demirden.

1040) Dul—dul ite, duğağa kuna,

Efefe cūnlı, altın kanatlı.

Duu—duu eder (gürültü çıkarır), yaya konar,

Şerit yūnlü, altın kanatlı.

Tüklé tura.

Tüylü yumurta.

6.9 Tuğızınçı Bülék (Dokuzuncu Bölüm)

Kısla, baka—yılannar, balıklar hem balıçılık.

Yengeç, kurbağa— yılanlar, balıklar ve balıçılık

(276)

1041) Kém üz yürtin üz üsténde yüklep yürte? (Kazan.)

Kim kendi evini, kendi üzerinde yükleyip yürütür?

Türdeşé: — Kém üz üyin arkasına küterép yürte?

Türdeşé: — Kim öz evini arkasına kaldırıp (arkasında taşıyıp) yürütür?

1042) Kém üz üyası üsténde yürüri? (Ufa, 4—tatar mektebé.)

Kim kendi yuvası üzerinde yürür?

1043) Bürma—bürma, bürmadır,

Şul türbada türadır.

Burma— burma burmadır,

Şu torbada durmaktadır.

Ekem—tükem (şepşekerlék)

Salyangoz (şepşekerlik)

(277)

1044) İké müğézé, altı ayağı,

Bérsénéñ de yuktır tūyağı.

(Arsl., II.)

İki boynuzu, altı ayağı,

Hiçbirinin de yoktur toynağı.

1045) Ni canwar tūgél, ni çıpçık tūgél,

Yürér cirri anıñ balçık,

Üzé tağı bik arık,

Aşamağanğa küre azık.

(Kazan.)

Ne canavar, ne serçe,

Yürüdüğü yer onun, balçık,

Kendi dahi çok arık (zayıf)

Doymayana göre azık.

(278)

1046) Yar buyında Taras utıra,

Barısınan da katı kıçkırır.

(knege)

Sahil boyunda Taras oturur,

Hepsinden de sert bağıırır.

1047) Üzé batkaklıkta kıçkırır,

Üzê çıkmıy. (Perm)

Kendi bataklıkta bağıırır,

Kendi çıkmaz.

Türdeşé: — Batkaklıkta cılıy, üzê çıkmıy. (Arsl., 11.)

Türdeşî: — Bataklıkta ağlar, kendi çıkmaz.

(sf 197)

1048) Gumirine sudan çıkmıy,

Kuyruk túbine yun çıkmıy. (Müslim)

Ömrünce sudan çıkmaz,

Kuyruğu dibinde tüy çıkmaz.

1049) Üz külinde üzi patşa.

Kendi gölünde kendisi padişah.

1050) Cey buyı akıl sata,

Kışın buz bulıp kata. (Memdel)

Yaz boyu akıl satar,

Kışın buz olup katılaşıır.

1051) Aralga da ul huça,

Tugayga da ul huça,

Kün cılınsa, kıkırır. (Ural hem tubıl)

Aral gölüne de o sahip,

Çayırılığa da o sahip,

Gün ısınsa, bağırır.

Baka

Kurbağa

(279)

1052) Kıkına gine bir ebi,

Tubsa aşu ütelmıy.

Küücüük bir ebe,

Eşikten öteye geçemez.

Tubsa— anda busaga meğnesinde.

Tubsa – Burada eşik anlamında.

1053) Astı da takta, üstü de takta,

Başın takta astına salıp karap yata.

Altı da tahta, üstü de tahta,

Başını tahta altına salıp, bakarak yatar.

1054) İ taş kapka, taş kapka,

Aslı—üsli kuş kapka,

Anı birkem açalmıy,

Xucası da çığalmıy,

Muyının suzıp karasa da,
Kapkasınnan uzalmıy.
Ey taş kapı, taş kapı,
Altı üstlü çift kapı
Onu hiç kimse açamaz.
Sahibi de çıkamaz,
Boynunu uzatıp baksa da,
Kapısından geçemez.

1055) Ayagın—başın yeşire

Taş külmegi içine.

(Bugilme, kudaş)

Ayağını— başını gizler,

Taş(—tan) gömleği(—nin) içine.

Taşbaka.

Kaplumbağa.

1056) Cir astında— maylı çıbık.

Yer altında – yağlı çubuk.

1057) Yul üstinde— maylı kayış.

(İski tazlar Etne)

Yol üstünde— yağlı kayış.

1058) Urmannan çıkar,

Tüşi bilen şuar.

*Ormandan çıkar,
Döşü ile sürüklenir.*

1059) Urmannan çıgar

Tüşü çuwar.
Efelem türli,
Altın sırlı,
Tüyme başlı
Tuz közli.
*Ormandan çıkar,
Döşü alaca—bulaca,
Bambaşka türlü,
Altın çizgili,
Düğme başlı,
Tuz gibi parlak gözlü.*

1060) Urmannan çıgar,

Tüşü bilen şuwar,
Kişiné kürse kuwar,
Efelem türle,
Kümüş sırlı,
Tüyme başlı,
Tüz küzle.

*Ormandan çıkar,
Döşü ile sürüklenir,
İnsanı görse kovar,
Bambaşka türlü,
Gümüş çizgili,
Düğme başlı,
Tuz gibi parlak gözlü.*

**Türdeşé; Sazdan çığar, tüşé çuwar, karını bélen şuwar, kేశéné
kuwar, kేశé anı suğar. (Minzele, Ürdek alpan—tilpen bakıldawı
bélen alpawıtka,**

*Türdeşi: Sazdan çıkar, döşü alaca—bulaca, karnı ile sürüklenir,
kişiyi kovar, kişi onu döver. (ördek paytak—paytak vak—vak etmesiyle
derebeyine,...*

(sf.198)

1061) Üzın—üzın, üzın yul,

Üzın yulnı kém uzar?

Bawırı çuwar Kükelteynéñ

Yümirkasın kém tabar?

Uzun— uzun, uzun yol,

Uzun yolu kim aşar?

Bağrı alaca— bulaca Kükeltey'in (Guguk kuşunun).

Yumurtasını kim bulur?

Yeki:—...Bawırı çolak Kükelteynén h. b. (Tubıl.)

Ya da: —...Bağrı çolak Kükeltey'in v.b.

1062) Ūzın êçek,

Bér ũçı tŭyinçek.

Uzun bağırsak,

Bir ucu bohça.

1063) Cey kŭné téréle,

Kış kŭné ũle.

(Pérm ũlkesé.)

Yaz gŭnŭ dirilir,

Kış gŭnŭ ũlŭr.

1064) Ayağı yuk, taw aşa.

Ayağı yok dağ aşar.

1065) Bér kamçım bar, tŭtŭp bulmıy.

Bir kamçım var, tutulamaz.

Yılan

Yılan

(281)

1066) Suda yŭze,

Cirde şuwa,

Küyrüğü uçlı,

Ciz başlı.

Suda yüzer,

Yerde sürünüür,

Kuyruğu uçlu,

Metal başlı.

Tuzbaş Yılan.

Zehirsiz yılan.

(282)

1067) Ciz altında—ciz kamçı.

Yer altında — metal kamçı.

Ciz Yılan.

Metal renkli yılan.

(283)

1068) Küyrüğü cirge times.

Sırtı künge küymes.

(Elmet)

Kuyruğu yere değmez,

Sırtı güneşte yanmaz.

1069) Kümüş tenlé,

İté temlé.

(Zur Usak, Apas)

Gümüş tenli,

Eti lezzetli.

1070) Suda tudı, cirde üldé.

(Ufa,4—Tatar mek.)

Suda doğdu, yerde öldü.

(sf.199)

1071) Başı bar, çeçé yuk,

Küzé bar, kaşı yuk.

Awızı bar, télé yuk,

Gewdesé bar, muyını yuk;

Suwıkka tuñmıy,

Êssége küymi,

Ayağı yuk, üzé yürü.

(Kazan.)

Başı var, saçı yok,

Gözü var, kaşı yok,

Ağzı var, dili yok,

Gövdesi var, boynu yok;

Soğukta donmaz,

Sıcakta yanmaz,

Ayağı yok, kendi yürür.

**Çuvaşta:—Pusé pur ta susé suk, Sawarë pur ta sassı suk.
(Başı bar da çeçé yuk, iréné bar da tawışı yuk.)**

Çuvaşta: — Başı var da saçı yok, ağzı var da sesi yok.)

1072) Kanatı bar, uçalmas,

Ayağı yuk, tütürmas.

Kanadı var, uçamaz,

Ayağı yok, tutamaz.

T ũ r d e ũ é: — Kanatı bar — uçmas, ayağı yuk — tuktamas.

Türdeũi: — Kanadı var— uçamaz, ayağı yok— duramaz.

1073) Kanatı bar, uçalmıy,

Çükke taba karamıy,

Yıldızlarını sanamıy,

Kũrı cirde türalmıy.

(Arça)

Kanadı var, uçamaz,

Göge doğru bakamaz,

Yıldızları sayamaz,

Kuru yerde duramaz.

1074) Küzé bar — yũmmıy,

Kanatı bar — uçmıy,

Ayağı yuk — yũri.

Gözü var — yummaz,

Kanadı var— uçmaz,

Ayağı yok, yürür.

1075) Suda yŭze — kŭş tŭgél,

Kanadı da yuk tŭgél,

Ay—hay anıñ kŭlmege,

Kimnernéñ bar kŭrgené?

Suda yŭzer — kuş değil,

Kanadı da yok değil,

Ay— hay! Onun gŭmleęi,

Kimlerin var gŭrdŭęŭ.

1076) Ayaksız—kulsız cidé derya buylıy.

Ayaksız – elsiz yedi okyanus boylar (geçer).

1077) Cuda batmıy, kŭrıda tŭrmıy.

(Egércé.)

Suda batmaz, kuruda durmaz.

Yaki: — kırda tŭrmıy, diler.

Ya da: — Kırda durmaz, derler (denilir).

1078) Sunı sulasa — tura

Tınnı sulasa — ŭle.

Suyu sulasa — durur (dirilir, ayağa kalkar),

Nefesi sulasa, űlŭr.

1079) Yar astınnan yaw uza

Kılıçlı da mılıtklı. (Kazan. Gıylmi Kitapxane, kulyazma No: 4470,
a/x. téxnikumı, edebiyet tügerégé.)

Kıyı altından düşman geçer,

Kılıçlı da tüfekli.

Balık

Balık

(284)

1080) Kéçkéne bendede

Yüz illé biş yümırka. (İrtiş buyı.)

Küçücük kulda,

Yüz elli beş yumurta.

Balık uwıldığı

Balık Yumurtası

(sf.200)

1081) Yar astında batman yatır...

Anı tapkan Bahman batır,

Bahman alğan bér xatın,

Barmakları şaw altın (Yahin T., 1082)

Kıyı altında batman yatar...

Onu bulan Bahman yiğit,

Bahman almış bir hatun,

Parmakları tamamiyle altın.

1082) Cir astında Azman batır,

Azmannı saklap Usman yatır,

Usman alır ciñgi xatın,

Biş barmağı — kŭmés altın.

(Ufa)

Yer altında Azman yiğit,

Azman'ı saklayıp Osman yatar,

Osman almış yeni hatun,

Beş parmağı gŭmŭş atın.

1083) Yar astında yaman yata,

Anı saklap Gıylman yata,

Gıylman alğan çiber xatın,

Tırnakları kŭmés—altın.

(Kazan)

Kıyı altında düşman yatar,

Onu saklayıp Gıylman yatar,

Gıylman almış güzel hatun,

Tırnakları gŭmŭş altın.

1084) Ene bara, êzé yuk,

Buğazlasañ, kanı yuk.

İşte varır, izi yok,

Boğazlasan, kanı yok.

1085) Ayaksız tay çuptırdıy,

Küyriğin miña tütürmiy.

(Maıayaz)

Ayaksız tay koşturur,

Kuyruğunu bana tutturmaz.

1086) Üzé ülekse, üze aşarğa yarıy.

(Tipter—açılı)

Kendi ölmüşse, kendi yenmeye yarar.

1087) Üzé ülekse,

Herkém aşıy êlekse.

(Ufa, 4—tatar mektebi)

Kendi ölmüşse,

Her kim yer (onu) en önce.

Balık hem anı tütü.

Balık ve onu tutma.

(285)

1088) Sarayımniñ êrgesé arkan, terezesé meñ, birsénéñ de pıyalası yuk.

Sarayımın duvarı urgan, penceresi bin, birinin de camı yok.

1089) Başı ağaç, êçé çêlter, bütı taş.

(Sibir)

Başı ağaç, içi dantel, budu taş.

1090) İlegémnéñ kısıası arkan, túbé taş.

Eleğimin çerçevesi urgan, dibi taş.

1091) Tarkıçak, türkıçak,

Cıyıp alsañ, bér küçak.

(İşemtamak, Sibir)

Daracık duracık,

Toplayıp alsan, bir kucak.

Yılım, nerete (balık avı)

Balık, havyar (Balık Avı)

6.10 Unıncı Bülék (*Onuncu Bölüm*)

Kırğıy küşlar, yürt küşları, küşçılık

Yabani kuşlar, ev kuşları, kuşçuluk

(286)

1092) Yuğarı méne çılbersız,

Tüben tüşe baskıcsız,

Üyler sala baltasız.

Yukarı çıkar zincirsiz,

Aşağı düşer merdivensiz,

Evler yapar baltasız.

Türdeşé:—Çılbersız yuğarı méne baskıcsız tüben tüşe.

Türdeşi: —Halkasız yukarı çıkar, mendivensiz aşağı düşer.

1093) Kulsız—ayaksız yürt sala.

(Egércé)

Elsiz – ayaksız ev yapar.

1094) Eremege şüşlé attım.

Çalılığa silah attım.

Küş.

Kuş

(287)

1095) Ayaksız kulsız tayga mine.

Ayaksız— elsiz dağa çıkar.

1096) Küterép bula, üy arkılı ırğıtıp bulmıy.

(Arsl., II.)

Kaldırıla bilir,(ama) ev arkasına atılamaz.

Küş mamıǵı

Kuş tüyü

(288)

1097) Aǵaç başında beylé bukça.

Aǵaç başında baǵlı bohça.

1098) Baltasız da, kulsız da

Yürt salınǵan yürtsızǵa.

(Arça.)

Baltasız da, elsiz de

Ev yapılmıǵ evsize.

Yaki: —...yürt salınǵan kulsızǵa, diler.

Ya da: —...ev yapılmıǵ elsize, derler.

Kuş ũyası

Kuş yuvası

(289)

1099) Arı da ut, biré de ut,

İhi le, mihi le.

Orda da civıldar, burda da civıldar,

Vay canına, hele bak!

Sanduğa

Bũlbũl

1100) Yıradan akırılęan kunak bulsa da,

Tereze artında tũra.

(Ufa, 4—tatar mek.)

Uzaktan çağırılmış misafir olsa da,

Pencere ardında durur.

1101) Kulı yuk, balçık taşıy,

Baltası yuk, ũy yasıy.

Eli yok, balçık taşır,

Baltası yok, ev yapar.

Karlığa

Kırlangıç

(290)

1102) Üzi y mırka basmıy,

Balasın da bakmıy.

Kendi gurka yatmaz,

Yavrusuna da bakmaz.

Kekk k

Guguk

1103) B r k şım bar, tınmıy,

Ağaçka  ya k rmıy,

 yi — cirde,

Cırı — k kte

Bir kuşum var, dinmez (hiç dinlenmez),

Ağaca yuva kurmaz,

Evi — yerde,

Şarkısı — g kte .

Turğay

Tarla kuşu

(291)

1104) Ak uymagım suğa t şt ,

Baldakları uyıla t şt .

(Ataw)

Ak y z ğ m suya d şt ,

Halkaları saçılıp gitti.

Akçarlak

Martı

(sf.202)

1105) Üzé üzın, çabuı kıska.

Kendi uzun, eteği kısa.

Tūrna

Turna

1106) Urmannan çığar,

Sırtı çuıar,

Felençe tūrle bér altın.

(Bereñgé, Putçara)

Ormandan çıkar,

Sırtı alaca— bulaca,

Falanca tūrlü bir altın.

1107) Urmannan çığar,

Kūyruk astı çuıar,

Efelem tūrle,

Altın sırlı,

Dürt kırılı,

Tūyme başlı,

Sayıskan bütli,

Béz küzlé.

(Kayınlık, Aktanış.)

Ormandan çıkar,

Kuyruk altı alacalı,

Bambaşka türlü,
Altın izgili,
Drt kenarlı,
Düğme başlı,
Saksağın bacaklı (arpık bacaklı),
Keskin gözli.

1108) Urmannan ığar,

Küyrık ı uwar,
Bikeneyi ttar,
Biktimr suyar,
Efelem türlü,
Altın sırlı,
Tyme başlı,
Bz kzli.
Ormandan ıkar,
Kuyruk ucu alacalı,
Bikene'yi tutar,
Biktemir'i keser,
Altın izgili,
Düğme başlı,
Keskin gözli.

1109) Kara urmanniñ êçénde

Agaç kiñğiraw şaltırıy.

(Ceylew,Çallı)

Kara ormanın içinde,

Ağaç çingırağı ses çıkarır (Ağaçtan çingirak ses çıkarır).

1110) Cey şakıldıy bu çükéç,

Kış şakıldıy bu çükéç,

Niçék çıdıy bu çükéç?!

Yazın şakıldar bu çekiç,

Kışın şakıldar, bu çekiç,

Nasıl dayanır bu çekiç?!

1111) Salmak anıñ tümşığı,

Barça küşniñ kümsızı.

(Aksubay.Yaña İbray)

Ağırdır onun gagası,

Bütün kuşların aç gözlüsü.

(294)

1112) Urmannan çığar,

Tüşé çuwar,

Bigeneyi kuwar,

Bikmemeté tütar,

Biktiméré suyar,

Sültan başlı,

Kızıl kaşlı,

(sf.203)

Anı bélgen yüz yeşlé.

(Müslim.)

Ormanda çıkar,

Döşü alaca—bulaca,

Bigene'yi kovar,

Beymehmet'i tutar,

Beytimur'u keser,

Sultan başlı,

Kızıl kaşlı,

Onu bilen yüz yaşlı (onu bilen yüz yaşına kadar yaşar.)

Kürtlék (üzay), anı awlauw, êt hem pıçak.

Keklik , onu avlama işi, köpek ve bıçak.

(295)

1113) Kazık başında yürt tūra.

Kazık başında ev durur.

1114) Külğa başında bér ũy,

Kunağım terezesénen yŕi.

Direk başında bir ev,

Misafirim penceresinden yürür.

1115) Çır—çır ite,

Çérçégéne kérép kite.

(Arça.)

Cır — cır eder,

Yuvasına kirip gider.

Sıyrıcık hem anıñ üyası.

Sığircık ve onun yuvası

(296)

1116) Uraklar bétkeç,

Yem kite kırdan...

Eytégéz: tizden

Kém kite bézden?

Oraklar bitince,

Güzellik gider kırdan...

Söyleyiniz: tezden (hemen)

Kim gider bizden?

Sıyrıcık (hem başka kitücé küşlar)

Sığircık (ve başka göçmen kuşlar)

(297)

1117) İleklé kümér il küçép bara.

Elekli kömür ilden (ülke, memleket) göçüp varır (gider).

(Tubıl.)

Çewkeler kilüwé—kitüwé

Alaca kargaların geliş — gidişi

(298)

1118) Utıruwı mulladay,

Kıçkıruwı şaytanday,

Karalıǵı kazanday,

Aklıǵı kitendey.

(Sébér.)

Oturuşu imam gibi,

Seslenişi Şeytan gibi,

Karalıǵı kazan gibi,

Aklıǵı keten gibi.

Kiten — akbüz tüşéndegé citén—kindér (matériye).

Keten — Pamuklu bez rengindeki keten—kendir ipi.

Ala karǵa

Ala karga

(299)

1119) Yalt—yült yüréşlé,

Zanifart kılıçlı,

Ayaǵı çiték—başmaklı,

Bizbikré muyınlı.

(İské Üşçém, Etne.)

Çakmak— çakmak yürüyüşlü,

Zanifart kılıçlı,

Ayaǵı çizme paşmaklı,

Bizbikri boyunlu.

1120) Kũleç tũtey gũldérék,

Kızıl çiték, kũk kũlmek.

(Ūşén.)

Gũleç teyze gũmbũrdek,

Kızıl çizme, mavi gũmlek.

1121) Kũzé tũzday,

Bũrnı bũzday,

Ayađı kızıl çitékłé,

Yũgirgeni kızday

(Arça)

Gũzũ tuz gibi,

Burnu buz gibi,

Ayağı kızıl çizmeli,

Koşmuşa kız gibi.

Kũgerçén

Gũvercin

(300)

1122) Çuwar kilémlé uram malayı,

Bũrçak cıya, kırdá kuna.

(Kazan)

Alaca—bulaca giyimli sokak çocuğu,

Burçak yığar, kırdá konar.

1123) Urmıy, çeçmi,

İl ũsténde kũn ite.

Biçmez, saçmaz,

Memleket üstünde gün geçirir.

Çıpçık

Serçe

(301)

1124) Üy başında—saplı çüméc. (İské Üşcém, Etne.)

Ev başında — saplı kepçe.

1125) Kazık başında — saplayak.

Kazık başında— saplı ayak.

1126) Ala at cigülé,

Taktaları tüyewlé.

(Malayaz.)

Ala at koşulu,

Tahtaları yüklü.

1127) Arabamniñ bastırığı üzın.

Arabamın tomruğu uzun.

Türdeşé: — Çanamniñ bastırığı üzın. (Malayaz).

Türdeşi: — Kızağımın tomruğu uzun.

**bastırık*—Araba ile taşınan otları üstten bastırmak için bağlanan ağaç,tomruk.

1128) Başı — kũlte, kũyriđı — bastırık.

Başı — demet, kuyruğu — tomruk.

1129) Bastırığı ũzın, kũltesé kısa.

(Malayaz)

Tomruğu uzun, demeti kısa.

1130) Kũyriđın alsa—başı yabışa,

Başın alsa — kũyriđı yabışa.

(Saba, şemerden.)

Kuyruğunu alsa — başı yapışır,

Başını alsa — kuyruğu yapışır.

1131) Kũltesénen bastırığı ũzın.

(Balint., 1877.)

Demetinin tomruğu uzun.

1132) Kéçkéne géne kéletke

Ŭzın térew téretken.

(Bigeş, mektep.)

Küçücüük kilere,

Uzun destek koyulmuş.

1133) Ŭyge kérsem: çek—çek,

Tışka çıksam: çek—çek,

Ay—yay, ũzekey,

Kũyrik ũçı bizekey.

(Malayaz.)

Eve girsem: cik— cik,

Dışarı çıksam: cik—cik,

Ay—yay küçücük,

Kuyruk ucu bezekli.

1134) Ak ciré ak kiten kébék,

Yeşél ciré yeşél suğan kébék. (Kazan.)

Ak yeri ak keten gibi,

Yeşil yeri yeşil soğan gibi.

1135) Kélt—kélt itedér,

Kélti Server itéklé,

Yeşél yifek yawlıklı,

Kilmésekte azıǵı. (Bürdi, Çallı.)

Tık—tık eder,

Tıkı Server çizmeli,

Yeşil ipek yağlıklı (örtülü),

Yabancıda azıǵı.

1136) Kélt—kélt yüréslé,

Kilén sawır itéklé,

Kamzulları ukalı,

Art yağında bastırık. (Bigeş) (mektep)

Tık—tık yürüyüşlü,
Gelin sağrı(deri) çizmeli,
Yeleşi sırmalı,
Arka yanında tomruk.

(sf.205)

1137) Kélt—kélt sikére,

Kélen sarı itéklé,

Yalt—yült karana —

Yalan yeşél yawlıklı.

(Kazan)

Tık—tık sıçrar,

Gelin sarı çizmeli,

Çakmak çakmak bakınır,

Çıplak yeşil başörtülü.

Türdeşé: —Kélt—kélt sikére, kélmén sawır itéklé, yalt—yült karana, yalman yeşél yawlıklı. (Müşlim.)

Türdeşé: — Tık—tık sıçrar, gelin deri çizmeli, çakmak—çakmak bakınır çıplak yeşil örtülü.

1138) Tawğa ménsé: tık—tık,

Tawdan tüşse: tık—tık,

İké itegé buyawlı,

Can gınası ayawlı.

(Nisibaş, BR.)

Dağa çıksa: tık—tık,

Dağdan düşse: tık—tık,

İki eteği boyalı,

Gönülcüğü korumalı.

1139) Tawğa méner tertelé,

Tawdan tüşer tertelé,

Küyrık astı bürmelé,

Cém—cém iter tertelé.

Tetés (hem Etne)

Dağa çıkar araba oklu,

Dağdan düşer araba oklu,

Kuyruk altı büzmeli,

Pırıl—pırıl parlar araba oklu.

1140) Ak ciré kar kébék,

Yeşél ciré suğan kébék,

Utıruwı mulla kébék,

Kıçkıruwı şaytan kébék.

(Yexin T., 1894.)

Ak yeri kar gibi,

Yeşil yeri soğan gibi,

Oturuşu molla gibi,

Bağırması şeytan gibi.

Türdeşé: — Appak — kiten kük, yem yeşél — suğan kük h. b.
(Minzele.)

Türdeşi: — Apak — keten gök, yem— yeşil soğan gök.

1141) Yeşélé — suğan kébék,

Karası — tasma kébék,

Utıra mulla kébék,

Kıčkıra şaytan kébék.

(Tipter—Açulı.)

Yeşili— soğan gibi,

Karası tasma gibi,

Oturur imam gibi,

Bağırır şeytan gibi.

1142) Ak ciré kar kébék,

Kara ciri kūrım kébék,

Utıruwı mulla kébék,

Çukınuwı puplar kébék.

(Alabüğa.)

Ak yeri kar gibi,

Kara yeri kurum gibi,

Oturuşu molla (imam) gibi,

İstavroz çıkarişı saçmalık gibi.

1143) Utıruwı — mulladay,

Kıçkıruwı — şaytanday,

Karalıǵı —kazanday,

Aklıǵı — kitendey.

Oturuşu — imam gibi,

Bağırması — şeytan gibi,

Karalıǵı — kazan gibi,

Aklıǵı — keten gibi.

1144) Yeşélé suǵanday,

Karası kūrımday,

Utıra sūltanday,

Kıçkıra şaytanday.

Bérlék (Ūktyabr r).

Yeşili soğan gibi,

Karası kurum gibi,

Oturur sultan gibi,

Bağırır şeytan gibi.

1145) Vay—vay, cıltın kaş,

Kélti Server itéklé.

(İndırçı, Apas.)

Vay—vay, mükemmel kaş,

Tıkı Server çizmeli.

(sf.206)

1146) Ala çapan kiyéngen,

Mal suyğanğa süyingen,

Şunda tüşép yügérgen.

Ala kaftan giyinmiş,

Mal soymuşa sevinmiş,

Şurda düşüp, yürümüş,

1147) Kıska kélet, ũzın bastırık.

(Elmet)

Kısa kilit, uzun tomruk.

1148) Ala tunım yamavı bar, cũyı yuk.

Ala mantomun yaması var, dikişi yok.

1149) Ceyén — dalada,

Kışın — kalada.

(Sibir, Tara)

Yazın — bozkırda,

Kışın — kasabada (şehirde).

Sayıskan.

Saksağan.

(302)

1150) Ak kéletné vatıp kére,

Sarı maynı çümére.

Ak kileri kırıp (parçaayıp) girer,

Sarı yağı sömürür.

Sayıskanniñ yümırka urlap aşavı.

Saksağanın yumurta çalarak yemesi.

(303)

1151) Kazannan kara,

Kardan ak,

Uraktan kekré,

Uktan tüz.

Kazandan kara,

Kardan beyaz,

Oraktan eğri,

Oktan düz.

Sayıskanniñ kunğan, uçkan vakıtı.

Saksağanın konma, uçma vakti.

(304)

1152) Kar üsténde kara kazan,

Kabardı da méndé.

(Çakmağış.)

Kar üstüinde kara kazan,

Kabardı da çıktı.

1153) Kazan astım kırı küyge,

Kabardı da méndé,

Akıllığa eytken idém,
Uyladı da béldé,
Akılsızğa eytken idém,
Şırık itté de küldé.
Kazanımın altı kuru yanar,
Kabardı da çıktı,
Akıllıya söylemiştim,
Düşündü de bildi,
Akılsıza söylemiştim,
Kıs kıs güldü.

1154) Kabara—kabara, kabara kük,

Kabarıp péşken belés kük.

(Bed.)

Kabarır—kabarır, kabarır gibi,

Kabarıp pişmiş ekmek gibi.

1155) Kúpme kúpse, kúyme kük,

Küpérép péşken ikmek kük,

Ĝubérnskiy kızlar kük.

Kabarsa kabarsa, kayık gibi,

Kabarıp pişmiş ekmek gibi,

Guberna kızları gibi.

1156) Yassı—yassı yasma k b k,

Yasap kuyĝan tasma k b k.

(Kazan)

Yassı—yassı yasma gibi,

Yapılıp koyulan tasma gibi.

1157) Kilen—kilen kil şl ,

Kilen yurĝa y r şl ,

Ufimskiy k lmekl ,

Firdanskiy yawlıklı.

(Malayaz)

Gelin—gelin Çık (gelin),

Gelin yorga y r y şl ,

Ufa g mlekl ,

Fergana  rt l .

Firdan—«Firgan » s z n n yasalĝan bulsa kirek.

Firdan—“ Firgane” s z nden bozulmuş olsa gerek.

(sf.207)

1158) K rt—k rt sik re,

K ren savır it kl ,

Yelt—y lt karana,

Alma uwar yawlıklı.

(Aktanış)

Kirt—kirt koşar,

Kahverengi deri  izmeli,

Parıl—parıl bakınır,

Çil—çil benekli örtülü.

1159)Gülen—gülen yüréşlé,

Gülen savır itéklé

Gospojalar muyınlı,

Muyımı tulı ciléklé,

Yeşél kamka yançıklı,

Taliyenskiy yawlıklı.

(Kayınlık)

Gelin gelin yürüyüşlü,

Gelin deri çizmeli,

Hanımefendi(ler) boyunlu,

Boynu dolu ilikli,

Yeşil ipek çantalı,

İtalyan örtülü.

1160)Kabara—kabara, kabari kük,

Kabarıp péşken ikmek kük,

Yasana—yasana, yasani kük,

Yasanıp tüşken kilén kük.

(Malayaz.)

Kabarır—kabarır, kauçuk gibi,

Kabarıp pişmiş ekmek gibi,

Süslenip—püslenir süslü gibi,

Süslenip duran gelin gibi.

Türdeşleré: — Kabara—kabara, kabari kük, kabarıp péşken ikmek kük, yasana— yasana, yasani kük, yasanıp kilgen kiyew kük. (Bawlı mektebé, Aktanış, İliş r., BR.) — Kabara—kabara, kabara kük, kabarıp citken kümeç kük, yasana—yasana, yasana kük, yasanıp citken kiyew kük. (Tetés, 1919.)

Türdeşi: — Kabarır—kabarır, kauçuk gibi, kabarıp pişmiş ekmek gibi, süslenip püslenir, süslü gibi, bezenip gelen damat gibi.

—Kabarır— kabarır kauçuk gibi, kabarıp pişen çörek gibi, süslenip— püslenir süslü gibi, bezenip duran güveyi (damat) gibi.

1161) Kabara da kabara — kabartma kük,

Kabarıp péşken ikmek kük,

Kiyénép kilgen kiyew kük.

(Arça)

Kabarır da kabarır – kabartma gibi,

Kabarıp pişmiş ekmek gibi,

Giyinip gelen güveyi gibi.

1162) Yasana — yasana, yasana kük,

Yasanıp kilgen kiyew kük,

Kızara—kızara, kızara kük,

Kızarıp péşken çiye kük.

(Sébér.)

Süslenip— püslenir süslü gibi,

Süslenip gelen güveyi gibi,

Kızarır— kızarır, kırmızı gibi,

Kızarıp olgılaşan kiraz gibi.

1163)Küpme küpse, küyme kük,

Küpérép péşken ikmek kük,

Utıruwı mulla kük,

Kıçkıruwı tırna kük.

(Kazan.)

Kabarıp dursa, kayık gibi,

Kabarıp pişen ekmek gibi,

Oturuşu molla gibi,

(Haykırışı) Seslenişi turna gibi.

1164)Kiyew bara yul bélen,

Yeşél xetfe tun bélen,

Kızıl çuğı — muyınında,

Süygen yarı — kuyınında.

Güveyi(damat) varır yol ile,

Yeşil kadife takımla,

Kızıl bağı – boynunda,

Sevdiği yarı koynunda.

Yaki: — Kilén kilgen yul bélen h. b.

Ya da: — Gelin gelir yoldan (yol ile).

1165) Kéldér—kéldér kaldırça,

Küdaçanı küldére.

(Kişér, Aksuwı)

Gıcır—gıcır kaldıraç,

**Gelin—görümceyi güldürür.*

***Küdaça:** *Düniürleşen kimselerin kızları, gelin—görümce.*

1166) Elbidérgey muyınlı,

Taliyansky bürınlı.

(Müşlim.)

Elbidirgey boyunlu,

İtalyan burunlu.

Ata kürke

Baba Hindi

(305)

(sf.208)

1167) Aksak ebiyém aykala—çaykala suğa bara.

Aksak ninem salına—salına (yalpalaya—yalpalaya) suya varır.

Türdeşé: — Kéçkéne géne ciñgeçey aksıy—aksıy suğa bara. («Knege».)

Türdeşi: — Küçüciük yosma aksaya—aksaya suya varır.

1168) Kırdá yürse — kır kiyégé,

Suda yüzse —su kiyégé.

(Yewişirme)

Kırdá yürüse — kır geyiği,

Suda yüzse — su geyiği.

1169) Su tũbéne tũşe,

Çılanmıyça çığa.

(Saba.)

Su dibine düşer,

Islanmadan çıkar.

1170) Teg, teg, tegéşke,

Tegém tũşté inéşke,

Kürmedéñmé, babuşka?

Suymadıñmı beléşke?

(Kazan.)

Tak tuk, boş işler,

Tak tukum düştü inişe,

Görmedin mi nineciğim,

*Kesmedin mi belişke (belişçik)?**

***belişke:** İçine ekmek, pilav, patates koyarak pişirilen küçük ekmek dolması.

1171) Tuka, tuka, tukişka,

Kürmedéñmé, Bibéşke?

Teke bara inéşke,

Tapar idém beléşke.

(Malayaz.)

Taka—tuka boş işler,

Görmedin mi nineciğim,

Teke varır inişe,

Bulur idim beliş ekmeği.

1172) Uka—uka, tış kına,

Teke tüşken üzenge,

Bütün kisép birér idém

Şul tekené kürgenge.

(K. Atı, Şiremet r.)

Sırma—sırma, dışı var,

Teke düşmüş vadiye,

Budunu kesip verir idim,

Şu tekeyi görene.

1173) Uka, uka, tış kına,

Su küyma inéşte,

Üçalsa da cirde yŭri,

İté yaxşı beléşke.

(Kazan)

Sırma—sırma dışı (var),

Su kuyusuna inişte,

Uçabilse de yerde yürür,

Eti(—nden) olur güzel beliş ekmeği.

1174) Bakıldık ebi suğa bara,

Eçkéçleré küyıla bara.

Vak vaka nine suya varır,

Yaprakları dökülür durur.

1175) Kŭregé—aldan,

Ercesé — arttan.

Kŭređi — öniinden,

Kŭfesi— arkadan.

1176) Kéçkéne géne kük teke,

Kitté buwa buyına,

Kürmedéñmé, Bibéşke?

Tapar idém beléşke.

(Elmet.)

Küçücük gök teke,

Gitti baraj gölü boyuna,

Görmedin mi, nineciğim?

Bulurdum beliş ekmeği.

1177) Sŭskı bŭrın, bakıldık,

Küp sŭylene takıldık.

(Sŭléklé, Safakül.)

Kürek burun, vak vaka,

Çok söylenir geveze.

1178) Çap—çap çabata,

Çaptı kitté inéşke,

Kürmedéñmé, tütüşke?

(Esekey, Karamalı)

Çap—çap pabuçlar,

Çaptı (koştu) gitti dereye,

Görmedin mi, teyzeciğim?

Ürdek

Ördek

(306)

(sf.209)

1179) Cün cümğağım — büdre,

Su kürdémé — yŷgére.

Yün(den) yumağım kıvırcık,

Su gördü mü—koşar.

Ürdek bebkesé

Ördek yavrusu

(307)

1180) Zeñgerlin, xlutin—xlutin,

Min şarik—şarik kuşkaltin.

(Aktanış.)

Mavili, kareli kareli,?

Min şarik şarik kuşkaltin.?

Ata ürdek

Baba ördek

(308)

1181) Kıykan—muykan atlağan,

Ak çikmenén kaplağan.

(Minzele.)

Cesurca atlamiş,
Ak cepkenini kaplamış.

1182) Yürtü ak, bağanası kızıl,

(Xesenşeyix, Baltaç.)

Evi ak, direği kızıl.

1183) Suda yuwınıp aldı,

Üsté küri kaldı.

(Arça.)

Suda yıkanabildi,

Üstü kuru kaldı.

1184) Suda yüşze,

Kükte üça.

Cirde yüri,

İt bélen sılyı.

(Batır, ÇR.)

Suda yüzer,

Gökte uçar,

Yerde yürür,

Et ile ikramlar.

Kaz

Kaz

(309)

1185) Kekré kayın astında

Kekmi ağaň êzé bar.

(Knege)

Eğri kayın ağacı altında,

Kekmeyen (ötmeyen) ağabeyin izi var.

Kaz êzé

Kaz izi

(310)

1186) Su üstünde — sarı kübék.

(Kazan)

Su üstünde — sarı köpük.

1187) Ūy tiresénde — yeşél çübék.

Ev civarında yeşil tarantı (kıtık, kesik).

Elmet r. Bigeş mektebé

1188) Yeşél palas üstünde

Sarı cümğak tegeri.

(Şafran, Karan.)

Yeşil palas üstünde,

Sarı yumak tekerleği

Kaz bebkeleré

Kaz yavruları

(311)

1189) Ūy artında atlar,

Küyriğin çençép atlar.

(Estérxan.)

Ev ardında atlar,

Kuyruğunu kesip atlar.

1190) Tübesinde tarağı,
Küyriğiñda urağı,
Tepiyinde senegé,
Şul ni bulır, ye elé?
Tepesinde tarağı,
Kuyruğunda orağı,
Ayağında dirgeni,
Şu ne olur, ya hele.

(sf.210)

1191)Uktalı da çuktalı,
Muyını yeşél nuktalı,
Tübesénde tarağı,
Tepiyinde senegé,
Şunı tabıgız, ye elé?
Oktalı da çoktalı,
Boynu yeşil noktalı,
Tepesinde tarağı,
Ayağında (topuğunda) dirgeni,
Şunu biliniz (bulunuz), ya hele.

1192) Patşa tügél, başına tac kigen,

Ristan tügél, ayağına kayış beylegen.

Padişah değil, başına taç giymiş.

Esir? değil, ayağına kayış bağlamış.

İské Tazlar, Etne

1193) Başı — tarak, küyriği — urak,

Anı bélmegen — durak.

(Nas, 1884.)

Başı — tarak, kuyruğu orak,

Onu bilmeyen ahmak.

1194) Kazannan kilgen bér miltık,

Anıñ başı salpık;

Ax, anıñ yurtışı,

Art sanımıñ kirtışı!

(Malayaz.)

Kazandan gelmiş bir av tüfeği,

Onun başı sarkık;

Ah, onun yürüyüşü,

*Arka yanının kabuğu (kamburu)**

* **Kirtış:** 1— Ağaç kabuğu .2— Toprak yüzü; (insan için) arık, zayıf.

1195) Süyek avız, it sakal.

Kemik(—ten) ağız, et(—ten) sakal.

1196) S y k awız, it sakal,

B r y rm ş n k r p kal!

Kemik ağız, et sakal,

Bir y r y ş n  g r p kal!

1197) Avızı bar — s yekten,

 t sakalı iyekten.

Ağızı var — kemikten,

Et(—ten) sakalı  eneden.

Ete 

Horoz

(312)

1198)  z  xan t g l —

Başına tac kigen,

Ristan t g l—ayağı kayış b len beylengen.

X zmet  t g l —

Barsın da uyata.

(Arsl., II hem Bed.)

Kendi han değil —

Başına tac giymiş,

Esir değil — ayağı kayış ile bağlanmış,

Hizmet i değil—

Hepsini de uyandırır.

1199) Seké—seké, sekélti,

Seké başı kekélti,

Alpavıtı kıkıra.

(Elmet.)

Seki—seki sekilti,

Seki başı kekilti (ötücü),

Derebeyi bağırır.

Eteç kıkıruwı

Horoz ötmesi (bağırması)

(313)

1200) Bazda baka kıkıra,

Tawda takta yarıla.

(Karabaş, Elmet.)

Çukurda kurbağa bağırır,

Dağda tahta yarılır.

Eteç, tañ

Horoz, Tan vakti

(314)

1201) Azançısın suyarlar,

Suymağanın aşarlar.

(Arsl., I.)

Ezancısını keserler,

Kesilmemişini yerler.

Eteç, balık

Horoz, balık

1202) Tabışmak eytem, tap,

Miç astına tutup yap!

(Müşlim, Urazmet)

Bilmece söylerim, bul,

Soba altına (içine) tutup kapat!

1203) Ekiyetém—cumagım,

Miç artında kunagım.

(Tüben Urı.)

Masalım—yumağım,

Soba ardında konuğum.

Yaki: — ekiyetim—yumgagım h. b.

Ya da: — Masalım—yumağım vb.

1204) Kéçkéne géne kudaça,

İteklerén cil açá.

(Meñger)

Küçüçük gelin—görümceler,

Eteklerini yel açar.

Türdeşé: — Belekey géne ciñgeynéñ iteklerén cil açá. (Çakmağış)

Türdeşi: — Küçüçük yengenin eteklerini yel açar.

1205) Kırık kat külmek kigen,

Cil ũrdice, artı küriğe.

*Kırk kat gömlek giymiş,
Yel üfürdükçe, arkası görünür.*

1206) Yañağı bar— küşemi,
Kuyrığı bar— sıypamıy.
*Yanağı var — çiğnemez,
Kuyruğu var – sıvazlamaz.*

1207) Bizniñ kilénnéñ kırık itegé,
Uramğa çıksa cil kaytara. (Etne)
*Bizim gelinin kırk eteği,
Sokağa çıksa, yel çevirir (döndürür, açar).*

Tavık

Tavuk

(316)

1208) Yügérdé— yügérdé,
Ciréne citkeç utırdı. (Malayaz)
*Koştı— koştı,
Yerine ulaşınca oturdu.*

Tavık (Yumurka saluvı.)

Tavuk (Yumurta koyması)

(317)

1209) Bir ak ũy bar, k r rge iŐege yuk.

(İsk  ũ em, Etne)

Bir ak ev var, girmek i in eşiği yok.

1210) Ak me et— taş me et,

K r rge iŐege yuk.

Ak mescit – taş mescit,

Girmeye eşiği yok.

T rdeŐi: —Ak g mbezli bir taş me it bar, kirirge iŐige yuk,

G mbezin watıp kireler. (K ger in, TR.)

T rdeŐi: — Ak kubbeli bir taş mescit var, girmeye eşiği yok,

Kubbesini kırıp girerler.

1211) Usak ũy mn n terezese yuk.

Kavaktan evimin penceresi, yok.

Yax.(Hem iske ũ im, 1989).

T rdeŐleri: — Ak ũy mn n terezese de yuk, iŐige de yuk;

—Kı kine gine ak taş pulat, iŐege de yuk tiŐege de yuk.(Bed.)

T rdeŐi: — Ak evimin penceresi de yok, eşiği de yok;

— K  c k ak taş palas, eşiği de yok, deŐiĐi de yok.

(sf.212)

1212) Kéçkéne géne taş pulat,

Êcé tulı altın da kŭmêş.

Küçücük taş palas,

İçi dolu altın ve gümüş,

1213) Bér kéçkéne ak sandık,

Açkıç—bigé yuk sandık.

Bir küçücük ak sandık,

Anahtarı sürgüsü yok sandık.

1214) Üzé yŭmrı, üzé ak,

Tabışmağım tabıp bak.

(Kukmar, Baylanğar.)

Kendi yumru, kendi ak,

Bilmecemi bulup bak!

1215) Çŷyde ni tŭrmas?

(Bed, hem Balint. 1877)

Ağaç çivide ne durmaz?

1216) Kazık űsténde kar tŭrmas.

(Bed.)

Kazık üstünde kar durmaz.

1217) Bér kéçkéne yŭmrı taş,

Kŷyriğına utırmas.

(Aktübe.)

Bir küçücük yumru taş,

Kuyruğuna oturmaz.

Türdeşé: Kéçkéne géne ak taş, utırtsañ da utırmas.

Türdeşí: Küçücük ak taş, oturtsan da oturmaz.

1218) Pıyala tügél — vatıla,

Gewher tügél — satıla.

(Malayaz)

Cam değıl — kırılın,

Cevher değıl — satılın.

1219) Taş pulat,

Kümés pulat,

Éçénde sarı balavız.

Taş palas,

Gümüş palas,

İçinde sarı bal mumu.

Türdeşé:—Taş pulat, timér pulat, anıñ éçénde sarı balavız.

Türdeşí: — Taş palas, demir palas, onun içinde sarı bal mumu.

1220) Kismek taptım kırşawsız,

Ul da buldı kapkaşız.

Tekne buldum demir kuşaksız,

O da oldu kapaksız.

1221) Kéçkéne géne miçkede

İké tǔrlé balım bar.

(Tüben Şaşı)

Küçücük fiçıda

İki tǔrlü balım var.

1222) Bér kismekte iké tǔrlé bal.

Bir kayıkta iki tǔrlü bal.

Yaki: — Bér tepende h. b.

(Minzele.)

Ya da: — Bir fiçıda v.b.

1223) Bér miçkede iké tǔrlé êçémlék.

(Yax. hem Bed.)

Bir fiçıda iki tǔrlü içecek.

Yaki: — ...İké tǔrlé arakı (Minzele hem Alabūğa),—...iké tǔrlé sıra (Balık bistesé), hem—...iké tǔrlé su (Ilaklı, BR.).

Ya da: —... İki tǔrlü içki ... İki tǔrlü bira ve ... İki tǔrlü su.

1224) Ak miçkenéñ çüyü yuk,

Kırşavı yuk, çüyü yuk,

Êçénde sıyık balı bar,

Sarısı bar, ağı bar.

(Baltaç)

Ak fıçının ek yeri yok,

Kuşağı yok, çivisi yok,

İçinde sıvı balı var,

Sarısı var, akı yok.

1225) Bér çınayak êçénde

İké türlé sût tūra.

Bir fincan içinde,

İki türlü sût durur.

1226) Üçırmada küyım bar,

İké türlé suwım bar.

(Çımbılat, Etne.)

Uçurumda kuyum var,

İki türlü suyum var.

Yeki: — Üy artında, üy türénde dip başlana., (Kışkar, Etne hem Bed.)

Türdeşé: — Bér küyüdan iké türlé su çığa.

Ya da: — Ev ardında, ev(—in) baş köşesinde diye başlanır.

Türdeşı: — Bir kuyudan iki türlü su çıkar.

(sf.213)

1227) Belekey géne ak kélet,

Êçé tulı sarı may.

Küçücük ak kiler,

İçi dolu sarı yağ.

1228) Kéçkéne géne kéletnéñ êçé tulı ak may bilen sarı may. (Minzele.)

Küçücük kilerin içi dolu ak yağ ile sarı yağ.

1229) Ak kül,

Ak kül êçénde sarı kül.

(Apas, Baltay)

Ak göl,

Ak göl içinde sarı göl.

1230) Epe yabık, mayı küp,

Tirésé yuka, yünü yuk.

Epey zayıf, yağı çok,

Derisi ince, yünü yok.

1231) Êçé sarı, tışı ak.

(Malayaz)

İçi sarı, dışı ak.

1232) Êçé sarı, tışı ak,

Ul ni bulır, eytép bak?

İçi sarı, dışı ak,

O ne olur, deyip bak?

1233) Alma diseñ, alma tögél,

Kıyar diseñ, tögerek.

Elma desen, elma değıl,

Hıyar desen , yuvarlak.

1234) Kérik, kérik kala,

Kérik kalasında ak kala,

Ak kalada — sarı balavız.

(Kazan)

Girintili—çıkıntılı kale,

Girinti kalesinde akkale,

Ak kalede – sarı bal mumu.

1235) Tögerek şarday,

Tışı karday,

Êcé sarı suğanday.

Yuvarlak top gibi,

Dışı kar gibi,

İçi sarı soğan gibi.

1236) Astı takta, üsté takta,

Urtası sap—sarı paxta.

(Tubıl (Sébér))

Altı tahta, üstü tahta,

Ortası sap—sarı pelte.

1237) Bawğa beylene,

Çüyge êlénmi.

(Tubıl.)

Bağa bağlanmaz,

Çiviye iliştirilmez.

1238) Pıyala saray êçénde

Sarı taviğim utıra.

(Dürtilé, BR.)

Cam saray içinde,

Sarı tavuğum oturur.

1239) Êçé tatlı, tışı katı.

(Aktanış.)

İçi tatlı, dışı katı.

1240) Türtseñ—vatıla,

Çirtseñ — sıtıla,

Çuwaş arbağa tıy de

Üsténe ménép utıra.

Dürtsem — kırılır,

*Vursam — ağlar,
Çuvaş arabayı döver de,
Üstüne çıkıp oturur.*

Yümırka, kükey

Yumurta, yumurta

(318)

1241) Kazançığım kalaylı,

Péşergen aşım kulaylı,

Kulaylı bulmıy ni bulsın,

Aşarğa bik uñaylı.

(Estirxan)Nugay

Kazancığım kalaylı,

Pişirdiğim aş kolaylı,

Kolay olmazsa ne olsun,

Yemeye pek onaylı (zevkli).

1242) Bér miçkede iké türlé su,

Suğa salsam — su bula,

Utka kuysam — büz bula.

Bir fiçıda iki türlü su,

Suya salsam— su olur,

Ateşe koysam – buz olur.

1243) Cılıtırğa su kuydim,

Su digeném büz bulğan.

(Bed.)

Isıtıcıya su koydum,

Su dediğim buz olmuş.

(sf.214)

1244) Yūmarlağan ak karım

Utka kuysam, büz buldı.

Yuvarlanan ak karım,

Ateşe koysam buz oldu (olur).

1245) Büzın vatsan, kŭmés çığar;

Kŭmésén vatsañ, altın çığar.

Buzunu kırsan, gŭmŭş çıkar;

Gŭmŭşünŭ kırsan, altın çıkar.

1246) Bér kadakka bér kadak tüz,

Yañadan tüzğa manıç.

(Bed.)

Bir ölçüye bir ölçü tuz,

Yeniden tuza banıcı.

1247) Tumağan tavıknı aşyılar.

Doğmamış tavuğu yerler.

1248) Tışı tamakka utıra,

Êçé yŭrekke yata,

Barınnan da bigrek

*Sabantuyın yarata.

(Yabınçı, Etne.)

Dışı boğaza oturur,

İçi bağıra yatar,

Hepsinden de daha çok (aşırı),

Sabantoyunu sever.

***Sabantuy:** *Tatarlarda hasat bayramıdır. Bu bayramda kaŝıkta yumurta taşıma oyunu oynanır.*

1249) Altın da, kŭmêŝ te,

Kızdırma da, kŭŝ ta.

(Apas)

Altın da, gŭmŭŝ de,

Kızartma da, kuş da.

1250) Ak kéletémde sarı may,

Açıp alır açkıç yuk,

Bik açkıttım, melém yuk,

Bigén watmıy xelém yuk.

Ak kilidimde sarı yağ,

Açıp alacak anahtar yok,

Pek acıktım vaktim yok,

Sürgüstünü (kilidini) kırmaya halim yok.

1251) Mezin sıyı temlé.

Müezzin(in) ikramı tatlı (lezzetli).

Yümırka péşérép aşaw.

Yumurta pişirip yeme

Bu süñgi tabışmakta eteçnéñ wakıt—wakıt kıçkıruwı mezinnéñ azan kıçkıruwı bélen bér—béréne tiñleşterélgen.

Bu son bilmecede horozun vakıt—vakıt ötmesi müezzinin ezan okuması ile birbirine denkleştirilmiştir.

(319)

1252) Kıt—kıtıyk, kayda salam — anda yuk!

(Minzele.)

Git—gıdak, neredede saman – orada yok!

Tawıknıñ yümırka saluwı.

Tavuğun yumurta bırakması (yumurtlaması).

(320)

1253) Ūy artında kürtlı kiyéz

Kürt—kürt kilép utıra.

Ev ardında kurtlu keçe,

Gurk—gurk gelip oturur.

Kürtlegen Tavık

Gurklayan tavuk (Gurka yatmış tavuk)

(321)

1254) Kéçkéne géne ak şar,

Üzé de tuwa, üzé de tudıra.

Küçücük ak yuvarlak,

Kendi doğar da, doğurur da.

1255) Canlıdan cansız tuwa,

Cansızdan canlı tuwa.

Canlıdan cansız doğar,

Cansızdan canlı doğar.

Kawkazdağı Balkarda da, Sibirdegi Tubılda şulay uk eytéle.

Kafkas'taki Balkar'da da, Sibir'deki, Tobol'da da böyle söylenir.

1256) Cünlıdan cünsız çığar,

Canlıdan cansız çığar,

Cansızdan canlı tuwar.

Tüylüden tüysüz çıkar,

Canlıdan cansız çıkar,

Cansızdan canlı doğar.

(sf.215)

1257) Péşérgenge — aş,

Péşérmeseñ — küş.

Pişirmeye — aş,

Pişirmesen — kuş.

1258) Kéçkéne géne pél taşı,

Êçénde baylar aşı,

Anı péřerseñ, aş bulır,

Péřermeseñ, küş bulır.

Küçücük fil taşı,

İçinde zenginler aşı,

Onu pişirsen aş olur,

Pişirmesen kuş olur.

Yümırka, çébéř (Kükey bélen çébéř).

Yumurta, cıvcıv (Yumurta ile cıvcıv).

(322)

1259) Térékten ülék çıktı,

Ülékten térék çıktı.

Canlıdan (diriden) ölü (ölmüş) çıktı,

Ölüden diri çıktı.

1260) Yümrı, yümşak,

Sarı yümğak

Yüğérep yüri çiremde.

(Egérçé.)

Yumru, yumuşak,

*Sarı yumak,
Koşup durur çimende.*

1261) İké tuwa, bér üle. (K. Nas.)

İki doğar, bir ölür.

**Çébés (Başta yūmırka bulup tuwa, yūmırkadan çébés tuwa,
çébéstén tavık bulu).**

**Civciv (Başta yumurta olup doğar, yumurtadan civciv doğar,
civcivden tavuk olması).**

(323)

1262) Seké—seké sekéldi,

Alpı—tilpé kiledér,

Sudiyesé kıçkırır.

Seke – seke sekendir,

Paytak – paytak gelir,

Hakimi bağırır.

Eteç, tavık.

Horoz, tavuk

**İskerme. Bu tabışmakniñ üzé de, cavabı da asılınan
üzgergen bulırğa ũxşıy.**

*Hatırlatma: Bu bilmecenin kendisi de, cevabı da aslından
farklılaşmışa benzemektedir.*

(324)

1263) Seké—seké sekélték,

Seké başı kıymıltık;

Alpavıtı bakıra,

Sudiesé sızgıra.

Seki—seki sekiltik,

Seki başı kımıldak;

Derebeyi bağırır,

Hakimi çağırır.

Kürke, eteç, ürdek, kaz.

Ürdek alpan—tilpen bakıldavı bélen alpavıtka, kaz fisıldap
çukırğa ümtıluwı bélen sudyağa tiñleşterélgen.

Hindi, horoz , ördek, kaz

*Ördek badi – badi vak – vak etmesiyle derebeyine kaz fisıldayıp
munta kuşuna heveslenmesiyle hakime benzetilmiştir.*

(325)

(sf.216)

1264) Üzé yeşél çiremdey,

Küyruğı çikken kélemdey,

Çuk—çuklı kalfak kigen,

Bézge yıraktan kilgen.

(Sarman, Kéwçiek.)

Kendi yeşil çimen gibi,

Kuyruğu çekmiş kilim gibi,

Püsküllü kalpak giymiş,

Bize uaktan gelmiş.

1265) Sin eytesěň, ul kabatlıy,

(Aksubay, Yaña İbray.)

Sen söylersin, o tekrarlar,

Tutıy küş.

Dudu kuşu (Papağan).

6.11 Unbéréncé Bülék (Onbirinci Bölüm)

Kiyék, cenlék—canvarlar, awçılık.

Geyik vahşi – hayvanlar, avcılık

(326)

1266) Ceyén urmanda—patşa,

Kışın kardan da asta.

Yazın ormanda – padişah,

Kışın kardan da aşağıda.

1267) Kiledér alıp,

Külakların salıp,

Timérdér küregé,

Diňgédér yüregé.

(Ufa, 4—tatar mektebé.)

Gelmektedir alp (yiğit),

Kulaklarını sallayıp,

Demirdir küreği,

Denizdir yüreği.

1268) Baradır awǵalap,

Kŭlakların salǵalap,

Talmas bélegé,

Armas yŭregé.

Gitmektedir avlayıp,

Kulaklarını sallayıp,

Yorulmaz bileǵi,

Hiç yorulmaz yŭreǵi.

Ayu.

Ayu.

(327)

1269) Timér bélek, taş yŭrek.

(Çakmagış.)

Demir bilek, taş yŭrek.

1270) Ŭzındır kŭyırǵı,

Tazadır bélegé,

Kiñdér kŭkregé,

Timérdér yŭregé.

(Arça, Teknikümi)

Uzundur kuyruǵu,

Güçlüdür bileǵi,

Geniştir göǵsü,

Demirdir yŭreǵi.

1271) Sürüdür tüşé,

Ütkéndér téşé,

Urmanda yŷri,

Büzawlar ézli.

Bozdur rengi,

Keskindir dişi,

Ormanda yürür (yaşar),

Buzağular arar.

1272) Ene bara Alıp,

İké kŷlağın salıp.

Kiñdér kŷkregé,

Timérdér yŷregé.

İşte gider alp (yiğit),

İki kulağımı sallayıp,

Geniştir göğsü,

Demirdir yŷreği.

1273) Ene bara Alıp,

İké kŷlağın salıp,

Ayu bélek, taş yŷrek,

Anı bélmegen sin durak.

(Bed.)

İşte gider alp (yiğit),

İki kulağını sallayıp,

Ayı bilek(li), taş yürek(li),

Onu bilmeyen sen aptal(sın).

Büré.

Kurt.

(328)

1274) Urmannan çığar,

Kürsak astı çuwar,

Küyriğı sırlı,

Xeylesé küp türlé.

(Tipter—Açulı.)

Ormandan çıkar,

Kursağının altı alacalı,

Kuyruğu çizgili,

Hilesi çok çeşitli (türlü türlü).

Tülké.

Tilki.

(329)

1275) Çal tekede müğéz yuk.

Ak tekede (keçide) boynuz yok,

Yaxın T. kitabında: — «Çaltinkede müğéz yuk» (1899).

1276) Urmanda ünséz,

Kırda küyriksiz.

Ormanda yuvasız,

Kırda kuyruksuz.

Ünséz — üyasız, küyriksız — küyriğin tütürmıy, kaça.

Önséz — Yuvasız, küyriksız — Kuyruğunu tutturmaz, kaçar.

1277) Kekeré kayın astında

Kürbanbike büksenli.

(Ataw.)

Eğri kayın altında,

Kurbanbike kursaklı.

1278) Urmannan çığar,

Üzé çabar.

«Knege»

Ormandan çıkar,

Kendi koşar.

1279) Vak—vak kuwak astında

Xanniñ, kızı yul sala.

(Ufa.)

Ufak – ufak çalılık altında,

Han kızı yol yapar.

1280) Ceyén sürı, kışın ak,

Şul ni bulır, eytép bak.

(Arça.)

Yazın boz, kışın ak,

Şu ne olur, söyleyip bak.

**Türdeşé: — Ceyén sŭrı, kışın ak, aña şulay yaxşırak.
(Bereñgé, Alaşay, MR.)**

Yene: — Kış kŭné ak, cey kŭné sŭrı.

Türdeşî: — Yazın boz, kışın ak, ona böyle güzelce.

Yine : — Kış günü ak, yaz günü boz.

1281) Alğı tepiyé kıska,

Çabarğa ul bik ŭsta.

Sŭrı tunıy sala da

Ak tunın kiye kışka.

Öndeki ayağı kısıa,

Koşmaya o pek usta,

Boz elbisesini bırakır da,

Ak elbisesini giyer kışa (kışın).

Yazma edebiyettan kérgen.

Yazılı edebiyattan girmiş.

1282) Kurikkannan da kurikkan,

Kurıkmağannan da kurikkan,

Külegesénnen de kurikkan.

(Arça.)

Korkaktan da korkak,

Korkmayandan da korkak,

Gölgesinden de korkar.

Kuyan.

Tavşan.

(sf.218)

(330)

1283) Urmannan çığar,

Sırtı çuwar,

Kenepi başlı,

Altın kaşlı.

Ormandan çıkar,

Sırtı alacalı,

Kanepi başlı,

Altın kaşlı

ÜR KUYANI.

Bayır tavşanı.

(331)

1284) Ağı barnıñ miñé bar.

(Malayaz.)

Akı varın (olanın) beni var.

1285) Bérem—bérem, bér—iké,

Barmakları uniké,

Keyran kara küzé bar,

Ak üsténde miñé bar.

(Ataw.)

Bir— bir, bir – iki,

Parmakları on iki,

Hayran karagözü var,

Ak üstünde beni var.

As (kara küyrık)

As (kara kuyruk)

(332)

1286) Yar yağalay biyeley.

(Ural)

Kıyı kenarında parmaksız eldiven.

Şeşké.

Bataklık Samuru, vizon.

(333)

1287) Tawğa méner lürt—lürt,

Tawdan tüşer lürt—lürt.

Dağa çıkar hart—hurt,

Dağdan düşer hart—hurt.

Bursık.

Porsuk.

(334)

1288) Çut—çut çunlı,

Üsté cılı tunlı,

İfek ıştanlı.

(Sain avı., Orenb.)

Çut – çut yünlü,

Üstü sıcak(—cık) mantolu,

İpek iç donlu.

Yümran.

Tarla sincabı.

(335)

1289) İbni atlı kart karçık

Urman çığıp baradır.

(İské Ūşçém.)

İbni adlı yaşlı kadın

Ormandan çıkıp gitmektedir.

1290) Téper—téper ték —bulır,

Dürt ayağı bük bulır,

Şıbir—şıbir ayağı,

Üpkeledé bayağı.

(Estérxan (Nuğay))

Tıpır—tıpır tık – olur,

Dört ayağı eğri olur,

Şıpır – şıpır ayağı,

Öfkelendi bayağı (epeyce).

1291) Elém—elém, elém kük,

Bügerlengen meçé kük,

Anı kéşé tūta almıy,

Tepilerén küre almıy.

(Tūben Şaşı, Etne.)

Elim—elim elim gibi,

Kırışmış (bükülmüş, büzüşmüş) kedi gibi,

Onu kimse tutamaz,

Yürüyüşünü (topuklarını) göremez.

1292) Yalanda ênelé yümğak yatar.

(Bawlı.)

Kırda iğneli yumak yatar.

1293) Bér yümğakta méñ êne,

Siña timi, sin time.

Bir yumakta bin iğne,

Sana değmez, sen (de) değme.

1294) Yümri—yümri tup kébék,

Bütén tené şırt kébék.

Yumru yumru top gibi,

Bütün teni şırt (şlap) gibi.

1295) Üzé bürék kaderlé,

Kigen tunı ênelé.

(Apas, Kızıltaw.)

Kendi başlık kadarlık,

Giydiği mantosu iğneli.

1296) Üsténe şaw ênelé külmek kiye,

Şulay da anı enisé «yümşağım» dip süye. (Aznakay, Sapı.)

Üstüne baştan başa iğneli gömlek giyer,

Şöyle de onu annesi “yumşağım” diye sever.

1297) Belekey géne karçık,

Tené tulı şırpı. (Nisébaş.)

Küçücük yaşlı kadın,

Teni dolu dikenli çalı (çırpı).

1298) Êneléré üzé bélen yŕri,

Üzé béрни tége almıy.

İğneleri kendisiyle yürür,

Kendi hiçbir şeyi dikemez.

Türdeşé: — Ênesé küp, üzéne külmek tége almıy.

Türdeşí: — İğnesi çok, kendine gömlek dikemez.

1299) Ênesé bar — tŕtip bulmıy,

Ênesé bélen tégép bulmıy.

İğnesi var — tutulamaz,

İğnesi ile dikilemez.

Kérpé.

Kirpi.

(336)

1300) Tap, tap, tap ağaç,

Tap ağaçka mén ağaç,

Küyriği bér karış.

(Alabüğa.)

Nokta—nokta leke(li) ağaç,

Leke(li) ağaca bin (çık) ağaç,

Kuyruğu bir karış.

Yaki: —...tabağaçka méne almas, küyriği bér üç.

Ya da: — ... Noktalı ağaca çıkamaz, kuyruğu bir, üç.

1301) Küş tügél — uça,

Yabalaktan kurka,

Çiklevékné yarata,

Sızğırסה, urmannı yañrata.

(Yanğıl, Baltaç.)

Kuş değil — uçar,

Akbabadan korkar,

Meyvesini sever,

Islık çalsa ormanı çınlatır.

Tiyén.

Sincap.

(337)

1302) Urmannan ıĝar,

Tüşé uwar,

Nefis suyar,

Mulla aşamas.

(Téleçé.)

Ormandan ıkar,

Düşü alaca – bulaca,

Nefis öldürür (keser),

Molla yiyemez.

(338)

1303) Cir astında ciznekeyém atı kéşni.

(Yalutır.)

Yer altında enişteciĝim(in) atı kişner.

(sf.220)

1304) Cir astınnan cék ıĝar,

İké kulaĝı ték ıĝar.

(Tubıl, Sibir)

Yer altından çukur çıkar,

İki kulaĝı dik çıkar.

1305) Cékten cép ıĝar,

İké kulaĝı ték ıĝar.

Boşluktan ip çıkar,

İki kulaĝı dik çıkar.

1306) Kéçkéne géne ariyut,

Üzé kerle, üzé mut.

(Arça.)

Küçücük ariot,

Kendi bücür, kendi hilekar.

Ariyut: Bu süzniñ tüşençesén tabalmadım. H . I.

Ariyut — Bu sözün anlamını bulamadım. (N.İ.)

1307) Yırdan kürdém bér tamaşa,

Yanına bardım — sürü alaşa,

Ay—hay anıñ yürmésé,

Kindér kapçık yırtışı.

Uzaktan gördüm bir seyirlik (oyun),

Yanına vardım — boz aygır,

Ay – hay! Onun yürüyüşü,

Kendir çuval(ı) yırtışı.

Yeki süñğı yulı: ...Kiten külmek yırtışı. (Nuğay.)

Ya da son mısrası: ... Keten gömlek yırtışı.

1308) Béznéñ bayğa küp kilgen

Estérxanniñ bilbılı,

Ay—hay anıñ sayravı.

Bizim zengine çok gelmiş,

Astrahan 'ın bülbülü,

Ay – hay! Onun ötüşü.

1309) Buxaradan kilgen bilbily,

Ayakları çilbiry,

Ey gewérneñ yŭrméšé,

Bütén kapçık yırtışı.

(Çallı)

Buhara 'dan gelmiş bülbül,

Ayakları zincirli,

Hey gavurun yürüyüşü,

Bütün çuval(ı) yırtışı.

1310) Dübér—dübér dübérmen,

Cir astinnan yŭgérgen.

Gümbür – gümbür gümbürdek (gümbürdeyen),

Yer altından koşucu (koşturmuş).

1311) Fesxétdinnéñ malayı

Miltık alıp yŭgérgen.

Fesxettin 'in oğlu,

Tüfek alıp koşturmuş.

1312) Tız—bız tawğa méne,

Tız—bız tawdan tüşe,

Küzé tüz kébék,

Küyriği béz kébék.

(Kazan)

Tız—bız dağa çıkar,

Tız—bız dağdan iner,

Gözü tuz gibi,

Kuyruğu sivri (biz) gibi.

1313) Ay—hay, ciñgi, yurtuwiñ,

Naçar kapçık yırtuwiñ.

(Aznakay, Elki)

Ay – hay! Yengeciğim, yürüyüşün,

Kötü(dür) çuval yırtışın.

1314) Seké astında tuy uza,

Süngélé de miltıklı.

(Malayaz)

Seki altında düğün yapılır,

Süngülü de, tüfekli de.

1315) İden astında péçmegen teke yŭri.

Döşeme altında iğdiş edilmemiş teke yürür.

1316) Çübéktendér üyleré,

Bal—may aşar üzleré,

Yılt—yıl iter küzleré.

Kıtıktandır evleri,

Bal – yağ yer kendileri,

Parıl – parıl parlar gözleri.

1317) Üzémné yaratmıylar,

Tizegémné aşıylar.

Özümi sevmesler,

Gübremi (tezeğimi) yerler.

Tıçkan, kũmak.

Sıçan, tarla faresi.

(sf.221)

(339)

1318) Kéçkéne géne yũmrı şar,

Annan yavız nerse bar?

(Aktanış.)

Küçücüük yumru yuvarlak,

Ondan kötü şey ne var?

1319) Êrgededér üyleré,

Bal—may aşar üzleré,

Cılt—cilt iter küzleré.

Temeldedir evleri,

Bal—yağ yer kendileri,

Parıl – parıl parlar gözleri.

Êrge — ũy nigéz tufrağı, iden astı.

Êrge — Ev(—in) temel toprağı, döşeme altı.

Küsé

Boz sıçan

(340)

1320) Kūyırığı bar — butıy almıy,

Ayağı bar — yŕi almıy.

(Çakmağış.)

Kuyruğı var — bağlayamaz,

Ayağı var — yürüyemez.

1321) Í talali, talali,

Talaliniñ bér küşı bar,

Kükey salmıy, yılına üç balalıy.

(Çakmağış.)

Ey talali talali,

Talalinin bir kuşu var,

Yumurtlamadan yılına üç doğurur.

Yarkanat

Yarasa

(341)

1322) Kért—kért tawğa méne,

Kért—kért tawdan tüşe,

İ ayawlı, ayawlı,

Küyrik üçü buyawlı.

(Kütlimbet, Orenburg.)

Kırt – kırt dağa çıkar,

Kırt – kırt dağdan iner,

Ey merhametli, merhametli,

Kuyruk ucu boyalı.

Yalman (kuşayak)

Fare (Tarla faresi)

(342)

1323) Çılt—çilt küzlé,

Adem tüşlé yüzlé,

Üçékleşér üzé,

Xüdayniñ büyrığı,

Bardır küyrığı.

Parıl—parıl gözlü,

Adem (insan) renkli yüzli,

Sataşır kendi,

Hüda'nın buyruğu,

Vardır kuyruğu.

Maymıl.

Maymun

(343)

1324) Yuaş yağar,

Deşmi tütär.

(Çımbılat, Etne.)

Uslu ve sakin yatar,

Sessizce (habersizce) yakalar.

Kapkın, tüzak.

Kapan, tuzak.

(344)

1325) Urmannan çığar,

Küyrık üçü çuwar,

Vejmi tütär,

Eptéri suyar.

(Ceylew, Çallı.)

Ormandan çıkar,

Kuyruk ucu alaca – bulaca,

Vejmi? tutar,

Eptiri? öldürür.

**Yene: — Urmannan çığar, küyrık üçü çubar, ak—bélek tütär,
Gayşe suyar. (Esekey r., Karağay ayı.)**

*Yine: — Ormandan çıkar, kuyruk ucu alacalı, ak bilek tutar, Ayşe
öldürür (keser).*

Kuyan, êt, pıçak.

Tavşan, köpek, bıçak.

6.12 Unikéncé Bülék (*Onikinci Bölüm*)

Yürt xayvannarı, mal—tuwar, térlékçélék

Ev hayvanları, mal – davar, hayvancılık

(345)

1326) Timércé de tügél, baltaçı da tügél,

Üzé avılda béréncé êşçé.

(Bed.)

Demirci de değil, baltacı da değil,

Kendi köyde birinci işçi.

1327) Avızı bar, küşemes.

Ağzı var, çiğnemez (geviş getirmez).

1328) Küyriği salpı,

İké kulağı kayçı,

Anı bélmegennéñ sırtına — kayış kamçı.

(Malayaz.)

Kuyruğu sarkık,

İki kulağı makas,

Onu bilmeyen(in) sırtına — kayış kamçı.

1329) Dürttér ayağı,

Kayçıldır kulağı,

Taştan katı tuyağı.

*Dörttür ayağı,
Makastır kulağı,
Taştan sert toynağı.*

1330) Dürttér anıñ ayağı,

Tübesénde külağı,

İlden ilge citkérér,

Taştan katı tüyağı.

(Nuğay.)

Dörttür onun ayağı,

Tepesinde kulağı,

İlden ile ulaşır,

Taştan sert toynağı.

At.

At.

(346)

1331) Suğa kérse, méñ, bulır,

Sudan çıksa, bér bulır.

Suya girse, bin olur,

Sudan çıksa, bir olur.

Balkarda: — Suğa kirse, bir bŭla, sudan çıksa, min bŭla.

Balkarda: — Suya girse, bir olur, sudan çıksa bin olur.

1332) Kara urmanda seneklék ceplé ağaç tabalmıym.

Kara ormanda dirgen parmaklı ağaç bulamam.

At küyrığı.

At kuyruğu.

(347)

1333) Dübér—dübér dürtew,

İlekey agay ikew,

Yappar ağay yap—yalğız.

(Kazan.)

Gümbür – gümbür dört tane,

İlekey ağa iki tane,

Gerideki ağabey yapayalınız.

Atnıñ ayakları, külakları, küyrığı.

Atın ayakları, kulakları, kuyruğu.

(sf.223)

(348)

1334) Dürtewé küşél tarta,

Bérevé cilgere.

Dördü ekin yığını çeker /tartar,

Biri savurur.

1335) Dürtew talkıy, bérew cilgere.

Dördü döver, biri savurur.

At çabuıı (ayakları, küyriği).

Atın koşması (ayakları, kuyruğu).

(349)

1336) Bér ay astında altı yıldız.

Bir ay altında altı yıldız.

1337) Dürt yaña tuğan ay,

Yigérmé dürt yıldız.

Dört yeni doğan ay,

Yirmi dört yıldız.

Atnıñ dağası bélen kadakları.

Atın nalı ile çivileri.

(350)

1338) Kuyan külaklı,

At tıyaklı.

Tavşan kulaklı,

At toynaklı.

1339) Büre tügél — küren,

Kuyan tügél — ızın külaklı,

At tügél—tıyaklı.

(Arsl., I.)

Kurt değil — kahverengi,

Tavşan değil — uzun kulaklı,

At değil — toynaklı.

İşek

Eşek

(351)

1340) Attır atası, işektér anası,

Üzénéñ ni anası bar, ni balası.

(Estérxan.)

Attır babası, eşektir anası,

Kendinin ne anası var, ne çocuğu.

Kaçır (anası üz cénésénen tügél, balası da bulmıy, digennen).

Katır (*Anası kendi cinsinden değil, çocuğu da olmaz denilir.*)

(352)

1341) Arkası bar, awnamas.

(Dürtilé, B R., Vénétsiye.)

Sırtı var, yıkılmaz.

Sıyr.

Sığır, İnek.

(353)

1342) Dürt ağay bér—bérsén kuwalıylar.

(Bigeş.)

Dört ağabey birbirini kovalarlar.

Sıyr ayakları.

Sığırın ayakları.

(354)

(sf.224)

1343) Dürt mıştır,

İké yıltır,

İké tırık,

Bér bürık.

(Bereñgé, MR.)

Dört yavaş,

İki pırlıtı,

İki taze,

Bir dönücü.

**torık: çitlerde ve köprülerde her bir kazık arası bölüm; taze.*

1344) İké süzgéc,

Dürt yürgéc,

Bér séltewéc.

İki süzgeç,

Dört motor,

Bir çırpıcı.

1345) Dürt térevéc,

İké kılıç,

Bér bülğaviç.

(Kışkar)

Dört dayanak,

İki kılıç,

Bir karıştırıcı.

1346) Dürt térevéç,

Bér bŭlgaviç,

Kekré kubız,

Yaktı yŭldız.

(Etne, İské Tazlar)

Dört dayanak,

Bir karıştırıcı,

Eğri kopuz,

Parlak yıldız.

Tŭrdeře: — Dürt térevéç, bér bŭlgaviç,

İké kubız, iké yŭldız.

Tŭrdeři: — Dört dayanak, bir karıştırıcı,

İki kopuz, iki yıldız.

1347) Bér çümele,

Bér yağında senegé,

Bér yağında sébérkésé.

(Bigeş.)

Bir tinaz (dokurcun, toplayıcı),

Bir yanında dirgeni,

Bir yanında süpürgesi.

Türdeşleré: — İşégaldında çümele, artında— sébérké, aldında— senek (Müşlim); —İşégaldında — kiben, aldında — süyegen senek, artında — sébérké. (Orenburg ũl., Dusmet.)

Türdeşi: — Avlusunda tınaz, arkasında – süpürge, önünde — dirgen; — Avluda — ot yığını; önünde — kemikten dirgen, arkasında — süpürge.

1348) Dübér—dübér dürtew,

Reké ayagı ikew,

Yapay ağay yap—yalğız.

(Bigeş, Elmet.)

Gümbür – gümbür dört tane,

Reki ayağı iki tane,

Gerideki? ağabey yapa—yalnız.

Reké — añlaşılmadı.— N. İ.

Reké — anlaşılmadı. .— N. İ.

1349) Dübér—dübér dürtew,

Miñlébeyen ikew,

Cümabay ağay yap—yalğız.

(Dim buwyı.)

Gümbür – gümbür dört tane,

Benli bayan iki tane,

Cumabay ağabey yap—yalnız..

Yaki: — ...Yapay ağay ikew, yemey agay yap yalğız.

Ya da : — ... Yapay (gerideki?) ağabey iki tane, yemeyen ağabey yap yalnız.

1350) Dübér—dübér dürtew,

Andriyan ikew,

Pıtır méskén bérüzé.

(Kilewlé, İské Usman.)

Gümbür— gümbür dört tane,

Andriyan iki tane.

Pıtır miskin bir özü (tek başına, kendisi).

Türdeşé:—Gür—ğür iter dürtevé, Eleksey ağay ikevé, Sapa ağay yap—yalğız. (Apas.)

Türdeşi: — Gür—gür eder dördü, Eleksey ağabey ikisi, Sapa ağabey yap—yalnız.

(sf.225)

1351) Dübér—dübér dürtew,

İlekey ağay ikew,

Şaban ağay şıp yalğız.

(Ufa.)

Gümbür – gümbür dört tane,

İlekey ağabey iki tane,

Şaban ağabey sessiz, yap—yalnız.

Sıyr (ayakları, müğézleré, küyrığı)

İnek (Ayakları, boynuzları, kuyruğu)

(355)

1352) İles ağay ikevė,

Yapay ağay yalğızı.

(Malayaz.)

Hayalet ağabey ikisi,

Kapatır köylü tekini.

1353) Senegė aldan,

Sėbėrkėsé arttan.

Dirgeni önden,

Süpürgesi arkadan.

Sıyrıñ mŭgėzlerė, kŭyrıđı.

İneğin boynuzları, kuyruğu.

(356)

1354) İké ũyge bėr kisew.

(Etne.)

İki eve bir alet.

Tŭrdeşlerė: — İké uçakka bėr kisew. (Ataw); — İké biçke bėr kizew. (Baraba.) Biçke — miçke.

Tŭrdeşi: — İki ocağa bir ateş karıştırcı demir alet. İki ocağa bir karıştırcı alet. Biçke – miçke: ocağa, sobaya.

1355) İké tişėkke bėr bŭlğaviç.

(Tŭben Şaşı.)

İki deliğe bir karıştırcı.

Sıyr tėlė bėlen bŭrınmın yalavı

İnek dili ile burnunun iliği.

(357)

1356) Bér yŭmrıda iké ağaç. (Malayaz.)

Bir yumruda iki ağaç.

1357) Bér kélet tŭbensénde yak—yakka karagan iké kurçak. «Knege».

Bir kiler aŭağısında birbirine bakan iki yavru.

1358) İl yatsa da, iké batır yatmas.

İl yatsa da, iki batır (yiğit) yatmaz.

1359) Karağay başına kar yükmiy. (Malayaz.)

Çam başına kar bulaşmaz.

Tŭrdeşleré: — Kuş karağayğa kar yükmiy. (Kıyğı, BR.)

— Kekeré kayınğa kar times. (Malayaz.)

Tŭrdeşi: — Çifte çama kar bulaşmaz. — Eğri kayına kar bulaşmaz.

1360) Kŭrı bŭtakka kıyğır kunmas. (Ilaklı, BR.)

Kuru budağa akdoğan konmaz.

Yaki: — ...çıpçık kunmiy. (Malayaz.)

Ya da: —... serçe konmaz.

Kıyğır — kécérek, citéz karçığa.

Akdoğan—küçük çabuk / çevik atmaca.

1361) Bér cirde bar kuş ağaç,

Buran sırmas, kar times.

Bir yerde var çift ağaç,

Boran(kar fırtınası) sarmaz, kar değmez.

Sıyr müğzleré.

İnek boynuzları.

(358)

(sf.226)

1362) Dünyada kar bar nersege de tiye,

Bér nersege géne timi.

(İleş, BR.)

Dünyada kar var her şeye değer de,

Bir şeyciğe değmez.

1363) Kekré ağaçta kar türmas.

Eğri ağaçta kar durmaz.

Balınt, 1877. Budapéşt.

Türdeşé: — Ayırı ağaçka kar yükmas. (Sébér.)

Türdeşi: — Eğri ağaca kar bulaşmaz.

1364) Kazık başında kar türmas.

(Bed.)

Kazık başında kar durmaz.

Sıyır (hem gümumen xaywan) müğézleré.

İnek (ve umumi hayvan) boynuzları.

(359)

1365) Yamavı bar, cüyü yuk.

Yaması var , dikiş yeri yok.

M. İv., 1838 hem M. Sal., 1881.

1366) Yamavı bar, cüyü yuk,

Ala sıyır tirésé.

Yaması var, dikişi yok,

Ala inek derisi.

**Cavabın tabuçlarını aptıratu ũçén bu tabışmaknı şulay
cavabı bélen béрге kuşıp ta eyteler.**

*Cevabı bulacakları şaşırtmak için bu bilmeceyi şu cevabı ile birlikte
sorarlar.*

1367) Yamaw salam, cüyé yuk,

Palasımnıñ kırı yuk.

(Kiřér Aksuwı.)

Yama yaparım, dikişi yok,

Palasımın kenarı yok.

1368) Tégem—tégem, ceyé yuk.

Dikerim – dikerim, dikişi yok.

1369) Kismiçe—tékmiçe yamaw salınğan.

(Belebey, Baymürat.)

Kesmeden – dikmeden yama yapılmış.

1370) Ūlgéséz kistém,

Cépséz téktém.

(Ufa.)

Kalıpsız kestim,

İpsiz diktim.

Ala sıyr tırésé.

Ala renkli inek derisi.

(360)

1371) Anası illé yamaw,

Balası kırık yamaw.

«Knege»

Anası elli yamalı,

Balası kırk yamalı.

Çuwar sıyr.

Alaca inek.

(361)

1372) Baz astında — dürt küpşe.

Mahzen altında — dört boru.

1373) Ūstel astında—dürt şeşe.

Masa altında — dört şişe.

1374) İden altında—dört küpşe,

Dürtésé de bér tüşte.

Döşeme altında — dört boru,

Dördü de bir köşede.

1375) Baz altında — dürt tağan.

(Karasu, Safakül.)

Mahzen altında — dört sehpa.

Sıyr imçekleré.

İnek memeleri.

(sf.227)

1376) Dürt batır,

Bér ük cirge atır.

(Nisibaş)

Dört yiğit,

Hepsi bir yere atar.

Yeki: — Bér çilekke atır;

Ya da: — Bir kovaya atar;

Hem: — Bér yakka atar, diler.

Ve : — Bir tarafa atar, derler.

1377) Dürt tatar,

Bér tüşte atar. (Kazan.)

Dört Tatar,

Bir köşede atar.

1378) Dürt tatar

Dürtésé bér tişékke atar. (K. Nas.)

Dört Tatar,

Dördü de bir deliğe atar.

Yeki: —...Dürtésé de bér çilekke atar. (Egércé.)

—...*Dördü de bir kovaya atar.*

—...Dürtésé de bér cirge atar. (Séber.)

—...*Dörü de bir yere atar.*

—...Dürtésé de bér tüşke mltık atar. (Bed.)

—...*Dördü de bir köşeye tüfek atar.*

1379) Dürt agay—êné tatarlar,

Çilek túbén atarlar.

Dört abi – kardeş Tatarlar,

Kova dibine atarlar.

Yeki: — Dürt tatar, çilek túbén kağar.. (Kamay—Egércé.)

Ya da: — Dört Tatar, kova dibine vurur.

1380) Dört kilendeş bér küyığa uk atar.

(Yulık.)

Dört elti bir kuyuya ok atar.

Sıyr savu.

İnek sağımı.

(363)

1381) *Tursıkta sütün üyımıy.

Testide sütün kesilmez.

***Tursık:** *Kayın ağacı unundan yapılma testi.*

Sıyr ciléné.

İnek sağımı.

(364)

1382) Su tügél — sıyık,

Kar tügél — ak.

Su değil — sıvı,

Kar değil — ak.

1383) Sıyık bulsa da su tügél,

Ak bulsa da kar tügél.

(Müslim.)

Sıvı olsa da su değil,

Ak olsa da kar değil.

Türdeşé: — Ak bulp kar tügél, sıyık bulp su tügél, yūmşak bulp yūn tügél.

Türdeşi: — Beyaz olup kar değil, sıvı olup su değil, yumuşak olup yün değil.

1384) Üzé sıyık — su tügél,

Üzé dımlı—par tügél,

Üzé appak mamık kébék

Tik şulay da kar tügél.

(Zübeyér awılı.)

Kendi sıvı — su değil,

Kendi ıslak — buhar değil,

Kendi bembeyaz pamuk gibi,

Yalnız öyle de kar değil..

Süt.

Süt.

(365)

(sf.228)

1385) İké kıya arası,

Turğay küşniñ üyası.

İki kaya arası,

Turgay kuşunun yuvası.

Sıyrıniñ iké mügéz arasıdağı kekélé (yūni).

İneğın iki boynuz arasıdaki tüyü.

(366)

1386) Lap itté, tabak eylendé.

(Sibir)

Lap etti, tabak döndü.

Sıyr tizegé.

İnek tezeği.

(367)

1387) Kém tuğanda uk sakallı bulıp tuwa?

Kim doğduğunda ok sakallı olarak doğar?

1388) Bar bézde sakallı bér türe,

Bakçaları küp anıñ,

Bérsénnen çığa, bérséne kére.

Var bizde sakallı bir başkan,

Bahçeleri çok onun,

Birinden çıkar birine girer.

1389) Sakalı üzın, akılı kıska.

(Büğélme.)

Sakalı uzun, akılı kıska.

1390) Sakalı bar, akılı yuk.

(Bed)

Sakalı var, akılı yok.

1391) İrtén çığar Tellen,

Kiç te çığar Tellen,

Türlé—türlé ülenen

Tüyme tüyer Tellen.

(Tipter—Açulı.)

Tan vakti çıkar Tellen,

Gece de çıkar Tellen?,

Türlü—türlü ota.

Düğme yükler Tellen.

1392) Arı yügére Zep—zegé,

Biré yügére Zep—zegé,

Tüyme tüye Zep—zegé.

(Ufa, 4—tat. mekt.)

Oraya koşar Zep—zegi (zıp—zıp?),

Beriye koşar Zep—zegi,

Düğme yükler Zep—zegi.

1393) Kırğa bara Zep—zegé,

İñbaşında senegé,

Avızınnan sağızın kuymas,

Arttan çabuwin cıymas.

(İlimbi)

Kıra varır Zep—zegi,

Omzunda dirgeni,

Ağzından sakızını koymaz(bırakmaz),

Arkadan eteğini gizlemez (toplamaz).

1394) Ni sakallı bulıp kart tğél,

Ni mğézlé bulıp üğéz tğél,

Ni mamıklı bulıp küş tğél,

Ni üzé yüké suysa da, çabata yasamıy.

Sakalı var yaşlı değil,

Boynuzu var öküz değil,

Pamuğu var kuş değil,

Kendi ıhlamur kesse de ıhlamur ipinden örölmüş pabuç yapamaz.

Not: Cümle başındaki “ne” ler Türkçe cümle yapısından farklı kurulduğu için “ne”leri kaldırdık. “olup” sözcüğünün yerine ise “var” sözcüğü kullandık.

1395) Yuk üzénéñ edebé,

Mañgayında senegé,

Küyılıp yñri sedebé.

Yok özünüñ edebi,

Alnında dirgeni,

Düşüp durur düğmeleri.

1396) Küyriğınnan müğézé üzın.

Kuyruğundan boynuzu uzun.

1397) Belekey xatın suğa bara,

Sırğaları küyıla bara.

Küçük hatun suya varır,

Küpeleri dökülür (dağılır) gider.

Yeki: — Belekey ebi suğa bara, şakmakları kuya bara.

Ya da: — Küçük yaşlı kadın suya varır, küplerini döküp gider.

Kece.

Keçi.

(368)

(sf.229)

1398) Ene kile bér türe,

Bakçası küp anıñ,

Bérsennen bérséne kérép yüre.

İşte gelir bir başkan,

Bahçesi çok onun,

Birinden birine girip durur.

1399) Ağı aktay,

Kürsağı kaptay,

Kekré tayağı şaktay.

(Yax.)

Akı ak gibi,

Karnı çuval gibi,

Eğri değneği ark gibi.

Kece tekesé.

Keçi tekesi.

(369)

1400) Tékérden ték, tézden kért,

Küterép al da ũyge kért,

Ayakları aldıyn—bũldıyn.

(Taysuğan, Elmet.)

Tıkırda tık, tezden kırt,

Götürüp al da eve koy,

Ayakları ũaldur – ũuldur.

Kece betiyé.

Keçi oğlağı (yavrusu).

(370)

1401) Ğũbér—ğũbér, ğũbér taw,

Ğũbér tawnıkı—dürtew,

İlemeynéké iké.

(Kayınlık, Aktanıũ.)

Gũmbũr – gũmbũr, gũmbũr dağ,

Gũmbũr dağlığı dŕrt tane,

İlimeyinki iki tane..

Sıyr bélen kece imçekleré.

İnek ile keçi memeleri.

1402) Bũyık, bũyık tawlarda,

Zifa buylı tallarda,

Bér urınnan bér urınğa

Yŷri téré tun—çikmen.

(Arsl., I, Bed.)

Yüksek, yüksek dağlarda,

Boylu – poslu ağaçlarda,

Bir yerden bir yere,

Yürür canlı manto cepken.

Ruşçadan êşkertép, deréslékler aşıa kértélgen: «Pŷ gŷram, pŷ lésam, xŷdit ŷuba da kaftan».

Ruşçadan alınıp ders kitaplarına sokulmuş: Dağlarda, ormanlarda, gezer manto ve kaftan.

1403) Tirésé ilenmegen,

Tunı tégélmegen,

Tutay ŷunı kiyép yŷri.

Derisi tabaklanmamış,

Mantosu dikilmemiş,

Büyük abla onu giyip yürür.

1404) Êçé gŷp kébék,

Ayağı cép kébék.

(Malayaz.)

İçi küp gibi,

Ayağı ip gibi.

Türdeşé: — êcé güptey, ayağı céptey.

Türdeşí: — İçi küp gibi, ayağı ip gibi..

1405) Ceyén—kışın bér tunnan.

Yazın – kışın bir mantoyla.

1406) İté tamağına bap,

Tirésé ayağına kap,

Mügézé pıçağına sap,

Êçegésén arşınğa tart,

Êskripkeçége sat.

Eti boğazına uygun,

Derisi ayağına kap,

Boynuzu bıçağına sap,

Bağırsağını arşına çek / tart.

(Eskiciye) sat,

(sf.230)

Bap — yatışlı.

Bap: — uygun.

Sarık (anıñ faydaları).

Kuyruksuz koyun (Onun faydaları).

(372)

1407) Üzé siméz, tégélgen tun tügél.

(Çakmağış.)

Kendi semiz, dikilmiş manto değil.

1408) Üzé kiyim, üzé tun,

Üzé tégélmegen.

Kendi elbise, kendi manto,

Kendi dikilmemiş.

Sarık tirésé.

Kuyruksuz koyun derisi.

(373)

1409) Belekey géne buyı bar,

Eylendérép kigen tunı bar.

(Zübeyér, Kal. r.)

Küçüçük boyu var,

Değiştirip giyecek mantosu var.

Sarık berené.

Kuyruksuz koyun kuzusu.

(374)

1410) Urmannı kırkalar, yümüçkası tüşmi.

Ormanı kırparlar, yongası düşmez.

Sarık yünün alu.

Kuyruksuz koyunun yününü alma işi.

(375)

1411) Aşka — katık,

Artka — kapık.

(Baraba.)

Aşa — katık,

Ardına — kapak.

Kapık – kaplavıç.

Kapık — kaplayıcı kapak.

Kuy küyriği (mayı bélen).

Koyun kuyruğu (yağı ile).

(376)

1412) Būrawsız bŭz tişe.

Burgusuz buz deler.

Sarık tizegé.

Koyun tezeği.

(377)

1413) Kŭrı cirnėñ kimesé.

Kuru yerin gemisi.

1414) Tiren—tiren çŭkırğa

Tirek niçék ũsmegen?

Ūzın muyın kuçkarğa

Mŭğéz niçék ũsmegen?

Derin – derin çukura,

Kavak ağacı nasıl bitmez/filizlenmez?(bitmemiş)

Uzun boyunlu koça

Boynuz nasıl bitmez (bitmemiş)?

1415) Arkasında — çümele,

Ul êzlemi külege,

Awır yükler taşıdır,

Ul kay yakta yeşidér?

(Çistay.)

Arkasında — tınaz / dokurcun,

O aramaz gölge

Ağır yükler taşımaktadır?

O hangi tarafta (nerede) yaşamaktadır?

1416) Alpan—tilpen,

Alama çikmen,

Dürt térewéç

(sf.231)

Bér bülğaviç,

Kekré kubız,

Yaktı yüldız.

Paytak – paytak,

Kötü (eski) cepken,

Dört dayanak,

Bir karıştırıcı,

Eğri kopuz,

Parlak yıldız.

Türdeşi:— Altan—kultan, alama çapan, dürt térevéc h.b.

Türdeşi: — Paytak – paytak, eski kaftan, dört dayanak v.b..

Düye (ayakları, küyriği, muynı).

Deve (ayakları, kuyruğu, buynu).

(378)

1417) Atası kırık, anası bér.

(Malayaz.)

Babası kırk, annesi bir.

1418) Dürt kulğa bér karmak.

(Bawlı.)

Dört kola bir olta.

Türdeşé: — Dürt külğağa bér karmak. (Bawlı).

Türdeşi: — Dört direğe bir olta.

1419) Dürt tal ağaç túbénde

Kekré küyü sirtmesé.

Dört söğüt ağac(—ı) dibinde,

Eğri kuyu kaldırıcı.

1420) Kekré kayın túbénde,

Urazbaktı küyısı.

(Bereske.)

Eğri kayın dibinde,

Tanrı baktı kuyusu.

Yaki: —...Kire ağaynıñ küyısı. (İské Ücém.)

Ya da: — ...Geri (ters, aksi) ağabeyin kuyusu.

1421) Yügérdé, yügérdé,

Balta sabına utırdı.

(Malayaz.)

Koştı, koştı,

Balta sapına oturdu.

Yene:—Bara—bara da balta sabına utıra. (Bereñgé, Purçara, MR.)

Veya : — Yürür – yürür de, balta sapına oturur.

1422) Kéşenéñ dustı,

Yürtnıñ sakçısı.

(Alaşay, MR.)

Kişinin/insanın dostu,

Evin bekçisi.

Êt (ayakları, küyriğı, utıruwı).

Köpek (ayakları, kuyruğı, oturması).

(379)

1423) Béznéñ üç dustıbiz bar:

Bérsé aşata,

Bérsé êçérte,

Ûçéncésé yŭrt saklıy.

(Bereňgé, MR.)

Bizim üç dostumuz var:

Biri yedirir,

Biri içirir,

Ûçüncüsü ev bekler.

At, sıyr, êt.

At, inek, köpek.

1424) Vawgıltta—sigéz,

Müňéltge —dürt.

(Séber.)

Köpekte — sekiz,

Koyunda — dört.

(380)

«Vawgılt» — êt (vaw—vaw ũrép tŭruçı);

«Vawğılt» — köpek (*hav – hav ũriip durucu*);

«Müňélt» — sıyr (mŭñrewden).

«Müňélt» — inek (moo'lamasından).

Êt, sıyr imçekleré.

Köpek, inek memeleri.

(sf.232)

(381)

1425) Mır—mır mırlısı,

Bik katı iken bürnısı.

(Çüprelé.)

Mırr—mırr murlısı,

Çok katı/sert imiş burnu.

1426) Kém tidé, nik cılıysıñ?

Niyéñ tüşté, ni êzliséñ?

(Ufa, 4—tatar mektebé.)

Kim dedi, niçin ağlıyorsun?

Neyin düştü, ne arıyorsun?

1427) İfanası, İfanası,

Unikédér balası,

Kéméñ tidé—cılıysıñ?

Niyéñ tüşté — êzliséñ?

(Tetés, Bidengé.)

İfanası, İfanası?,

On ikidir balası (çocuğu),

Kim dedi – ağlıyorsun?

Neyin düştü— arıyorsun?

1428) Bér ciré de avırtmıy,

Üzé haman ıñğıraşa.

(Malayaz.)

Bir yeri de ağrımiyor,

Kendi hemen (her zaman, daima) inliyor.

1429) Tŭren tanaw cir sŭre.

(Ataw.)

Saban demiri yer sŭrer /geçirir.

Duňgız.

Domuz.

(382)

1430) Dŭbér—dŭbérnéké — dŭrtew,

İlemennéké — iké,

Silemennéké — uniké.

Gŭmbŭr – gŭmbŭrdeğinki — dŭrt tane,

İlemeninki — iki,

Silemeninki —on iki.

Sıyr, biye, duňgız imçekleré.

İnek, kısrak, domuz memeleri.

(383)

1431) Dŭrt milavay,

Sigéz sılavay,

İké marmış xatını.

(Elmet.)

Dŭrt milavay (yŭrŭyen, yŭrŭyŭcŭ)?,

Sekiz sŭrŭcŭ,

İki ana? kadın.

**Sıyr, duňgız, kece imçekleré (Sŭt birŭ hem it birŭleré
buyınça.)**

İnek, domuz, keçi memeleri (Süt ve et vermelerinden dolayı).

(384)

1432) İké iranay,

Dürt turanay,

Bér tütide uniké büti .

(Sarman.)

İki iranay?,

Dört turanay?,

Bir teyzede on iki muska.

Biye, sıyr, duñgız imçekleré.

Kısrak, inek, domuz memeleri.

(385)

1433) İlamayniñ ikésé,

Sıylamayniñ simézé,

Tem—tem ağayniñ dürtésé.

(Çallı r.)

İlamayın ikisi,

Ağırlamanın, ikramın semizi,

Tatlı (lezzetli) ağabeyin dördü.

Kece, duñgız, sıyr. (Süt hem it birüleré.)

Keçi, domuz, inek (süt ve et vermeleri).

(386)

(sf.233)

1434) Miç başında kümğan,

Avızın —bürinin yümğan.

(İské Ayman.)

Soba başında ibrik,

Ağzını – burnunu yumar.

**Türdeşleré: — Uçak aldında kümğan, küçéklerén kümğan
(Nuğay); — Miç başında bér kümğan, utırğan, küzén yümğan. (Sébér.)**

Türdeşi: — Ocak altında ibrik, gözcüklerini yumar,

— Soba başında bir ibrik, oturmuş, gözünü yumar.

1435) Sufiy uyğa çumğan,

İké küzén yümğan.

Sufi düşünceye batar (dalar),

İki gözünü yumar.

1436) Ak kiyézém üsténde

Kukray mulla utıra.

Ak keçim üstünde,

Göğsü kabaran molla oturur.

Yeki: —...Métri mulla utıra. (İské Ayman, Kal. r.)

Ya da: —... Metrelik molla oturur.

Kukray — masayğan.

Kukray — gururlanma.

1437) Tunı bar, kiyeréne çapanı yuk,

Mıyıǵı bar, iyeǵende sakalı yuk.

Mantosu var, giymeǵe kaftanı yok,

Bıyıǵı var, çenesinde sakalı yok.

Yeki: —Tunı bar, çapanı yuk, mıyıǵı bar, sakalı yuk.

Ya da: — Mantosu var, kaftanı yok, bıyıǵı var, sakalı yok.

1438) Basraw başlı, baz küzlé.

(Ural)

Basra? başlı, çukur gözli.

1439) Üzé miç başında,

Üzé tuy yabınıp yükli.

(Arça.)

Kendi soba başında,

Kendi manto örtünüp uyur.

Türdeşé: — Belekey géne ebiyém miç başında tun yabınıp yükli.

(Tımtık.)

Türdeşi: — Küçücük büyükannem soba başında manto örtünüp uyur.

1440) Mıyıǵı bar, sakalı yuk,

Tunı bar, çapanı yuk,

Faydası üyde bulǵaç,

Yalanga seferé yuk.

Bıyığı var, sakalı yok,

Mantosu var, kaftanı yok,

Faydası evde olur,

Ağaçsız yere (kırlara) seferi yok.

1441) Mıyıklı bulıp yattı,

Bükéré bulıp türdü.

Bıyıklı olup yattı,

Kıvrılıp, bükülüp durdu.

1442) Karañğı ũyde karçık balık tũta.

(Kazan.)

Karanlık evde yaşlı kadın balık tutar.

1443) Belekey tetey tereşlé kabasın

Küterép yũri.

(Belebey.)

Küçücük güzel abla(fahiş) sopasını

Kaldırıp durur..

1444) Tetey tũrsa, kũyante kũtere.

(Buwa.)

Güzel abla olursa, terazi kaldırır.

1445) Fan—farawlı,
Ciz mıyıklı,
Kaban téşlé. (Minzele.)
Fan—faravlı?
Metal bıyıklı,
Yaban domuzu dişli.

1446) Belekey ciñgi uklavın iyertmiçe yürmi. (Beyreke.)
Küçücük yenge! Uklavasını bağlamadıkça yürümez.

1447) Miç başında — sırlı belek. (Buwa)
Soba başında — çizgili tokuç.

1448) Mıyığı uzun, akılı kısa,
Üzé bik sufiy, urlaşırğa üsta. (İbray, Aksubay.)
Bıyığı uzun, akılı kısa,
Kendi pek sofu, çalmaya usta.

(sf.234)

1449) Üzé sufiy,
Külak artın sıypıy,
Kündéz yüklıy,
Tünle urlaşa. (Malayaz.)

Kendi sofu,

Kulak arkasını sıvazlar,

Gündüz uyur,

Gece çalar, aşırır.

Türdeşé: — Üzé sufiy, üzé urlaşa, elé tůtsañ, tırnaşa. Çıstay.)

Türdeşí: — Kendi sofu, kendi çalar, aşırır, hele tutsan tırmalar.

1450) Dört şıtır,

İké tırık.

İké yıltır,

Bér bůrık.

(Malayaz)

Dört filiz,

İki bacaksız,

İki pırıldı,

Bir burgu.

Pési. (Tepileré, kůlakları, kůz, kůyriğı.)

Pisi (patileri, kulakları, göz, kuyruğı).

Çuvaşa: —Tavata kaçarkka, iké yaltarkka, pēr şevėrkké. (Dört tırmaviç, iké éltırık, bér ütkér) (Aşmarin, Slowar, VII t., 209 bit, XV t., 132, 112 bitler).

Türdeşé: — Dört çıtır, iké yıltır, iké tůriğı, bér bůriğı. (Apas, Kıştaw.)

Türdeşí: — Dört dal yığını, iki pırıldı, iki omurgası, bir burgusu.

KAYNAKÇA

Abdrazakov, K.S. ve diğlerleri (1966), *Tatarca Rusça Sözlük*, SSSR Fenner Akademiyası. Meskeu: “Sovetskaya Entsiklopediya” Neşriyatı.

Abdullin, İ.A ve diğlerleri (1977,1979,1981). *Tatar Têlênêñ Añlatmalı Süzlêgê*, 3 Tomda, SSSR Fenner Akadeyası, Kazan: Tataristan Neşriyatı.

Akar, Ali (2006), *Türk Dili Tarihi*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Artun, Erman (2004), *Türk Halk Edebiyatına Giriş*, İstanbul: Kitapevi.

Bayazitova, F.S. ve diğlerleri (1993), *Tatar Têlênêñ Dialektologik Süzlêgê*, Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.

Buran, A. – Alkaya, E. (2004), *Çağdaş Türk Lehçeleri*, Ankara: Akçağ Yay.

Caferoğlu, Ahmet (1988), *Türk Kavimleri*, İstanbul: Enderun Kitabevi.

Elçin, Şükrü (2000), *Halk Edebiyatına Giriş*, Ankara: Akçağ Yay.

Ercilasun, B. Ahmet (2007), *Türk Lehçeleri Grameri*, Ankara: Akçağ Yay.

Erdi, Seçkin ve diğlerleri (2005), *Kaşgarlı Mahmud, Divanu Lügat'it—Türk*, İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Exetov, G. E. (1984), *Tatar Diyalektologiyası*, Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.

Özkan, Fatma (1996), "*Yirminci Yüzyılda Tatar Şiiri*", Türk Dili Dergisi (Türkiye Dışındaki Çağdaş Türk Şiiri Özel Sayısı), Ankara; TDK Yayınları.

Fexretdinov, R. G. (1996), *Tatar Xalkı hem Tatarstan Tarixı*, Kazan: Kazan Megarif Neşriyatı.

Ganiyev, Fuat ve diğlerleri (1997), *Tatarça—Törêkçe Sözlük (Tatarca—Türkçe Sözlük)*, Kazan—Meskew: İnsan Neşriyatı.

İsenbet, Nekiy (1970), *Tatar Halık Tabışmakları*, Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.

Ergin, Muharrem (1994), *Orhun Abideleri*, İstanbul: 31. Baskı, Boğaziçi Yayınları.

Mustafayev, E. M. E.— Şçerbinin V.G.(1972), *Ruşça—Türkçe Sözlük*, Moskova: Sovetskaya Entsiklopediya Yayınevi.Neşriyatı.

Oğuz, Öcal ve diğlerleri (2004), *Türk Halk Edebiyatı – El Kitabı*, Ankara: Grafiker Yay.

Öner, Mustafa (1998), *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*, Ankara: TDK Yay.

Özkan, Nevzat (2002), *Türk Dilinin Yurtları*, Ankara: Akçağ Yay.

Şihabêtdin ,Mercani (1989), *Möstefadêl—exbar Fi Exvali Kazan ve Bolgar*, Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.

Taymas, Abdullah (1996), "*Kazan Türkleri*" , Ankara: T.K.A.E Yayınları.

TDK (2005), *Türkçe Sözlük*, Ankara: TDK Yay.

Temir, Ahmet(1992), *Kuzey Türkçesi*, Ankara: T.D.E.K C. II.

Toparlı, Recep ve diğerleri (2003), *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: TDK Yay.

Xakov, V. X. (1993), *Tatar Edebi Têlé Tarihi*, Kazan : Üniversitesi Neşriyatı.

Yusupov, F.Yu. (1979), *Könyak Ural ve Ural Artı Söyleşleré*, Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.

Zekiyev, M. Z.(1998), *Türki—Tatar Etnogenezi*, 'Fikir' Neşriyatı, Meskew: Kazan; 'İnsan' Neşriyatı.